

TÜRK DÜNYASI

ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR
44

CİLT / VOLUME
131

SAYI / NUMBER
259

ISSN
0255-0644

e-ISSN
2822-342X

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
Journal Of Turkic World Researches

SAYI:
259

TEMMUZ - AĞUSTOS 2022
JULY - AUGUST 2022

259

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2022 / 259
TEMMUZ - AĞUSTOS
JULY - AUGUST

DergiPark
AKADEMİK

SOBIAD

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ISAM.

TURKIYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES

مرکز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2022

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
65 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	390 TL	600 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Hekeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmn KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmekilicoglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderezlem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN • Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi,
Prof. Dr. Tayfur BAYAT • İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
Prof. Dr. Hüseyin Barış DOSTER • Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü
Prof. Dr. Kazım Özkan ERTÜRK • Düzce Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü
Prof. Dr. Hanife Nalan GENÇ • Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü
Prof. Dr. Selahittin TOLKUN • Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ • Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü
Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Doç. Dr. Sabit DOKUYAN • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Doç. Dr. İsmail ERMAĞAN • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Doç. Dr. Şerife PEKKÜÇÜKŞEN • Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Doç. Dr. Ramin SADIGOV • Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Doç. Dr. Kamil ŞAHİN • Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DİNÇ • Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Halit HAMZAOĞLU • Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖZKAYA • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırıkkale Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Ülger BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erçiyas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Güllühan ERCİLASON • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyojoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ • Erçiyas Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Dr. Sinan ÖGAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait örnek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanılıyorsa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelili yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşa gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

ESKİ ÇAĞLARDAN 15. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR GENÇE ŞEHRİNİN SİYASİ TARİHİ

THE POLITICAL HISTORY OF THE CITY OF GANJA FROM ANCIENT AGES TO THE SECOND HALF OF THE 15TH CENTURY

Abdulhalik BAKIR - Feridun ŞENOL 253

HOKAND EDEBİ MUHİTİNDE KADINLARIN YERİ (DİLŞÂD BERNA VE "TARİH-İ MUHACİRÂN ESERİ ÖRNEĞİNDE)

THE PLACE OF WOMEN IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF KOKAND (IN ASPECT OF DILSHAD BARNÄ AND HER BOOK OF TARIKH-I MUKHAJJIRAN)

Zebiniso KAMALOVA 309

İKİ ROMAN İKİ BAŞKAHRAMAN (TURFANDA MI YOKSA TURFA MI? İLE BAHADIR VE SONA ÖRNEKLERİ)

TWO NOVELS, TWO PROTAGONISTS (EXAMPLES OF TURFANDA MI YOKSA TURFA MI? AND BAHADIR VE SONA)

Meliha ÖZTURHAN - Sabahattin ÇAĞIN 327

FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: G-8 ÜLKELERİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME

THE RELATIONSHIP BETWEEN INTELLECTUAL PROPERTY AND ECONOMIC GROWTH: A STUDY ON G-8 COUNTRIES AND TURKIYE

İlhan EROĞLU - Sevdâ BERİGEL 339

TÜRKİYE'DE BİR EKONOMİK GÜVENLİK TEHDİDİ OLARAK KAMU-ÖZEL İŞBİRLİĞİ PROJELERİ

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP PROJECTS AS A THREAT TO ECONOMIC SECURITY IN TURKIYE

Ahmet CİVANOĞLU 357

1952-1960 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'NİN BATI İTTİFAKINA BAĞLI YÜRÜTTÜĞÜ POLİTİKALARDA ZEKİ KUNERALP'İN KONUSU

ZEKI KUNERALP'S POSITION IN TURKIYE'S POLICIES DEPENDING ON THE WESTERN ALLIANCE BETWEEN 1952-1960

Turhan ADA - Rabia KARAÇAL 393

ULUSLARARASI POLİTİKADA DİJİTAL DİPLOMASİNİN YERİ: UKRAYNA-RUSYA SAVAŞI ÖRNEĞİ <i>THE PLACE OF DIGITAL DIPLOMACY IN INTERNATIONAL POLITICS: THE CASE OF THE UKRAINE-RUSSIA WAR</i> Yasin BAŞPINAR - Levent ÜRER	413
SURİYELİ SİĞİNMACILARIN UYUM SÜRECİ: ANKARA KIRIKKALE KENTLERİNDE BİR ARAŞTIRMA <i>ADAPTATION PROCESS OF SYRIAN REFUGEES: A RESEARCH IN ANKARA AND KIRIKKALE</i> Merve AYAN - HASAN YAYLI	435
MEDYA İÇERİKLERİNDE İDEOLOJİNİN ETKİSİ: TÜRK BASININDA AZERBAJCAN SÖYLEMİ <i>THE EFFECT OF IDEOLOGY IN MEDIA CONTENT: AZERBAIJANI DISCOURSE IN THE TURKISH PRESS</i> Neziha KARTAL	461

ESKİ ÇAĞLARDAN 15. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR GENCE ŞEHRİNİN SİYASİ TARİHİ

Abdulhalik BAKIR* - Feridun ŞENOL**

Öz

Şehrin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hakkında net bilgiler mevcut olmamasına rağmen, şehir önemli kültür ve ticaret merkezi konumunda yer almaktadır. Aynı zamanda zengin bir şehir olması nedeniyle ekonomik açıdan da Kafkasya coğrafyasında büyük öneme sahiptir. Depremler ve Moğol istilası sebebiyle şehir eski önemini yitirmiştir. Sonraki süreçte Gence şehrine yapılan iskân hareketleriyle birlikte siyasi değişiklikler yaşanmaya başladı. Yaşanan bu hareketlilik sonrasında Türk kavimleri Arrân ve Azerbaycan'ın etnik yapısını da şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, Arrân, Gence.

The Political History Of The City Of Ganja From Ancient Ages To The Second Half Of The 15th Century

Abstract

Although there is no clear information about when and by whom the city was founded, the city is located as an important cultural and commercial center. At the same time, it was also of great importance in the geography of the Caucasus from an economic point of view, as it was a rich city. Due to earthquakes and the Mongol invasion, the city lost its former importance. In the following period, political changes began to take place along with the settlement movements made to the city of Ganja. After this mobility, the Turkic tribes also shaped the ethnic structure of Arran and Azerbaijan.

Key Words: Caucasia, Azerbaijan, Arran, Ganja.

Geliş Tarihi: 16 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 8 Ağustos 2022.

Atıf Bilgisi: Abdulhalik Bakır - Feridun Şenol, "Eski Çağlardan Onbeşinci Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Gence Şehrinin Siyasi Tarihi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 131, Sayı 259, İstanbul 2022, s. 253-308, doi: 10.55773/tda.1074628.

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bilecik, Türkiye, E-posta: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4436-5322

** Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Bilecik, Türkiye, E-posta: feridunsenol@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3732-4290

Giriş

Kafkasya, Asya ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmesi ile günümüzde olduğu gibi tarihin ilk devirlerinden itibaren önemli bir coğrafi konuma sahip olmuştur. Bu konum itibariyle Kafkasya coğrafyası içerisinde yer alan *Arrân* ve *Azerbaycan*'a Türk boylarının da yer aldığı çeşitli kavim ve devletler tarafından seferler düzenlenmiştir. *Arrân* ve *Azerbaycan* ise coğrafyaya hâkim olan devletler açısından farklı bir önem teşkil etmiştir. Selçuklular, Anadolu'ya yapılacak seferler için *Gence* ve çevresi ile beraber *Arrân* ve *Azerbaycan*'ı askeri ve stratejik bir üs olarak görüyordu. İlhaneliler açısından bakıldığında ise İlhaneliler'a kışlak ihtiyacını karşıladığı gibi Kafkas arazilerinin korunması için *Arrân* ve *Azerbaycan*'a büyük önem vermişlerdir. Abaka Han, Geyhatu ve Gazan Han gibi İlhaneli hükümdarları *Gence* ve çevresini kışlak olarak kullanmışlardır.

Türk boyları ile başlayan ve Selçuklular ile devam eden yerleşme hareketleri neticesinde *Gence* ve çevresi de dahil olmak üzere tüm Kafkasya coğrafyasında Türklük unsuru siyasi ve etnik bakımdan büyük önem kazanmıştır. Bölgenin Türkleşmesi ile birlikte Anadolu'daki Türkleşme hareketlerinin yolu açılmıştır.

Gence Şehrinin Coğrafi Durumu

Gence, Azerbaycan'ın Bakü'den sonraki en büyük ikinci şehri ve Azerbaycan'ın eski şehirlerinden birisidir. Aynı zamanda şehir önemli kültür ve ticaret merkezi konumunda yer almaktadır. Şehir, Bakü'nün batısında Küçük Kafkasya dağlarının kuzeydoğu eteğinde ve Kür Nehri'nin sağ kollarından sayılan Genceçay'ın iki yakasındaki Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde yer almaktadır.¹

Gence, İslâm coğrafyası eserlerinde farklı sınırlar içerisinde yer aldığı görülmektedir. Mukaddesî, şehri *Rehab* bölgesinde yer alan *er-Ran* (*Arrân-Er-ran*) sınırları içerisinde göstermektedir.² XII. yüzyıl İslâm tarihçisi İbnü'l Esir ve XV. yüzyıl Azerbaycan müelliflerinden Abdürreşid el-Bakuvi'de *Gence* şehrinin *Arrân* şehirleri arasında olduğunu bildirmektedir. Ayrıca İbnü'l Esir, *Gence*'nin *Arrân* diyarının en büyük şehri olduğunu da kaydetmektedir.³

Arrân, Doğu Kafkasya'da bir bölgedir. Kür ve Aras Nehri arasında yer almakta olup, günümüzdeki *Gence* ve *Karabağ* vilayetlerinden ibaret bir böl-

¹ Oktay Efendizade, "Gence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 17.

² Mukaddesî, *Ahsenü't Tâkâsîm (İslâm Coğrafyası)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 381.

³ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt: X, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 235; Abdürreşid el-Bakuvi, *Kitab Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*, Şur Neşriyyatı, Bakü 1992, s. 107.

gedir. *Arrân*'ın kuzeyinde *Şirvan* ve *Şekî*, güneyinde *İrmîniye* (*Ermeniye*) ve *Azerbaycan*, güneydoğusunda *Mugan* vardır.⁴

İbn Havkal, İstahri ve Muhammed b. Necîb Bekrân ise şehri *Azerbaycan* sınırları dahilinde vermektedirler.⁵ Hamdullah Müstevfi ve Kazvinî ise coğrafi bir yer olarak göstermeyip sadece şehrin beşinci iklim bölgesinde yer aldığı bilgisini paylaşmaktadırlar.⁶

Ermeni müverrihlerinden Urfalı Mateos, *Gence* şehrini Ermenistan'ın bir şehri olarak kaydetmektedir.⁷

XIV. yüzyıl şairlerinden Suriyeli şair İbnü'l Verdi, *Arrân*'ı *Azerbaycan*'ın bir beldesi olarak göstermektedir.⁸

Arrân ismi Antik kaynaklarda “*Albania/Albanya*”, Orta Farsça'da “*Ardan*”, Gürcüce'de “*Rani*”, Ermenice'de “*Ağvan-Agvan*”, Süryanice'de “*Aran*” şeklinde geçmektedir.⁹ Yine Ermeni kaynaklarında “*Alvank*” şeklinde geçtiği de görülmektedir.¹⁰

Ermeni müelliflerinden olan Sebastatsi yazdığı vakayinamesinde *Arrân*'ın adını “*Aqvaniya*” olarak yazmaktadır.¹¹

Grabarca kaynaklarda *Albanya* adının Alban hükümdarı Aran'dan oluştuğu söylenmektedir. Aran'ın iyi huylu olmasından dolayı, ülkesine *ağu/ağy/eygu*, iyi (*eygu / eyi / iyi*) ve hoş anlamına gelen *Ağvan/Ağvanadı* verilmiştir. Fakat Aran'ın hükümdarlık dönemi tam olarak bilinmediğinden bu yeterli bir açıklama değildir.¹²

⁴ A. Zeki Velidi Togan, “Arrân”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul 1950, s. 596; Abdülkerim Özyayın, “Arrân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, s. 394.

⁵ İbn Havkal, *Sırat el-Arz (Yerin Haritası)*, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 263; İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2015, s. 178; Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, Notlar ve Değerlendirme ile Farsçadan Türkçeye Ter. Meryem Doygun, Ed. İlhan Erdem, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s. 104.

⁶ Fatih Çiftçi, *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l Kulüb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2016, s. 59; *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*'i, İnceleme ve Değerlendirme: Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019, s. 461.

⁷ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yinanç, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 174.

⁸ İbnü'l Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 101.

⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Arap Harflerinden Latin Harflerine ve Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandırılan: Fuat Hacısalıhoğlu-İlhan Aslan, Ed. Ayşe Pul, 1. Baskı, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018, s. 18; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 5; Toma Metsopski, *Tümurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Ter. Gürsoy Solmaz, 1. Baskı, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 20.

¹⁰ Togan, “Arrân”, s. 596.

¹¹ Sebastatsi, “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, A. G. Galtsyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusçadan Çev. İlyas Kemalöğlü, 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

¹² İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklmeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 126.

XVI. yüzyıl dönemi Osmanlı coğrafyacılarından Sipâhizâde Mehmed, *Tuhfetü'l-adâb* adlı eserden naklederek verdiği bilgiye göre *Errân* adını Errân b. Yâfes b Nüh'dan tesmiye edildiğini söylemektedir.¹³

Arrân bölgesi, Selçuklular ve Moğollar zamanında tamamen Türkçeleşme-ye başlayınca *Arrân* ismini kaybetti. Böylece eski Uti tarafı *Gence* vilayeti, eski Arc'ax tarafı ise Türkçe olarak *Karabağ* ismi ile tesmiye edilmeye başladı. Moğollar zamanında *Arrân* yahut "*Karabağ-i Arrân*" isimleri tarihi bir hatıra olarak kaldıysa da¹⁴, Timur döneminde *Arrân* yeniden "*Karabağ-ı Errân*" olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁵

Gence Şehrinin Kuruluşu

Gence şehrinin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hakkında net bilgiler mevcut değildir. Arkeologlar tarafından yapılan kazı çalışmalarına göre şehir, MÖ II. yüzyılda inşa edilmiştir. Kazılar neticesinde şehri çevreleyen kale duvarlarının genişliği 3 m, yüksekliği ise 6 m olmak üzere 1120 m boyunca uzanan ve kale duvarları taştan yapılmış olup, duvarların birçok kısmında ise hisarların olduğu bir yapılaşmaya ait kalıntılar ortaya çıkmıştır.¹⁶

Şehrin kurulması hakkında ise Mirhand, mimari yapıları, büyük binaların yapılmasına ve değişik şehirlerin kurulmasına önem veren Sâsâni hükümdarı Kubad (488-531) tarafından inşa edildiğini söylemektedir.¹⁷

Hamdullah Müstevfi, şehrin H. 39-M. 659/660 tarihinde kurulduğunu söylemektedir.¹⁸ Alban tarihçisi Kalankatlı Moses ise şehrin Halife Vasık döneminde 846-847 yıllarında Araplar tarafından inşa edildiğini kaydetmektedir.¹⁹ W. Barthold'un tashihine göre ise şehir 853-854 yılında kurulmuştur.²⁰

Gence Şehrinin Adı

*Gence*²¹ şehrinin adına bakıldığı zaman kaynaklarda farklı isimler adı altında olduğu görülmektedir. İslâm coğrafyası ve Arapça yazılı kaynaklarda

¹³ Sipâhizâde Mehmed, *Evzahu'l-Mesalik ilâ Ma'rifeti'l-Büldan ve'l-Memâlik*, Hazırlayan: İlhami Daniş, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2019, s. 150, 271.

¹⁴ Togan, "Arrân", s. 596.

¹⁵ Nizameddin Şâmi, *Zafemâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 346.

¹⁶ Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, Türkçeye Aktaran: Vefa Kurban, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 45.

¹⁷ Muhammed b. Havensâh b. Mahmud "Mirhand", *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefa*, Cilt 1, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 751.

¹⁸ Fatih Çiftçi, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁹ Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 302.

²⁰ Mirza Bala, "Gence", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1948, s. 762.

²¹ Şehir 19. Yüzyılın başına kadar "*Gence*" adını taşımıştır. 1800-1918 yılları arasında "*Yelizabetpol*", 1918-1935 yılları arasında yeniden "*Gence*", 1935-1990 yılları arasında ise "*Kiravobad*", 1990 yılı sonrasında şehir yeniden "*Gence*" adını aldı. (*Azerbaycan Coğrafyası*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Asaf Koçman, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994, s. 131).

şehrin adı “Cenze”²², “Genze”²³, “Gence”²⁴ şeklinde geçmektedir. Aynı zamanda “Kence” adı ile yazıldığı da görülmektedir.²⁵

Ermeni müverrihlerinin eserlerinde “Gantsag”²⁶ ve “Gançak”²⁷; Süryani kaynaklarında ise “Ganza”²⁸ olarak geçmektedir. Bunların haricinde Ortaçağ’ın Grabarca²⁹ yazan müellifleri Gence şehrini “Gansak, Gançak, Kansak” olarak yazdıkları da görülmektedir.³⁰

Azerbaycan’ın X. yüzyıla kadarki durumu hakkında önemli bilgiler aktaran Alban tarihçisi Kalankatlı Moses şehrin adını “Gazaka” olarak kaydetmektedir.³¹

Sasaniler’in çöküşünü anlatan ve Sasani dönemi çağdaşı olan Sebeos şehrin adını “Gandzak” olarak vermektedir.³²

Gürcü kroniklerine bakıldığı zaman şehrin adı “Gandzak” adı ile görülmektedir.³³ Ayrıca Şeddadiler tarihi hakkında önemli bilgiler aktaran Kartlis Tskhovreba Gürcü kroniğinde ise şehrin adını “Gandza” (Ganja) şeklinde vermektedir.³⁴

Bizans İmparatorluğu döneminin önemli müverrihi Theophanes Confessor yazdığı kroniğinde şehrin adını “Ganjak”, “Ganzak” olarak kaydetmektedir.³⁵

²² Abdürreşid el-Bakuvi, *a.g.e.*, s. 107; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 263; *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı*, s. 461; Muhammed b. Necib Bekrân, *a.g.e.*, s. 104; Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çev. Ahmet Savran, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 36; *Azîmî Tarihi, Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 10; İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi*, C. VIII, s. 169; İmadad-din Al-Kâtib Al-İsfahânî, *Zubdat Al-Nusra Va Nuhat Al'Usra*, Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 88.

²³ Mukaddesî, *a.g.e.*, s. 381.

²⁴ *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Tercüme ve Yayına Haz. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 323; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 59.

²⁵ Efendizâde, “Gence”, s. 17.

²⁶ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 24; *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 174.

²⁷ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayına Haz. İlhan Aslan, Ed. Fuat Hacısalıhoğlu, 1. Baskı, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017, s. 40.

²⁸ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, Süryanice'den İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 375.

²⁹ Grabar/Grabarca Eski Ermenice'ye denir. Dil bilimciler Ermenice'yi Eski Ermenice (V-XI. yüzyıllar arası), Orta Ermenice (XI-XVII. yüzyıllar arası), Yeni Ermenice (XVII. yüzyıldan sonrası) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır (Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 6).

³⁰ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 110.

³¹ Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 141.

³² Sebeos, *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızca'ya Çev. Frédéric Macler, Ermenice Aslından İngilizce'ye Çev. Robert Bedrosian, Türkçe'ye Çev. Z. Zühre İlgelen, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019, s. 24.

³³ *Ghewond's History*, Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2006; *Juanher's Concise History of the Georgians*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition (Long Branch, New Jersey, 1991).

³⁴ Kartlis Tskhovreba, *A History of Georgia*, Tbilisi 2014, s. 150.

³⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 309, 457.

Gence ismine Dede Korkut Hikâyeleri'nde de rastlanılmaktadır ve *Gence*, *Berde* (*Berzea*) ile beraber Oğuz Türklerinin kuzey sınırı üzerinde, *Gürcistan* sınırında Begil Oğlu Amra'nın malikânesi olarak görülmektedir.³⁶ Begil Oğlu Amra'nın Destanı'nın anlatıldığı bölümde şöyle geçmektedir: “*Dedem Korkut himmet kılıcını beline bağladı, çomağı omzuna koydu, yayı koluna geçirdi. Koç aygırı çekti bu da bindi. Hısumunu akrabasını ayırdı, evini çözdü, Oğuz'dan göç eyledi. Berde'ye, Gence'ye varıp vatan tuttu. Dokuz Tümen Gürcistan ağzına varıp kondu, karakolluk eyledi.*”³⁷

Gence şehri adını, İslâmiyetten önceki Azerbaycan'ın *Meraga* civarında (bugünkü Taht-ı Süleyman harabelerinin yerinde olup, Süryani ve Ermenilerin *Ganzaka*; İranlıların *Gazna* ve Arapların *Carza* dedikleri) yer alan hükümet merkezinden aldığı tahmin edilmektedir. Halk arasında ise Azerbaycan Türkçesi'yle “*gen-ce*” (=genişçe)'den *Gence* isminin meydana geldiği anlatılmaktadır.³⁸

Şehrin adı üzerine bir diğer görüş ise Eski Fars dilinde *genç-hazine* anlamına gelmektedir ve şehrin çok zengin olması nedeniyle *Gence* adını almıştır.³⁹ Mahmud İsmailov ise bu açıklamanın herhangi bir ilmi temelini olmadığını ve şehrin adının *Gencek* boyu ile alakalı olduğunu söylemektedir. Kaşgarlı Mahmud, *Gencek* boyunun Kıpçak soyundan olduğunu kaydetmektedir. *Gencek* boyunun ise *Gencek* (*Kanzak*) şehrini kurduklarını söylemek mümkündür. Kurulan bu şehir ise Güney Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktadır. *Gencek* boyu burada şehri kurduktan sonra geniş bir coğrafyaya yayılarak günümüzdeki *Gence* şehrini kurmuştur.⁴⁰

Azerbaycan'da *Genze* adı ile farklı bir şehir daha bulunmaktadır. Bu şehir ise Güney Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktadır ve Ebü'l Fidâ, *Kitabü'l-Atval* isimli esere dayanarak verdiği bilgilerde *Genze*'nin 78° boylamda, 41° 20' enlemde bulunduğunu söylemektedir.⁴¹ Atropatena Devleti'ne de başkentlik yapan şehrin adı kaynaklarda “*Gazaka, Ganzak, Gencek*” şeklinde geçtiği görülmektedir.⁴² Güney Azerbaycan sınırları içerisinde kalan bu şehir, günümüz *Gence* şehrinin eski adı ile bir karışıklık içerisinde yer aldığı için bu konuda ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Çünkü *Arrân* ve *Atropatena* üzerine yapılan seferler sırasında şehir ismi *Ganzak* olarak geçmekte olup, hangi coğrafi sınırlar içerisinde yer alan şehir olduğu hakkında bilgi verilmez. Bizde bu karışıklığa mahal vermemek üzere bu konuda kısa bilgi vermeyi uygun gördük.

³⁶ Bala, “Gence”, s. 762.

³⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, 48. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013, s. 165.

³⁸ Gürsoy Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Gence*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 13-14.

³⁹ Halil Altay Göde, *Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1993, s. 24.

⁴⁰ İsmailov, *a.g.e.*, s. 106-107.

⁴¹ *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 309.

⁴² İsmailov, *a.g.e.*, s. 45.

Eski Roma kaynaklarına göre Ganzak, Gazaka şehri Tebriz'in eski ismidir. İlkçağ tarihçilerinden olan Strabonda Tebriz şehri için Gazakon adını kullanmıştır. Drapeyron ve Charles le Beau gibi tarihçiler de Ganzak ile Tebriz'i aynı şehir olarak anlatmışlardır. Ayrıca Adurbadegan/Atropatena devletine başkentlik eden şehir Partlar döneminde bir deprem sonrasında yıkılmasından önceki Tebriz'in ilk kurulduğu yer olduğu üzerinde durulmaktadır.⁴³

MS. 4. yüzyılda Roma ordusuyla birlikte Adurbadegan/Atropatena topraklarına gelen A. Marcellinus ile MS. 6. yüzyılda Tebriz'i ziyaret eden Procopius Tebriz şehriden Gazaka adı ile bahsetmektedir.⁴⁴

Arrân hükümetinin başşehri Berde'den Gence'ye nakil olunduktan sonra şehre; "Ağwan Gencesi" denilmeye başlanmıştır.⁴⁵

Gence ve Çevresinde İlk Türk İzleri

Sümer ve Akkad yazılı vesikalara göre MÖ III-I. bin yıllarda, Azerbaycan'da Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular gibi Türk soylu kavimler yaşamışlardır. Aynı zamanda bu Türk soylu kavimlerin halefi durumundaki Manna ve Madaylar ise MÖ I. bin yılın başlarında Azerbaycan'ın güney bölgelerinde kendi bağımsız devletlerini kurmuşlardır.⁴⁶

MÖ IX-VIII. yüzyıllardan itibaren Türk kökenli İskit, Kemer ve Sak kavimleri Sibiryaya, Altay ve Orta Asya coğrafyasından çıkarak Güney Kafkasya ve Ön Asya coğrafyasına gelmişlerdir.⁴⁷ Herodot'un vermiş olduğu kayıtlara göre: "Göçebe Skytler Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler. Böylelikle Kimmerler savaşmayarak yurtlarını terk edip İskitlerin takibinde Yakındoğu'ya kadar gitmişlerdir. İskitlerin Kimmerleri takip etmeleri Azerbaycan topraklarına akmalarını sağlamış ve bölgeye geçişler Kafkas dağ silsilesindeki yolları kullanmaları ile gerçekleşmiştir."⁴⁸

Gence çevresinde yapılan arkeolojik buluntular ise İskitlerin bölgedeki varlığını kanıtlar niteliktedir. Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bir heykel ise; "Yumuşak kalpak (şapka) çehrenin genel görünümü ve yüzün tasvirindeki bir dizi teferruatlı alametler, gözlerin badem şeklinde yerleştirilmesi, sivri sakalın ve alındaki saçın tasviri bu kafanın Kül-Oba Kurganı'ndaki kehribar kapta, voronej yapımı gümüş kap ve Amuderya definesinin altın levhalarındaki ünlü İskit tasvirlerine benzetilmektedir." Ayrıca burada elde edilen eşyalar, eski Gence ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde, Gürcistan ve Ermenistan'da

⁴³ Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX/1, 2015, s. 65-66.

⁴⁴ Bakır-Altungök, a.g.m., s. 69.

⁴⁵ Göde, a.g.e., s. 25.

⁴⁶ Ali İpek, Azerbaycan Tarihi'ne Giriş, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007, s. 27; Mehebbet Paşayeva, "Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış", 38. ICANAS, 5/2007, S. 5, Ankara 2007, s. 2506.

⁴⁷ Paşayeva, a.g.m., s. 2507.

⁴⁸ Zekiye Tunç, "Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarına Kadar Azerbaycan'da Türk İzleri", Cappadocia Journal of History and Social Sciences, Volume 4, 2015, s. 204.

yapılan kazılarda bulunan İskitlere ait tipik bakır ok uçluklarıyla karşılaştırılmaktadır.⁴⁹

Azerbaycan'a gelen ilk Türk boylarından ve aynı zamanda Albanların bir kolu sayılan Utilerde *Kuzey Azerbaycan*'da ikâmet etmişlerdir. Günümüzdeki *Gence* şehrinin batısında, Kür Nehrinin güneyi ile *Karabağ* arasında ve *Şemkir* dolaylarında bulunmuşlardır.⁵⁰

Yukarıda ismi geçen Türk kavimlerinden başka Hun ve Sabirlerde *Gence* çevresinde yaşamışlardır. Sabirler, 515-516 tarihlerinde Güney Kafkasya üzerine yaptıkları seferler neticesinde Güney Kafkasya ve Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca Hunların da *Gence* ve *Azerbaycan*'ın diğer bölgelerine gelmesi ile birlikte nüfusun etnik yapısının zenginleşmesine katkı sağladı.⁵¹

Alban Krallığı Hâkimiyetinde Gence Şehri

MÖ IV. yüzyılda *Azerbaycan* toprakları üzerinde iki farklı devletin kurulduğu görülmektedir: güneyde Atropatena Devleti, kuzeyde ise Alban Krallığı. Atropatena Devleti günümüzdeki Güney Azerbaycan ve İran Kürdistan'ı olarak bilinen bölgede kurulmuştur. Devletin başkenti ise *Gazaka (Ganzak-Cenze)* şehri idi.⁵²

Kuzeyde kurulan Alban Krallığı'nın kesin olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Tarihçiler MÖ IV. yüzyılda ortaya çıktığını kabul etmelerine rağmen, bu tarih yine de tartışmalıdır. Alban ismine ilk kez MÖ I.-MS I. yüzyıllar arasında meydana gelen olaylar sırasında karşılaşılmaktadır. II. yüzyıl müelliflerinden Arrian (Arrianus) ise Gavgame (Gaugamel) Savaşı'nda III. Darius'un paralı askerleri arasında Albanların adına da değinmektedir. Verilen bu bilgiye göre tarihçiler MÖ IV. yüzyılda Albanları egemen bir boy olarak kabul etmişlerdir.⁵³

Albanya, Sâsânî hükümdarı I. Şapur (241-272) döneminde Sâsânîler'in etkisi altına girdi.⁵⁴ I. Kubad (488-531) ise Albanya topraklarına girerek Aras ile Şirvan arasındaki bütün topraklara hâkim oldu. Bu dönemden itibaren Albanya Krallığı VI. yüzyılın başlarına kadar Sâsânîler'in vassalı olarak hâkimiyetini devam ettirdi.⁵⁵

Gence Şehrinin İslâm Hâkimiyeti Altına Girmesi

İslâm ordularının, *Azerbaycan* topraklarına ne zaman girdiği ve *Azerbaycan*'ı ne zaman fethettikleri hakkında kaynaklar birbirinden farklı tarihler vermektedir. Kaynakların bir kısmı Müslümanların *Azerbaycan*'a ilk baskınlarının 639-640 yıllarında meydana geldiğini söylemektedir. Huzeyfe ibn

⁴⁹ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Çev. Sevinç Üçgül, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017, s. 45.

⁵⁰ İpek, *a.g.e.*, s. 29, 33.

⁵¹ Efendizâde, *a.g.m.*, s. 17; Paşayeva, *a.g.m.*, s. 2512; Tunç, *a.g.m.*, s. 207.

⁵² İsmailov, *a.g.e.*, s. 45.

⁵³ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁴ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 127.

⁵⁵ İpek, *a.g.e.*, s. 55.

el-Yemen isimli Arap askerinin Azerbaycan merzbanı ile mukavele etmesinden haber vermektedir. Diğer kaynaklarda ise Utba ibn Farkad (İsmet b. Ferkad), Bukayr ibn Abdullah (Bekir b. Abdullah), Muğire ibn Şube'nin isimlerini paylaşır ve fetih tarihini ise 642-643 olarak kaydetmektedir.⁵⁶ İslâm tarihçisi İbnü'l Esirde *Azerbaycan*'ın fethini 642-643 yılları olarak vermekte olup, bir rivayete göre de 639 yılında fethedildiği bilgisini paylaşmaktadır.⁵⁷

Azerbaycan üzerine yapılan İslâm fetihleri sırasında *Güney Azerbaycan* yani Atropatena Sâsânî merzbanları, *Arrân/Albanya* ise yine Sâsânîler'e bağlı olmakla beraber İranlı kişiler tarafından idare ediliyordu. Bu dönemde *Arrân/Albanya* hükümdarlığında Mihraniler sülalesinden Cavanşir (637-38/680) bulunmaktaydı.⁵⁸ Azerbaycan, Sâsânîler'e bağlı en büyük eyaletlerden birisi idi. Azerbaycan halkı, Sâsânîler ve İslâm orduları arasındaki savaşlarda, kalabalık bir ordu ile Sâsânîler'e yardımda bulunmuşlardır. Fetihler sırasında *Azerbaycan* topraklarının valisi İsfendiyar adında bir kişi idi.⁵⁹ *Şarki Ermenistan* ve *İberya (Gürcistan)* da aynı şekilde Sâsânîler'e bağlı eyaletler arasında yer alıyordu.⁶⁰

İslâm ordularının, Azerbaycanlılar ile ilk karşılaşmaları Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti döneminde 637 yılında Kâdisiyye'de Sâsânîler'e karşı yapılan savaşta meydana gelmiştir. Aynı zamanda bu savaşta 80 bin kişilik *Azerbaycan* ordusu mevcut idi. Kâdisiyye Savaşı'nda Sâsânîler ile beraber *Azerbaycan*'dan toplanan ordu da yenilgi yaşamıştı. Bu savaşta Alban hükümdarı Cavanşirde yer almış bulunmaktaydı.⁶¹ Cavanşir'in Sâsânîler ile birlikte İslâm ordularına karşı mücadele etmesinin nedeni ise, İslâm ordusunun Sâsânî topraklarını işgal ettiği taktirde *Arrân/Albanya* topraklarını da ele geçireceğini düşünmesiydi.⁶²

Kâdisiyye Savaşı'ndan sonra Sâsânîler, Celülâ mevkiinde de büyük bir hezimeye uğradı.⁶³ Celülâ Savaşı, İslâm ordularının gösterdiği üstün başarıları neticesinde "*Fetihlerin Fethi*" olarak adlandırılmaya başladı.⁶⁴ Celülâ, *Azerbaycan* ve daha kuzeyde yer alan dağlık bölgeler ile *Doğu İran*'a ayrılan yol kavşağında olması nedeniyle büyük bir öneme sahipti.⁶⁵ Aynı zamanda Celülâ, *Azerbaycan* fetihleri içinde önem teşkil etmekteydi.

⁵⁶ Naile Velihanlı, *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993, s. 15.

⁵⁷ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 517.

⁵⁸ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 63, Basılmamış Doktora Tezi; Velihanlı, *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, s. 16.

⁵⁹ Ahmet Altungök-Taner Yıldırım, *Siyasi Açından Arap-İran İlişkileri, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, İstanbul 2015, s. 145.

⁶⁰ Vakıf Piriye, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyyatı, Bakü 2006, s. 22.

⁶¹ İpek, *a.g.e.*, s. 26; Velihanlı, *a.g.e.*, s. 15.

⁶² İsmailov, *a.g.e.*, s. 137.

⁶³ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. II, s. 454-457; Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, Cilt: III, Ter. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbult.y., s. 441-442.

⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife B. Hayyât*, Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır, 2. Baskı, Bizim Büro Yayınevi, Ankara 2008, s. 173.

⁶⁵ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2), (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*, 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 123.

İslâm ordusunun 642'de Nihâvend Savaşı'nı kazanması ile birlikte Hz. Ömer, *Azerbaycan* seferlerine büyük önem verdi. Nihâvend Savaşı, Sâsânî hâkimiyetini bir daha toparlanmamak üzere sarstığı gibi *Azerbaycan* fetihlerinin kalıcı olması açısından da İslâm ordularının önünü açmıştır.⁶⁶

Hz. Ömer, Nuaym b. Mukarrin'e bir emirname göndererek Simâk b. Haris'i *Azerbaycan*'a göndermesini söyledi. Fakat, Nuaym b. Mukarrin ise daha önceden *Azerbaycan*'a İsmet b. Ferkad ve Bekir b. Abdullah'ı göndermişti.⁶⁷ Bunun üzerine Nuaym b. Mukarrin'de Simâk b. Haris'i yardımcı kuvvetlerin başında olmak üzere Bekir b. Abdullah'ın yanına gönderdi.⁶⁸

İsmet b. Ferkad ve Bekir b. Abdullah iki farklı yönden *Azerbaycan* üzerine yürüdüler. Bekir b. Abdullah, *Azerbaycan* valisi İsfendiyyar'ı ele geçirdi. Ardından Hz. Ömer'e mektup göndererek *Derbend (Babül Ebvab)*'e kadar gitme konusunda izin istedi. Hz. Ömer'de izin verdi ve aynı zamanda fethettiği bölgelerde kendi yerinde vekiller ve görevliler tayin etmesini emretti.⁶⁹ *Hoy, Selmas, Urmiye, Derbend, Erdebil* ve *Mugan*'ın alınması ile beraber İslâm orduları *Arrân/Albanya* bölgesine girdi. İslâm ordularının bölgeye geçişleri ise daha çok güneybatı istikameti olan *Nahçıvan* üzerinden gerçekleşmiştir.⁷⁰

Gence şehrinin de içinde yer aldığı *Arrân/Albanya*'nın asıl fethi ise Hz. Osman (644-656)'ın hilafeti döneminde Habib b. Mesleme ve Selmân b. Rabiâ tarafından gerçekleşti.⁷¹ Hz. Osman, *Arrân/Albanya*'nın fethedilmesi amacı ile Selmân b. Rabiâ'ya emir verdi. Verilen emir üzerine harekete geçen Selmân b. Rabiâ, *Beylekan, Berde/Berdea, Şemkûr* ve *Kabele* gibi *Arrân/Albanya* şehirlerini fethetti.⁷² Selmân b. Rabiâ'nın İslâm hâkimiyetine kazandırdığı en önemli şehirlerden biri ise *Gence* idi. Bu dönemde *Gence, Arrân/Albanya*'nın idare merkezi olmasının yanında, zengin bir şehir olması nedeniyle ekonomik açıdan da büyük öneme sahipti.⁷³

Azerbaycan ve *Ermeniye*'nin İslâm hâkimiyeti altına alınması ile beraber, *Azerbaycan* ve *Ermeniye* İslâm halifeleri tarafından gönderilen valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Hz. Osman, Muğire b. Şube'yi *Azerbaycan-Ermeniye* valisi olarak tayin etti.⁷⁴ Bu yönetim şekli Emeviler ve Abbâsiler tarafından da devam ettirilmiştir. Meydana gelen fetih hareketlerinden sonra başta *Gence* olmak üzere *Azerbaycan* bölgesinde İslâm dini yayılmaya başladı.

⁶⁶ İpek, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁷ Taberî, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 489.

⁶⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 522.

⁶⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 522; Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. III, s. 490.

⁷⁰ İpek, *a.g.e.*, s. 62, 65.

⁷¹ İpek, *a.g.e.*, s. 65.

⁷² el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, Çev: Mustafa Fayda, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 290-291; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 51.

⁷³ İpek, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁴ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 52.

İslâm fetihlerinden sonra Azerbaycan; *Azerbaycan, Arrân/Albanya, Muğan, Şirvan* ve *Şeki* olmak üzere 5 farklı bölgeye ayrıldı.⁷⁵

Arapların denetiminde bulunan ve özerk sayılabilecek Albanya Mehranı hanedanına 705 tarihinde son verildikten sonra *Arrân* bölgesi tamamen Arapların hakimiyeti altına girdi. Halife Velid b. Abdülmelik (705-715) döneminde *Arrân-Errân/Albanya* ve *Azerbaycan*'ın tamamı Emevi Devleti'ne bağlı eyaletlerden biri olarak kabul edildi.⁷⁶

İslâm fetihlerinin kalıcı olması amacı ile de *Arrân/Albanya* ve *Azerbaycan* bölgelerine Araplar iskân edilmeye başlandı. Yaşanan iskân hareketlerinden sonra siyasi durumlarda değişikliğe uğradı. Arap menşeli kabileler Şirvanşahlar, Revvadiler, Ağsunkuriler Devleti ve Derbend Emirliği gibi devletler kurmuşlardır.⁷⁷

Hazar Akınları Karşısında Gence ve Çevresi

Arrân/Albanya topraklarının da içinde bulunduğu ve bütün İdil boyunca geniş sınırlara hâkim olan Hazarlar V-VI. yüzyılda büyük bir devlet kurmuşlardır. Hazarlar *Kuzey Kafkasya, Arrân/Albanya, Ermenistan* ve *Gürcistan*'da bulunan Türk nüfuslarını himayeleri altına alarak Sâsâniler karşısında önemli bir siyasi oluşum meydana getirmişlerdir.⁷⁸

İslâm fetihleri öncesinde, 627-630 yılları arasında Hazarlar tarafından, *Arrân/Albanya* ve çevresine birçok kez sefer yapıldığı görülmektedir. Hazar hükümdarı, 627 yılında kardeşinin oğlu Şad önderliğinde bir kuvveti *Arrân* ve *Azerbaycan*'a gönderdi. Hazar askerleri ele geçirdikleri bölgeleri yağma ve talan ettiler. 628 yılında da *Berdea* şehrine hâkim olduktan sonra *Tiflis*'e kadar ilerlediler. Aynı zamanda meydana gelen mücadeleler sırasında Bizans İmparatoru Herakleios'un askerleri de Hazarların yanında yer almıştır. İstila hareketlerine devam eden Hazar kuvvetleri 629-630 yıllarında bölgeye yeniden geldiler. Hazar hükümdarı, Çorpan Tarkan komutası altında 3000 kişilik bir kuvvet hazırlatarak istila hareketlerine devam etti. Bu yıl içerisinde 10.000 kişiden Sâsânî tayfası yenilgiye uğratıldı ve Hazar kuvvetleri *Arrân/Albanya, Ermenistan* ve *Gürcistan* topraklarına yerleştiler.⁷⁹

İslâm dünyası ile Hazarlar arasındaki münasebetler ilk kez Hz. Ömer döneminde başlamıştır. İlk münasebetler askeri çatışmalar şeklinde olduysa da, daha sonra siyasi ve ticari ilişkilere dönüştü. Hazarlara karşı ilk akınlar ise 642-646 yıllarında meydana geldi. 652-653 yılında Selman b. Rabia komutasındaki İslâm ordusu⁸⁰ *Arrân/Albanya*'yı hâkimiyet altına aldı. 654 yılında da

⁷⁵ Piriye, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 174; Turgut Demirtaş, *Tarihte Bıraktığı İzlerle Hazar Devleti*, 1. Baskı, Karakum Yayınevi, Ankara 2018, s. 94.

⁷⁷ Piriye, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁸ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 174.

⁷⁹ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çev. Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 44.

⁸⁰ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, İstanbul 1998, s. 17.

Derbend şehrini ele geçiren Araplar, Hazar sınırlarına kadar ulaşmış oldular. Bir taraftan Araplara Hazar topraklarının da yolu açılmış oldu. Bunun akabinde Araplar, Hazar şehri olan *Belencer*'e saldırdılar.⁸¹

Belencer'de Araplar'ın başarısız olması ile cesaretlenen Hazarlar 660 yılında önce *Derbend*, ardından da *Arrân/Albanya* topraklarına saldırdılar. Meydana gelen istila hareketlerini bertaraf etmek isteyen Alban prensi Hazar Kağanı'nın kızı ile evlenerek Hazarlarla müttefik oldu. 692 yılında Arapların yeni bir saldırısı daha meydana geldi ve *Derbend* şehri ele geçirildi. Fakat şehri ellerinde tutamayacaklarını anlayan Araplar şehri yakıp yıkmakla yetindiler.⁸²

Düzenlenen saldırılar üzerine Hazarlar karşı bir hareket ile 709-710 yıllarında Arapları mağlup ettiler ve *Gence* şehrinin de yer aldığı *Arrân/Albanya* bölgesinin tamamına hâkim oldular. Bunun üzerine Araplar, Aras nehrinin güneyine kadar çekilmek zorunda kaldılar.⁸³ Hazarlar'ın 713-714 yıllarında *Arrân/Albanya* üzerine yeniden saldırılar düzenledikleri görülmektedir.⁸⁴

Emevi Halifesi II. Ömer (717-720) ve II. Yezid (720-724)'in yönetimde buldukları dönemlerde Hazarlar *Arrân* bölgesine büyük bir ordu ile yeniden geldi. Arapların mağlup edilmesi ile beraber bölgenin tamamı yeniden ele geçirildi ve ardından *Azerbaycan-Ermenistan* üzerine doğru hareket ettiler.⁸⁵

Halife Yezid b. Abdülmelik, *İrminiye/Ermeniyye* valiliğine tayin ettiği *Cer-râh* b. Abdullah el-Hakemî Hazarlar'a karşı üstün başarılar elde etmesine rağmen, 730 yılında meydana gelen savaşta mağlup oldu ve *Azerbaycan*'a çekilmek zorunda kaldı.⁸⁶ 730-731 yılında Bazcir komutasındaki 300.000 kişilik Hazar ordusu karşısında birçok şehir tahrip edilmiştir. Tahrip edilen şehirler arasında *Gence* şehri de yer almıştır.⁸⁷

731-733 yılları arasında *Arrân/Albanya* topraklarına Hazar saldırıları devam etmiştir. Hazar saldırı ise *Arrân/Albanya*'nın tamamına ve *Gürcistan*'ın önemli kısımlarını kapsamıştır. Nasıl ki *Kutiler*, *Lullubeler*, *Kaslar*, *Subiler*, *Turukkular*, *Hunlar* ve *Sabirler* gibi Türk kavimleri *Arrân/Albanya* ve *Azerbaycan*'ın etnik yapısını şekillendirdiği gibi Hazarlarda bölgeye Türk unsurunun yerleşmesine ve bölgede sosyo-etnik yapının şekillenmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.⁸⁸

⁸¹ Aleksey Tereşçenko, "Hazarlar Ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında Bilineler", Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, Hazar İmparatorluğu VII.-XII. Yüzyıllar, Çev. Hande Güreli, İstanbul 2005, s. 42.

⁸² Tereşçenko, a.g.m., s. 43.

⁸³ Mehmetov, a.g.e., s. 174.

⁸⁴ Tereşçenko, a.g.m., s. 43.

⁸⁵ Mehmetov, a.g.e., s. 175.

⁸⁶ Taşağıl, "Hazarlar", s. 118.

⁸⁷ Efendizâde, "Gence", s. 17.

⁸⁸ Mehmetov, a.g.e., s. 179-180.

Salariler Devleti Döneminde Gence Şehri

Saciler Devleti'nin yıkılması ile birlikte *Güney Azerbaycan*'da Salariler Devleti kuruldu (941-942). Devletin kurucusu Merzûbân b. Muhammed b. Müsâfir ise menşei olarak *Deylem* vilayetinden idi.⁸⁹ Bu dönemlerde *Azerbaycan*, Deysem b. İbrahim'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. Deysem b. İbrahim'in *Azerbaycan* halkından olan Ebû'l Kâsım Ali b. Ca'fer adında veziri vardı. Aynı zamanda vezirlik görevinin yanında kâtiplik de yapmaktaydı. Vezirin düşmanları Deysem'e Ebû'l Kâsım hakkında bazı dedikodular söylediler. Bu durum üzerine Deysem ise, vezir Ebû'l Kâsım Ali b. Ca'fer'i tehdit ederek korkuttu. Yaşanan bu olumsuz durum karşısında Ebû'l Kâsım Ali, *Tarm (Tarm)*'da bulunan Muhammed b. Müsâfir'in yanına gitti. Ebû'l Kâsım Ali'nin gelmesi ile birlikte Muhammed b. Müsâfir'in oğulları Vehsûdân ve Merzûbân endişe duydular.⁹⁰

Bir süre sonra iki kardeş babaları Muhammed b. Müsâfir'i tutuklayarak bütün mal varlığına el koydular. Durumu öğrenen Ebû'l Kâsım Ali ise Merzûbân'a yakınlaşmaya çalıştı. Sonrasında da onun hizmetinde bulunarak *Azerbaycan*'ı istila etmesi için teşviklerde bulundu. Ebû'l Kâsım Ali'nin teşvikleri neticesinde Merzûbân *Azerbaycan* üzerine doğru ilerledi. Aynı zamanda Deysem de karşı harekete geçti. İki tarafında karşı karşıya geldiği sırada Deysem'in yanında bulunan 2.000 kişilik Deylemli Merzûbân'ın tarafına geçti. Diğer taraftan Kürtlerden meydana gelen ordunun bir kısmı da saf değiştirerek Merzûbân'a katıldı. Böylece Deysem'in ordusu dağılmış oldu. Bu durum karşısında Deysem *Ermeniyye*'ye kaçmak zorunda kaldı. Deysem'in kaçması ile birlikte Merzûbân b. Muhammed *Azerbaycan*'a hâkim oldu.⁹¹ Böylece başkent *Erdebil* olmak üzere Salariler Devleti kuruldu.

Salarilerin ortaya çıktığı dönemde siyasi ortam oldukça karışık durumdaydı. Bu dönemde, *Taberistan* ve *Cürcan*'da Ziyar Oğulları (928-1042), *Irak* ve *Kirman* ile *Ahvaz*'da Büveyhî Oğulları (932-1055), *Musul*'da Hamdaniler hanedanı (929-1003) bulunmaktaydı.⁹²

955-956 yıllarında *Gence* şehri Salariler'in egemenliği altına girdi ve 971 yılında Şeddâdiler tarafından fethedilinceye kadar şehir Salariler'in hâkimiyeti altında bulundu.⁹³

Şeddâdiler Devleti (951-1199) Döneminde Gence Şehri

Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Sac Oğulları'ndan Yusuf Ebu's Sac'ın ölümünden sonra *Azerbaycan* coğrafyasında siyasi dengeler değişmeye başla-

⁸⁹ İsmailov, *a.g.e.*, s. 149.

⁹⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VII, s. 52; Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, Ter: Kıvameddin Burslan, Yayına Haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 434.

⁹¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VII, s. 52-53; Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 435-436.

⁹² Mehmetov, *a.g.e.*, s. 227; M. X. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü, 2013, s. 149.

⁹³ Efendizâde, "Gence", s. 17.

dı. Yaşanan bu değişimlerden faydalanan devletlerden biri de Şeddâd Oğulları (Şad-Şeddâdiler) oldu. Devletin kurucusu Muhammed b. Şeddâd b. Gurtak (951-956) 951 yılında *Dvin (Debil, Divin)* şehrini ele geçirdi⁹⁴ ve devletin siyasi temellerini de atmış oldu.⁹⁵ Şeddâdiler ilk defa *Dvin* etrafında yaşamışlar ve Muhammed b. Şeddâd'da *Dvin*'de resmi olarak devletin başına geçmiştir.⁹⁶

Şeddâdiler'in sınırları kuzeyde Kür (Kura) Nehri, güneyde Aras Nehri, doğuda Beylekan ve batıda ise Hunan Kalesi'ne kadar uzanmaktaydı.⁹⁷

Muhammed b. Şeddâd'ın 956 yılında ölmesi ile birlikte ardından Ebül Hasan Ali el-Leşkerî, Merzubân ve Fadl (Fadlun) adında üç evlat bıraktı. Bu evlatlar arasından Ebül Hasan Ali el-Leşkerî ailenin başına geçti.⁹⁸ Fadl b. Muhammed ise *Diyarbekr*'e Seyfeddevle el-Hemdani'nin gulamı Seyfi'nin yanına gitti. Fakat 966-967 yılında Seyfi'nin *Diyarbekr*'den kovulması üzerine Fadl kardeşlerinin yanına gitmek zorunda kaldı. Fadl bir süre kardeşlerinin yanından ayrıldı ve bu kez Azerbaycan hâkimi İbrahim b. Merzubân'ın yanına gitti. Oradan da *Gence* şehrine geçti. Bu dönemde şehir, Ali et-Tazi isimli bir vali tarafından idare edilmekteydi.⁹⁹ Fadl b. Muhammed 969 yılına kadar *Gence*'de kaldı.¹⁰⁰

Fadl b. Muhammed, *Gence*'den ayrılmaya karar verdiyse de şehrin ileri gelenlerinin ısrarları ile karşılaştı. Yaşanan ısrarlı davranışlar üzerine Fadl b. Muhammed tutumunu değiştirmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Fadl, kardeşi el-Leşkerî'yi *Gence*'ye davet eden ve şehir halkının kendisine karşı olan tutumlarını bildiren bir mektup gönderdi. Fadl, kardeşi el-Leşkerî'yi ikna etmesi üzerine kardeşi de *Gence*'ye geldi ve iki kardeş şehri teslim aldılar.¹⁰¹ Bu sırada şehrin savunulmasında bulunan ve Salariler'e bağlı olarak görev yapan el-Aziz isimli komutanı da öldürdüler. Böylece 971 yılında *Gence* merkezli Şeddâdi Devleti tamamen kurulmuş oldu.¹⁰² Aşiret geleneklerine uyan Fadl (Fadlun), büyük kardeşi Ebül Hasan Ali el-Leşkerî'nin devletin başına geçmesine razı oldu.¹⁰³

Ebül Hasan Ali el-Leşkerî, 8 yıllık iktidarı sonrasında 978 yılında öldü. Yerine en küçük kardeşi Merzubân b. Muhammed geçti. Fakat Merzubân'ın devlet yönetimindeki eksikliği, dar görüşlü olması ve tedbirde eksik olması nedeniyle devlet içerisinde sıkıntılı dönemler meydana geldi. Aynı zamanda diğer kardeşi Fadl (Fadlun) ile de anlaşmazlık yaşamaktaydı.¹⁰⁴ Devlet içeri-

⁹⁴ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 236.

⁹⁵ Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199), Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 90.

⁹⁶ Şerifli, *a.g.e.*, s. 220.

⁹⁷ Şerifli, *a.g.e.*, s. 219.

⁹⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 98; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 236.

⁹⁹ Şerifli, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁰⁰ Keleş, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰¹ Keleş, *a.g.e.*, s. 103, 105.

¹⁰² Mehmetov, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁰³ Keleş, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁰⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 111; Solmaz, *a.g.e.*, s. 26.

sinde yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle devlete tabi olan şehirlerden bazıları da elden çıkmış oldu. Özellikle *Arrân*'ın merkezi olan *Berdea* şehri, Şirvanşah Mezmediler hanedanı tarafından ele geçirildi.¹⁰⁵

İki kardeş arasında yaşanan anlaşmazlıklar 985 yılındaki av sırasında Fadl (Fadlun)'ın kardeşi Merzubân'ı öldürmesiyle son buldu. Bu olaydan sonra Fadl (Fadlun) (985-1031) devletin başına geçti.¹⁰⁶

İktidarı eline alan Fadl, kardeşi Merzubân döneminde kaybedilen yerleri geri almak amacıyla hazırlıklara başladı. 993-994 yılında kaybedilen *Berdea* şehri geri alındı. Devamında *Gence*, *Beylekan*, *Şemkür* gibi önemli şehirler tamamen kontrol altına alındı.¹⁰⁷

Bu dönemin önemli olaylardan biri de Gürcüler ile yaşanan siyasi meselelerdi. Gence Emiri Fadl (Fadlun), devletin siyasi gücünü kuvvetlendirdikten sonra Gürcü sınırlarına dahil olan *Hereti* (*Heret*) ve *Kaheti* (*Kahet*) eristavlarının¹⁰⁸ topraklarına akın etmeye başladı. Bu akınlar neticesinde Fadl (Fadlun) birçok ganimet ve esir ele geçirdi.¹⁰⁹ Gürcü Kralı Bagrat III (980-1014), Gence Emiri Fadl'ı cezalandırmak amacıyla 1011-1012 tarihinde *Gence* üzerine doğru harekete geçti. Gürcü Kralı bir taraftan da Ermeni Kralı I. Gagik ile ittifak kurdu. Kurulan ittifak sonucunda Gürcü ve Ermeni ordusu *Arrân* sınırlarına kadar dayandılar ve *Şemkür*¹¹⁰şehrini ele geçirdiler.¹¹¹

Gence Emiri Fadl (Fadlun) müttefik Gürcü ordusu karşısında sıkıntılara düştü ve geri çekilmek zorunda kaldı. Fadl'ın geri çekilme olayı Gürcü kroniğinde şu sözlerle anlatılmaktadır: “*Mağrur ve koyu bir Hristiyan düşmanı olup bütün haça tapanları mahvetmeğe yemin etmiş olan bu adam, karşısındaki yenilmez kuvveti görünce korktu ve bir kaleye iltica etmek üzere geri çekildi.*”¹¹²

Şemkür şehrinin kuşatılması üzerine Fadl (Fadlun), barış talebinde bulunmak üzere Gürcü Kralına elçiler gönderdi. Buna göre Emir Fadl (Fadlun), Gürcü Kralına haraç vermeyi, Kral hayatta kaldığı müddetçe kendisine hizmet etmeyi, düşmanlarına karşı mücadele etmeyi teklif ediyordu. Gürcü Kralı Bagrat III, bu durum üzerine didebullar¹¹³ ile yaptığı görüş-

¹⁰⁵ Şerifi, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁰⁶ Solmaz, *a.g.e.*, s. 26; Şerifi, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 228.

¹⁰⁷ Keleş, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰⁸ Eristav, halk arasında valilere verilen isim.

¹⁰⁹ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çev. Marie Félicité Brosset, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Mercil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 261.

¹¹⁰ Gürcü kroniklerinde Şamkori, Shankor

¹¹¹ Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia (İvane Cavahişvili), *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Türkçeye Çev. Hayri Hayrioğlu, 2. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 131; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 150-151.

¹¹² *Gürcistan Tarihi*, s. 261.

¹¹³ Gürcistan'da kraldan sonra en yüksek sınıfı “Aznaurlar” teşkil etmekteydi. Aznaurlarda üç gruptan oluşurdu ve grubun en büyüğünü ise “Didebullar” oluşturmaktaydı. Grubun diğer temsilcileri “Kaleliler” ve “Sade Aznaurlar” idi. (Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 140).

meler sonucunda Gence Emiri Fadl (Fadlun) ile anlaşma yapmayı kabul etti ve bunun üzerine Emir Fadl (Fadlun)'a kendi anlaşma tekliflerine göre hareket edeceğini bildirmek üzere bir elçi gönderdi. Emir Fadl (Fadlun) anlaşma tekliflerini aynen yerine getirdi ve Kral'a değerli hediyeler gönderdi.¹¹⁴ İki taraf arasında anlaşma sağlanması üzerine Gürcü Kralı Bagrat III. ülkesine geri döndü.

34 yıllık iktidarından sonra Kral Bagrat III. 1014 yılında öldü ve yerine Giorgi I. (1014-1027) geçti. Giorgi I.'in iktidarı döneminde de *Arrân* üzerine akınlar devam etti. Gürcü Kralı Giorgi I. 1026-1027 yılında *Arrân*'a girdi ve *Şemkûr*'a kadar ilerledi. Bu harekât karşısında Emir Fadl (Fadlun) büyük bir ordu hazırlayarak Gürcüler üzerine harekete geçti. 10.000'den fazla Gürcü askerinin öldüğü savaşta Gürcü Kralı büyük bir hezimete uğradı ve ülkesine dönmek zorunda kaldı.¹¹⁵

Gence Emiri Fadl (Fadlun)'un yönetimi altında *Gence* şehri idari ve kurumsal alanda geliştiği gibi siyasi, sosyal, iktisadi alanda da önemli gelişmeler yaşamıştır.¹¹⁶ Ticaretin gelişmesi için Aras Nehri üzerinde bir köprü inşa etti. Aynı zamanda *Gence*'de kendi adına da para kestirmiştir.¹¹⁷

Fadl (Fadlun)'ın 1031 yılında ölümünden sonra yerine sırasıyla Ebû'l Feth Musa b. Fadl (1031-1034) ve II. Leşkerî olarak adlandırılan Ebû'l Hasan Ali Leşkerî (1034-1049) geçti.¹¹⁸

II. Leşkerî'nin iktidarı döneminde, Selçuklu egemenliğinde bulunan Oğuzlar'ın akınları meydana geldi.¹¹⁹ *Horasan* toprakları üzerinden gelen Oğuzlar *Azerbaycan*, *Ermenistan* ve *Arrân* topraklarına saldırılar düzenlediler. İkinci Oğuz dalgası ise Dandanakan Savaşı'ndan sonra meydana geldi. 1045-46 yılında ise Kutalmış tarafından *Gence* şehri kuşatma altına alındı. Bu kuşatma ise bir buçuk yıl boyunca devam etmiştir.¹²⁰

Bu dönemde yaşanan diğer siyasi münasebetler ise *Gence* Şeddâdileri ile Revvadiler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar olmuştur. XI. yüzyılda Revvadi hükümdarı Vehsûdân ile Şeddâdi Emiri Leşkerî arasında nedeni belli olmayan bir anlaşmazlık meydana geldi. Vehsûdân anlaşmazlığı ortadan kaldırmak amacıyla *Gence* şehrine gitti. Vehsûdân, Leşkerî ile bir anlaşma yapmak istiyordu.¹²¹

Ebû'l Hasan Ali Leşkerî, 1049 yılında öldü ve yerine oğlu Ânûşîrvân geçti.

¹¹⁴ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 131; *Gürcistan Tarihi*, s. 261; Keleş, *a.g.e.*, s. 122; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁵ Keleş, *a.g.e.*, s. 123; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁶ Keleş, *a.g.e.*, s. 129.

¹¹⁷ Solmaz, *a.g.e.*, s. 28.

¹¹⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 131; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 237; Solmaz, *a.g.e.*, s. 28.

¹¹⁹ Şerifi, *a.g.e.*, s. 241.

¹²⁰ Keleş, *a.g.e.*, s. 135, 145-146.

¹²¹ Asif Adilov, *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvadiler (IV-V/X-XI. Yüzyıllar)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 55.

Fakat onun da iktidarı kısa sürdü ve 2 aylık bir yönetimin ardından devletin başına Fadlun'un oğlu ve aynı zamanda Şavur lakabı ile tanınan Ebül Esvar (1049-1067)¹²² geçti.¹²³

Ebül Esvar iktidarı eline aldıktan sonra *Berdea*, *Beylekan*, *Tavuş* ve *Hunan* gibi şehirler başta olmak üzere *Arrân*'ın bütün şehir ve kalelerini hâkimiyeti altına aldı. Devletin ekonomik yönden de kalkınmasını sağladı ve halkın durumunu düzeltilti. Selçuklu akınları neticesinde Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in hâkimiyeti altına girdi ve hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttu.¹²⁴ Böylece Şeddâdiler Devleti, Selçukluların vassalı haline geldi. Aynı zamanda Ebül Esvar Şavur, Alp Arslan'ın Selçuklu yönetiminde bulunduğu sırada onunla müttefik olmuştur.¹²⁵

Ebül Esvar'ın iktidarı döneminde *Arrân* toprakları Alanlar'ın saldırısına maruz kaldı. Ebül Esvar ise *Gence* şehrini bu saldırılardan korumak amacıyla şehrin etrafını hisar ve hendekler ile tahkim etti. 1063 yılında şehrin kale kapıları da demirci İbrahim Osman oğluna yaptırdı.¹²⁶

Ebül Esvar Şavur 1067 yılında öldüğünde ardında II. Fadlun, Aşot, İskender, Menuçehr, Merzubân isminde beş oğul ve bir de kız evlat bırakmıştı. Şavur ölmeden önce II. Fadlun'u veliht olarak tayin etmişti. Bunun üzerine II. Fadlun devletin başına geçti.¹²⁷ Fakat II. Fadlun'un Gürcü seferinde iken esir olması nedeniyle Şeddâdiler'in başına kardeşi Aşot b. Ebül Esvar Şavur'u geçirdiler. Fakat Aşot yönetimde 8 ay kalabildi.¹²⁸ Sultan Alparslan, arabuluculuk üzere Emir Savtegin'i Gürcü Kralı Bagrat IV.'ün yanına gönderdi ve barış teklifinde bulundu. Yapılan barış üzerine Gürcü Kralı II. Fadlun'u *Gence*'ye dönmek üzere serbest bıraktı. Emir Savtegin ile beraber *Gence*'ye döndü¹²⁹ ve devletin idaresini yeniden eline aldı.

Emir II. Fadlun 1073 tarihinde oğlu III. Fadlun (1073-1076) tarafından devlet yönetiminden el çektirildi. Emir III. Fadlun'un yönetimde bulunduğu sırada Sultan Melikşah *Gence* şehrini kuşatma altına aldı (1075). Ayrıca *Arrân*'ı egemenliği altına almak amacı ile Savtegin'i şehrin idaresi ile görevlendirdi. Yanına da 48.000 kişilik bir ordu verdi. Emir III. Fadlun fazla mukavemet göstermeden geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece *Gence* Şeddâdileri Devleti son bulmuş oldu.¹³⁰

¹²² Ebül Esvar ilk olarak 1021-1049 yılları arasında Dvin Emirliği iktidarlığını yapmıştır (Keleş, *a.g.e.*, s. 216).

¹²³ Solmaz, *a.g.e.*, s. 29.

¹²⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 160-161, 163.

¹²⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 237.

¹²⁶ İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XXI. Asrın Başlarına Kadar)*, Bakü 2015, s. 66; Şerifi, *a.g.e.*, s. 246.

¹²⁷ Şerifi, *a.g.e.*, s. 254.

¹²⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 191-192; Şerifi, *a.g.e.*, s. 258.

¹²⁹ *Gürcistan Tarihi*, s. 293.

¹³⁰ Keleş, *a.g.e.*, s.198-200; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 238.

Selçuklu Devleti Döneminde Gence Şehri

Selçuk ve ailesi, maiyeti altındaki Oğuz grubu siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı *Yenikent*'ten *Cend* şehrine geldiler. Selçuklu Oğuzları *Cend* şehrine geldikleri zaman Karahanlılar, Gazneliler ve Sâ mânânı Devleti *İran* ve *Maverâün-nehr*'in hâkimiyeti için birbirleri ile mücadele içerisinde bulunuyorlardı. Selçuklu Oğuzları ise siyasi varlıklarını devam ettirebilmek amacı ile Sâ mânânı Devleti'ni desteklemişlerdir. Fakat Sâ mânânı Devleti'nin 999 yılında yıkılması ile beraber Selçuklu Oğuzları, Karahanlı ve Gazneliler arasında kaldı. Selçuk'un ölümünden sonra ailenin başına Arslan (İsrail) Yabgu geçti. Arslan Yabgu bir süre sonra iktidar mücadelesinde bulunan Karahanlı Ali Tegin ile bir ittifak anlaşması yaptı. Fakat Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcaları Arslan Yabgu'nun anlaşmasını kabul etmediler ve yeni yurtlar aramak amacıyla Arslan Yabgu'dan ayrıldılar.¹³¹

Yaşanan siyasi olaylar sonucunda Çağrı Bey kardeşine "*Senin, tebaamız ve maiyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver ki Rûm (Anadolu) gazasına gideyim. Belki güçlü düşmanlar zulüm elini eteğimizden bu şekilde çekerler.*" dedi. Kardeşler arasında meydana gelen bu görüşme neticesinde Çağrı Bey'in düşüncesi kabul edildi. Bunun üzerine Tuğrul Bey ulaşılmaması zor bölgelere gitti.¹³² Çağrı Bey ise kendilerine elverişli bölgeler aramak üzere 3.000 atlı ile birlikte *Horasan* ve *Azerbaycan* üzerinden *Ermeniyeye* topraklarına kadar geldi.¹³³ Mirhând, abartılı bir rakam vererek Çağrı Bey'in yanında 30.000 atlı olduğunu kaydetmektedir.¹³⁴

Ermeni müverrihi Mateos "*Kanath yılanlar*" olarak tasvir ettiği Çağrı Bey egemenliğindeki Selçuklu Türklerinin geliş tarihini 17 Mart 1018-16 Mart 1019 olayları arasında vermektedir.¹³⁵ Çağrı Bey'in keşif hareketi ise tarihçiler arasında farklı tarihlerde meydana geldiği tartışmalarının çıkmasına neden olmuştur. Yaşar Bedirhan 1015, Ali Sevim 1015-1021 tarihleri arasında, İbrahim Kafesoğlu 1018 tarihinde meydana geldiğini söylemektedirler.¹³⁶

Keşif hareketlerini tamamlayan Çağrı Bey, yaptığı yağma hareketlerinden sonra kardeşi Tuğrul Bey'in yanına gitti ve kardeşine: "*burada iki vali var. Bunlar Harezşah Harun ve Sebük-Tekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Sultan Mesud. Biz bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Hora-*

¹³¹ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, Haz: Erdoğan Merçil, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 22-23; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I. Cilt Kuruluş Devri*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 16-17, 30-31; Erkan Göksu, *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 13, 20; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VII, s. 455; Sergey Grigoreviç Agacjanov, *Oğuzlar*, Rusçadan Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, 8. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 260.

¹³² Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmüd Mirhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 25-26.

¹³³ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 4; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 11.

¹³⁴ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, s. 26.

¹³⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 48.

¹³⁶ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Basım, Nobel Kitap, Ankara 2014, s. 67, Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 4.

san Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur."¹³⁷ diyerek izlenimlerini anlattı.

Çağrı Bey'in keşif hareketlerini yaptığı sırada Azerbaycan ve çevresinde siyasi bir bütünlük yoktu ve bölgede Revvadiler¹³⁸, Şeddâdiler¹³⁹ ve Şirvanşahlar¹⁴⁰ gibi birçok devlet ve yerel hanedanlıklar bulunuyordu.

Çağrı Bey yönetiminde keşif hareketlerinin tamamlanması ve Gazneli Devleti'ne karşı bağımsızlığın kazanılmasının ardından Tuğrul Bey, Batı'ya doğru yapılacak sefer hareketlerine hız kazandırdı. Çağrı Bey'in oğlu Yakûti'yi Azerbaycan'ın fethi ile görevlendirdi.¹⁴¹

Gence üzerine ilk akınlar ise 1045 yılında Kutalmış önderliğinde meydana geldi ve şehir bir buçuk yıl boyunca kuşatma altında kaldı.¹⁴² Azîmi ise bu kuşatmayı 1047-1048 yıllarında yaşadığını kaydeder ve bu seferi: "Kutalmış, içinde Ebu'l Esvar'ın kardeşi Leşkeri b. Fadlun'un bulunduğu Gence (Cenze) şehrini bir buçuk yıl kuşattıktan sonra oradan çekildi. Leşkeri, Kutalmış'ın askerlerinin geldiğini işitince öldü ve yerine oğlu, şehre hâkim oldu."¹⁴³ sözleri ile anlatır. Aynı zamanda Gence seferi sırasında Ermeni ve Gürcüler ile ittifak halinde bulunan Bizans ordusu da görülmektedir.¹⁴⁴ Selçuklu tarihçisi Osman Turan bu seferin Selçuklular ile Bizanslılar arasındaki ilk karşılaşma

¹³⁷ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 293.

¹³⁸ *Revvadiler Devleti (948-1071)*: Devletin başkenti Tebriz olmak üzere Arap Hilafeti'nin zayıflaması sonrasında Azerbaycan'ın güney topraklarında kurulmuştur. Tebriz, Merâga, Ahar, Vezikân, Urmiye gibi şehirlerde yöneticilik yaptılar. 1065 yılında Sultan Alp Arslan'ın Tebriz'i alarak Memlan'ın yönetimine son verdi ve buraya bir Selçuklu Emiri tayin etti. Sultan Alp Arslan 1071 Malazgirt zaferinden sonra ise Revvadiler yönetimine fiilen son verdi. (Adilov, *a.g.e.*, s. 43; İsmailov, *a.g.e.*, s. 158; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 241.)

¹³⁹ *Şeddâdiler Devleti (Şeddâdoğulları Emirliği) (951-1088)*: Merkezi Gence şehriydi ve Hazar Denizi'nden Gökçeğöl'e kadar olan bölgeye egemen olmuşlardır. Ağrı Dağı kuzeydoğusundaki Duvin'e de hükmediyorlar ve Kür Nehri boyunca Kazak Çayı ile, Taşır Bagratlıları'na komşu idi. (Fahrettin Kirzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 55.)

¹⁴⁰ *Şirvanşahlar Devleti (861-1524)*: Yerel bir kimliğe sahip olan Şirvanşahlar Devleti, Mezyediler (861-1027), Kesrani/Kisraniler (1027-1382), Derbendiler (1382-1524) hanedanları tarafından idare olunmuştur. 861 tarihinde Halife Mütevekkil'in ölümünden sonra yaşanan çatışmalardan faydalanan Haysam b. Halid b. Mezyed eş-Şeybanî, Şirvan hâkimi Şirvanşah'ı tahtından indirdi ve Sâsanî kökenli hanedana son verdi. Haysam'da "Şirvanşah" ünvanını alarak Şirvan tahtına oturdu. Böylece 861 yılında Şirvanşah Mezyediler hanedanının temelleri atılmış oldu. Fakat Mezyediler ailesinin kurucusu ise Şeyban kabilesinin reisi Mean b. Zaid'in kardeşi Yezid b. Mezyed kabul edilmektedir. Kesraniler hanedanı, Şirvanşahlar Devleti'ne egemen oldukları dönemde Selçuklu akınlarına maruz kaldılar ve meydana gelen akınlar sonucunda ise Şirvanşahlar Selçukluların vassalı haline geldiler. Şirvanşah, Oğuzların Şirvan'dan çıkması için büyük miktarda tazminat ödemiştir. Kesrani hanedanının son temsilcisi Huşenk'in 1382 tarihinde meydana gelen bir ayaklanma sonucunda öldürüldü ve yerine Huşenk'in amcazadesi İbrahim b. Sultan Muhammed b. Keykubad geçti. Derbendiler hanedanı döneminde Şirvanşahlar, Timur Devleti ve Altın Orda Devleti'nin ortasında yer aldı. Bu nedenle Şeyh İbrahim iki güçlü devletten birine yanaşmak zorunda kaldı. 1386 tarihinde Timur Karabağ'da bulunduğu sırada Şeyh İbrahim Timur'un yanına gelerek tâbi olduğunu bildirdi. (Mehmetov, *a.g.e.*, s. 207, 210-211, 271, 345-346.)

¹⁴¹ Keleş, *a.g.e.*, s. 144-145.

¹⁴² Keleş, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁴³ *Azîmi Tarihi*, s. 10.

¹⁴⁴ İbrahim Tellioglu, *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s. 52.

olduğunu¹⁴⁵ söylemektedir. Fakat Fahrettin Kırzioğlu ise bu duruma karşı çıkar ve yaptığı açıklamalar ile birlikte Selçuklu-Bizans karşılaşması ve mücadelesini 18 Eylül 1049 yılında meydana gelen *Kapetru/Kaputru Savaşı* olarak göstermektedir.¹⁴⁶

Kutalmış, *Gence* üzerine yaptığı kuşatma sonrasında bölgeyi terk ederek geri döndü. Bu kuşatma sonrasında Tuğrul Bey'in de bizzat katıldığı *Azerbaycan* ve *Arrân* üzerine bir sefer düzenledi (1054). Meydana gelen sefer sırasında Tebriz hâkimi Emir Ebu Mansur Vahsudan ve Şeddâdi hükümdarı Ebu'l Esvar Şavur (1049-1067) itaatlerini bildirdiler.¹⁴⁷ Bunun üzerine Şeddâdi Emiri Ebu'l Esvar Şavur, bütün *Arrân* ülkesinde hutbede Abbasi Halifesi ile birlikte Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in adını da okumaya başladı.¹⁴⁸

Tuğrul Bey, Revvadiler ve Şeddâdileri egemenliği altına aldıktan sonra Bizans hâkimiyeti altında bulunan *Erzenir-Rum (Erzurum)*'a kadar ilerledi ve burasını da baskı altına aldı. *Erzenir-Rum*'da meydana gelen savaştan sonra devletin sınırları kuzeyde *Gence (Cenze)*, batıda ise *Diyar-ı Bekir*'e kadar uzandı.¹⁴⁹

Tuğrul Bey'in 1063 yılında vefat etmesi üzerine Selçuklu tahtına yeğeni Alp Arslan (1063-1072) geçti. Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmesi ile birlikte *Arrân* ve *Gence* üzerine siyasi faaliyetlerde devam etmiştir.

Sultan Alp Arslan (1063-1072)'in iktidarı döneminde Şeddâdiler Devleti'nde de iktidar değişikliği meydana geldi. Ebu'l Esvar Şavur'un 1067 yılında ölmesi ile beraber yerine oğlu II. Fadlun Şeddâdi tahtına oturdu.¹⁵⁰ Yaşanan bu siyasi değişikliği fırsat bilen Gürcü Kralı Bagrat IV. Alan, Kumuk, Sabir ve Hazar Türklerinden meydana gelen müttefik orduları ile beraber *Arrân* sınırlarına girdi. Bunun üzerine bölgede Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis etmek isteyen Sultan Alp Arslan *Arrân*'a geldi.¹⁵¹ Sıbt İbnü'l Cevzi, Sultan Alp Arslan'ın yaptığı seferi ve akabinde yapılan anlaşmayı şu sözlerle anlatır:

"Bu yılın Rebiülevvel ayında (Ocak-Şubat 1068) Bağdat'a şu haberler geldi: Sultan Alp Arslan (Şeddadoğullarının başkenti olan) Cenze (Gence)'ye yöneldi. Nizamülmülk, bura hâkimi Fadlun b. Ebul Esvâr'ın yanına gidip onu şehirden çıkardı. Çok geçmeden Fadlun, itaat ve hizmet amacıyla Sultan'ın katına çıktı: Sultan, ona hilat verdikten sonra yeniden Cenze'ye döndü ve Fadlun, Sultan'a armağan olarak 1000 deve, 50 at, altın ve gümüşle işlenmiş çeşitli cinsten 500 giysi, ağaçları, vezni 100 bin miskal olan altından, meyveleri, yakut ve çeşitli mücevherlerden oluşan bir

¹⁴⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 10. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 121.

¹⁴⁶ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 61-62.

¹⁴⁷ Mevdüdi, *Selçuklular Tarihi*, Urduca'dan Çev. Ali Genceli, Hilâl Yayınları, Ankara 1971, s. 187-188; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 18-19.

¹⁴⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁴⁹ Mevdüdi, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁵⁰ Keleş, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁵¹ Göksu, *a.g.e.*, s. 54.

minyatür bahçe takdim etti. Çok geçmeden Sultan, Lân (el-Lân)'a yürüdü, fakat çok kar yağması nedeniyle pek çok asker, hayvan, çadır ve diğer şeyler telef oldu, bunun üzerine Sultan Cenze'ye geri döndü."¹⁵²

*Arrân ve Gence'de istikrarın sağlanması ile birlikte II. Fadlûn, devletinin başında olmak üzere Selçuklular'a bağlı vassal hükümdar olarak bağlı kaldı.*¹⁵³

II. Fadlûn'un itaat etmesinin ardından bu sırada *Gence'de bulunan Şirvanşah Feriburz b. Sâlâr'da değerli hediyeler ile Sultan Alp Arslan'ın yanına gelerek itaatini bildirdi.*¹⁵⁴

Sultan Alp Arslan'ın ölümünün ardından yerine oğlu Melikşah (1072-1092) devletin başına geçti. Melikşah'ın Selçuklu tahtına geçtiği sırada Gürcü Krallığı ve Şeddâdî Devleti'nde de siyasi değişiklikler meydana geldi. Gürcü Kralı Bagrat IV (1027-1072) 56 yaşında hayatını kaybetti ve Gürcü Krallığı'nın başına Giorgi II (1072-1089) geçti.¹⁵⁵ 1073 yılında ise Şeddâdî hükümdarı II. Fadlûn, oğlu III. Fadlûn (1073-1076) tarafından devlet yönetiminden uzaklaştırıldı.¹⁵⁶

Gürcü Krallığı'nda yaşanan iç karışıklıklar sonucunda İvane (İoane) isyan ederek Gag Kalesi'ni bir hile ile ele geçirdi ve ardından Gag Kalesi'ni Gence Emiri III. Fadlûn'a sattı (1076). Bu olaydan sonra Sultan Melikşah Aras Nehri'ni geçerek bölgeye geldi. Gürcü kroniğine göre, Sultan Melikşah'ın "*bütün Hristiyanlara karşı düşmanca niyeti*" ile gelmesi üzerine İvane (İoane) ve oğlu Liparit Sultan'ı karşılamaya gittiler ve Sultan tarafından iyi niyetle karşılandılar. İvane ve Liparit bir süre Sultan Melikşah'ın yanında kaldıktan sonra ayrıldılar. Bunun üzerine Sultan Melikşah'ta *Samşvilde'ye* gelerek şehri muhasara altına aldı ve fethetti. Sultan Melikşah burada bulunduğu süre içerisinde bütün Kartli bölgesini istila etti. Ayrıca İvane'yi, karısını, torunlarını ve bütün aznavurları esir olarak aldı. Büyük miktarda da ganimet elde etti. Bu sefer dönüşünde Sultan Melikşah *Gence* şehrine geldi ve şehri yeniden hâkimiyeti altına aldı. Buranın idaresini de Savtegin'e verdi. Ayrıca bütün *Arrân*'i ele geçirmesi amacıyla da Savtegin'in yanında 48.000 kişilik kalabalık bir ordu bıraktı. Gürcü kroniğine göre ise bu ordu 400.000 kişiden meydana geliyordu. Gence Emiri III. Fadlûn ise Selçuklu ordusuna karşı mukavemet gösteremeden geri çekilmek zorunda kaldı ve bir süre sonra esir edildi.¹⁵⁷ Devam eden fetihler neticesinde *Arrân (Errân), Şirvân, Derbend ve Tiflis* bölgeleri tamamen

¹⁵² Sıbt İbnu'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 153.

¹⁵³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 141.

¹⁵⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁵⁵ *Gürcistan Tarihi*, s. 302.

¹⁵⁶ Keleş, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁵⁷ *Gürcistan Tarihi*, s. 303; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 163; Keleş, *a.g.e.*, s. 198-199; Kirzoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77; Mariam Lordkipanidze, *Georgia In The 11th-12th Centuries*, Ganatleba Publishers, Tbilisi 1987, s. 74-75.

itaat altına alındı.¹⁵⁸ Sultan Melikşah, *Arrân* ve *Şirvan* bölgelerini Savtegin'e ikta olarak verdi ve bu bölgelerde Sultan'dan sonra onun da adı hutbelerde okunmaya başlamıştır.¹⁵⁹

Melikşah'ın Savtegin idaresinde gönderdiği Türkler, *Arrân* ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleştiler. Bundan sonra *Gence* "bir Türkmen şehri" tesmiye edildiği ve bunların girdiği ordunun "sayılmaz bir kalabalık" olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁰

Sultan Melikşah 1086 yılında *Gence* üzerine yeniden bir sefer daha düzenledi. Bu dönemde *Gence* ve yöresinde karışıklıklar meydana geldi. Sultan Melikşah, Savtegin'i 1083 yılında *Emîrül hâc ve Küfe Emiri*" olarak tayin etti. Fakat 1084 yılında Savtegin'in hastalanarak ölmesi üzerine *Arrân (Errân)* bölgesinin yönetimini amcası Yâkutu'nin oğlu Kutbeddin İsmail'e verdi. Bu durum karşısında Şeddâdî Emiri II. Fadlûn isyan etti.¹⁶¹ Bu durum Sultan Melikşah'ın *Arrân* ve *Azerbaycan*'da otoritesini yeniden tesis etmesi için sefere çıkmak zorunda kaldı.

Sultan Melikşah, *Gence* üzerine yapılacak seferde *Urfa* şehrinin alınmasında üstün başarılar göstermiş olan Emir Bozan'ı görevlendirdi. Smbat Sparapet, seferin tarihini 1086 olarak gösterir ve şehrin alınmasını ise: "*Bu sırada Sultan Melikşah Gandzak (Gence)'a karşı gitti ve şehri aldı.*"¹⁶² sözleri ile anlatır.

Urfalı Mateos ise bu seferin 28 Şubat 1087-26 Şubat 1088 tarihi olayları sırasında meydana geldiğini söyler ve vekayinâmesinin devamında Emir Bozan'ın harekâtı hakkında bilgi verir:

"Bozan, büyük bir orduyla beraber Ermenistanın Gantsag (Gence) şehri üzerine yürüdü ve bu şehre karşı şiddetli hücumlar yaptı. O, bütün İrânlı askerleri bu şehre karşı toplamış bulunuyordu. Onlar, şiddetli bir hücum esnasında şehrin kulelerinden birisini çukur kazmakla yıktılar ve bu suretle Gantsag şehrini zaptettiler. Onlar, halkı kısmen kılıçtan geçirdiler. Bozan'ın emriyle katliâm durduruldu ve sulh aktedildi."¹⁶³

Bir diğer Ermeni müverrihi Vardan'da Emir Bozan'ın seferi hakkında kayda değer bilgiler aktarır. Vardan'a göre: "*1088 yılında Emir Bozan, Melikşah'ın emriyle Şatatig ismiyle adlandırılan Fadılardan Gançak'ı aldı. Gürcistan Kralı Bagarat da imparatorun yanından hareket ederek kendi memleketini aldı. Bundan sonra oğlu Georgi hükümeti eline aldı ve Gürige'nin arkasından Horasan'a, Melikşah'ın yanına gitti ve ikisi de ödüllendirildi.*"¹⁶⁴

¹⁵⁸ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atif Yayınları, Ankara 2014, s. 23.

¹⁵⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁶⁰ Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, Eskişehir 1997, s. 101.

¹⁶¹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 94-95; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 92; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 204-205.

¹⁶² *Smbat Sparapet Chronicle*.

¹⁶³ *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 174.

¹⁶⁴ Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 45.

Emir Bozan, bu sefer sırasında ciddi bir mukavemetle karşılaşmış olsa da Şeddâdî Emiri II. Fadlûn'u esir etmeyi başardı. *Gence* şehrine tamamen hâkim olunması üzerine *Gence*'de Şeddâdî hâkimiyeti de son buldu (1088).¹⁶⁵ Ayrıca el-Hüseynî, bu sefer sırasında Rum Melikinın elçisi hazineleri doldurup taşırın ve muhasipleri şaşırtan birçok mal ile birlikte amân istemeye geldiğini söylemektedir.¹⁶⁶

Arrân ve Azerbaycan, Tuğrul Bey döneminde Selçuklu Devleti'nin bir eyaleti haline gelmişti. Bu eyaletlerin merkezi ise *Gence* şehri idi. Şehrin ele geçirilmesinden sonra buraya "Melik" ünvanı ile Selçuklu şehzadeleri gönderildi. Azerbaycan melikleri olarak Tuğrul Bey'den itibaren, Alp Arslan'ın kardeşi Yâkutî, oğlu İsmail (İlarslan) ve torunu Kutbeddin Mevdud (Alp Sunkur Bey) görev yapmışlardır. Buraya ne kadar da Selçuklu şehzadeleri gönderilmiş olsa da buranın asıl sahipleri Selçuklu valileri olmuştur. *Arrân*'da ise Muhammed Tapar, oğulları Tuğrul ve Mesud meliklik yapmışlardır.¹⁶⁷

Sultan Melikşah'ın özellikle başta *Arrân (Errân)* olmak üzere *Kafkasya* coğrafyası üzerine yaptığı seferler İslâmiyet'in yayılması açısından da büyük bir önem arz etmiştir. Bu seferler esnasında Kaheti Kralı Ağsartan, Melikşah'ın yanına giderek Müslümanlığı kabul ederek Hristiyanlığı inkâr etti. Buna karşılık Sultan Melikşah hediye olarak Kaheti'yi yeniden Ağsartan'a verdi.¹⁶⁸

Sultan Melikşah, Bağdat'ta bulunduğu sırada bir av esnasında hastalandı ve hastalığının iyice artması sonucunda 18-19 Kasım 1092¹⁶⁹ tarihinde öldü. Melikşah'ın ölümünün ardından oğulları Mahmut ve Berkyaruk arasında saltanat mücadelesi yaşandı. İlk olarak hutbe Mahmut adına okunduysa da, 30 Ocak 1094 tarihinde saltanatı Berkyaruk ele geçirdi ve hutbe Berkyaruk adına okunmaya başladı. Sultan Melikşah'ın en büyük oğlu Berkyaruk ise bu sırada *İsfahan*'da bulunuyordu.¹⁷⁰

Mahmut'un Sultan olması ile beraber saltanatta hak iddia eden Berkyaruk arasında saltanat mücadeleleri de başladı. Berkyaruk, Bağdat'a doğru hareket etti. Yanında diğer kardeşi Muhammed Tapar'da bulunuyordu ve kardeşi Tapar'a *Gence* ve çevresini iktâ olarak verdi. Ardından "melik" ünvanı ile *Gence*'ye gönderdi.¹⁷¹ Kardeşinin de isyan hareketini engellemek amacıyla da şahsına bağlı kumandanlardan Kutluk/Kutluğ Tekin'i *atabeg* olarak tayin etti.¹⁷²

¹⁶⁵ Keleş, *a.g.e.*, s. 207-208; Solmaz, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁶⁶ Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, Çev. Necâti Lügal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 43.

¹⁶⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, 6. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016, s. 150-151; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 248-249.

¹⁶⁸ *Gürcistan Tarihi*, s. 309; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁶⁹ Anonim Selçuknâme'de 9 Kasım 1092 olarak geçmektedir. (*Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 24.)

¹⁷⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 51; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 364, 378; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 152-153; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *a.g.e.*, s. 70; Zahirü'd-Din Nişâbüri, *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, 1. Baskı, Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s. 98.

¹⁷¹ Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 11-12; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 420.

¹⁷² Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 82.

Saltanat mücadelesini kazanan Berkyaruk 30 Ocak 1094 tarihinde Selçuklu tahtına geçti ve hutbe Berkyaruk adına okunmaya başladı.¹⁷³ Berkyaruk'un iktidarı sırasında da saltanat mücadeleleri devam etti. Arslan Argun, Emir Üner'in isyanlarının ardından *Gence*'ye melik olarak atadığı kardeşi Muhammed Tapar'da 1099 tarihinde isyan etti.¹⁷⁴

Muhammed Tapar'ın kardeşi Berkyaruk'a karşı isyan etmesinde Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk'ün telkinleri etkili olmuştur. Müeyyidülmülk, Muhammed Tapar'a babasının mülkünü istemesini ve "Saltanat seni bekliyor" sözleri ile devamlı olarak onu isyana teşvik ediyordu.¹⁷⁵ Muhammed Tapar, kuvvetlendikten sonra Atabeg Kutluk/Kutluğ Tekin'i öldürdü. Ardından *Gence* şehrinin de içinde yer aldığı *Arrân/Errân* eyaletini ve ona bağlı yerleri ele geçirdi. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk isyan hareketini bastırmak amacıyla harekete geçti.¹⁷⁶

15 Mayıs 1100 tarihinde başlayan mücadeleler 1104 tarihine kadar devam etti. Bu süre içerisinde iki kardeş 5 defa karşı karşıya geldi. İki kardeş arasındaki ilk anlaşma 27 Aralık 1101 tarihinde gerçekleşti ve yapılan anlaşmaya göre:

Berkyaruk "sultan", Muhammed Tapar ise "melik" ünvanına sahip olacak. *Gence* ve civarı, *Azerbaycan*, *Diyâr-ı Bekr(Diyarbakır)*, *el-Cezire* ve *Musul* Muhammed Tapar'a ait olacak.¹⁷⁷

İki kardeş arasında anlaşma yapılmasına rağmen mücadeleler yeniden başladı. Mart-Nisan 1103 tarihinde tekrar bir anlaşma daha yapıldı. Daha evvel yapılan anlaşma metnine ek olarak bu kez *Gürcistan* ve *Ermenistan* toprakları da dahil edildi. Yapılan anlaşmaya göre: *Şam*, *Diyâr-ı Bekr*, *Fırâti-i Irak bölgeleri*, *Azerbaycan*, *Mugan*, *Errân*, *Ermen* ve *Gürcistan* toprakları Muhammed Tapar'ın, diğer kalan yerler ise Berkyaruk'un olacaktı.¹⁷⁸

Kardeşler arasındaki mücadelelerin bir netice vermeyeceğini düşünen Sultan Berkyaruk; "iki kardeş arasındaki ihtilâfın uzamasının kendilerini kâhîr iken makhûr ve hâkim iken mahkûm durumuna düşürdüğünü; mallarını ziyân ettiğini ve adamlarını yok ettiğini; bunun neticesi olarak da düşmanların şehirleri istilâyaya ve saltanatı ele geçirmeye göz diktiklerini" anladı. Bunun üzerine Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile anlaşma yapılması için âlim ve fakihlerden oluşan bir heyeti kardeşine gönderdi. Heyetin teşvikleri neticesinde Ocak 1104 tarihinde iki kardeş arasında bir kez daha anlaşma yapıldı.¹⁷⁹

¹⁷³ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 378.

¹⁷⁴ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 74-80.

¹⁷⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 53; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 160; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 80; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 26; Zahîru'd-Din Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 101-102.

¹⁷⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 420; Özeydîn, *a.g.e.*, s. 12; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Cilt I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, 5. Basım, İsam Yayınları, Ankara 2018, s. 213.

¹⁷⁷ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 454; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 88; Özeydîn, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁷⁸ Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Yayına Haz. Ayşe Ayna-Bilal Şahin-Ayşe Alhan-Sevgi Kübra Akdemirel-Ayşe Tepe-Sibel Temiz, Ed. Erkan Gökso, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 60.

¹⁷⁹ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 92-92.

Anlaşmaya göre:

- Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın beş nevbet çaldırmasına müdahale etmeyecek.
- Muhammed Tapar'a ait olan şehirlerde Berkyaruk adına hutbe okunmayacak.
- Aralarındaki yazışma vezirleri vasıtasıyla yapılacak. Askerler istediği tarafa geçebilecek ve buna hiç kimse müdahale etmeyecek.
- *Sefîdrûd'dan Bâbu'l-Ebvab'a, Diyâr-ı Bekr(Diyarbakır), el-Cezire ve Musul ve Suriye'ye kadar olan saha, Irak topraklarından Seyfûdevle Sada-ka'ya ait olan yerler Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altında olacak.*
- Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar Sultan olacak.¹⁸⁰

Sultan Berkyaruk'un 22 Aralık 1104 tarihinde ölmesi üzerine Selçuklu tahtına oğlu Melikşah geçti (18 Ocak 1105) ise de Muhammed Tapar iktidar mücadelesi sonrasında tahtı ele geçirdi.

Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında yaşanan taht mücadeleleri ve devlet içerisinde meydana gelen iç isyanlar nedeniyle devlet otoritesi sarsıldı.¹⁸¹ Bu durumdan faydalanan devletlerden biri de Gürcü Krallığı oldu. Gürcü Kralı II. David (1089-1125), Kıpçak (Kuman) Türklerinin desteğini sağlayarak ordusunu güçlendirdi. Aynı zamanda Gürcü Kralı, Kıpçak hükümdarı Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile evlendi. Meydana gelen evlilik sonucunda Kıpçaklar, *Gürcistan* çevresine yerleştirildi. Gürcü Kralı bunlardan 40-50 bin kişilik bir ordu oluşturdu. Ayrıca sarayda yetiştirdiği 5.000 kişilik Kıpçak gencini de merkezde görevlendirdi.¹⁸²

Hazırlıklarını tamamlayan Gürcü Kralı II. David, 1110 tarihinde *Gence* üzerine doğru saldırılarda bulunmaya başladı. Bu durum üzerine Sultan Muhammed Tapar asker gönderdi ve Gürcülerin İslâm ülkelerine girmesine engel olmaya çalıştı.¹⁸³ *Gence* önlere kadar ilerlemiş bulunan Gürcü ordusunu, Sultan Muhammed Tapar bozguna uğrattı ve Gürcülerini itaat altına aldı. Böylece *Gence* halkı da meydana gelebilecek tehlikelerden korunmuş oldu (1110).¹⁸⁴

10. yüzyılda Albanya bir devlet olarak yok olmuş olmasına rağmen, Selçukluların Kafkasya'yı fethine kadar Albanya ismi silinmemişti. Fetihlerden sonra Selçuklular Albanya'nın bıraktığı mirası sahiplendiler ve bunun neticesinde de *Azerbaycan* belirdi.¹⁸⁵

¹⁸⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 481-482; Özeydın, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁸¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Rävendi, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Cilt I-II, Farsça Metinden Türkçeye Çev. Ahmed Ateş, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 151.

¹⁸² Özeydın, *a.g.e.*, s. 144; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 202.

¹⁸³ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 194; el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸⁴ Özeydın, *a.g.e.*, s. 144; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 202.

¹⁸⁵ James Forsyth, *Kafkasya*, İngilizceden Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 76.

Irak Selçuklu Döneminde Gence Şehrinin Siyasi Durumu

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118 tarihinde ölmesi ile birlikte, oğlu Mahmud 19 Nisan 1118'de Selçuklu Devleti'nin başına geçti.¹⁸⁶ Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul ise *Gence*'ye sultan tayin edildi.¹⁸⁷ *Arrân/Errân* ile *Aras*'a kadar *Nahcivan* toprakları Melik Tuğrul'un hâkimiyeti altında bulunuyordu.¹⁸⁸

Bir zaman sonra Sultan Mahmud, Melik Tuğrul ve amcaları Sencer arasında taht mücadeleleri başladı. 11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve yakınlarında yapılan savaşı Sencer kazandı. Kazanılan zafer sonrasında 4 Eylül 1119 tarihinde hutbe Sencer adına okundu. Sultan Sencer'in annesi ve vezirlerin araya girmesi ile birlikte Sultan Sencer, yeğeni Mahmud'u affetti.¹⁸⁹ Bunun üzerine Sultan Sencer, yeğeni Mahmud'a; *Irak, Azerbaycan, Bağdad, Diyâr-ı Bekr, Fars, Errân, Ermen ve Gürcistan* topraklarını verdi.¹⁹⁰

Sultan Mahmut, Irak Selçuklu hâkimiyetini yönetimi altına aldıktan sonra Emîr Cüyüş Beg'e kardeşi Tuğrul ile savaşması için hareket emrini verdi. Cüyüş Beg, Tuğrul'un üzerine yürüdüysen de, Tuğrul ve Atabegi Gündoğdu bu durumu haber alınca askerlerin önünden geçerek *Gence*'ye gittiler. Bu durum neticesinde iki taraf arasında savaş meydana gelmemiş oldu. 1121-1122 tarihinde ise Melik Tuğrul, kardeşi Mahmud'a karşı itaatini bildirdi.¹⁹¹ Sultan Sencer 1128 tarihinde Melik Tuğrul'un Atabegi Şirgîri azletti ve yerine Karasunkur'u tayin etti. Bu tayin neticesinde ise *Errân* memleketinin idaresini ona bıraktı.¹⁹²

Sultan Mahmud'un diğer kardeşi Melik Mesud ise Kasım-Aralık 1130 tarihinde Selçuklu Sultanı olan amcası Sencer'in yanında bulunuyordu. Melik Mesud bir süre sonra Sencer'in yanından ayrılarak *Sâve* şehrine gitti. Bu durum ise Melik Mesud'un, kardeşi Mahmud'a karşı muhalefet edeceği ve Sencer'in talimatı ile hareket ettiği hakkında bazı söylentilerin çıkmasına neden oldu. Sultan Mahmud, bu söylentilerden endişe duyması üzerine derhal *Bağdad*'tan *Hemedan*'a hareket etti. Fakat bir süre sonra bu söylentilerin asılsız olduğu ortaya çıktı ve Melik Mesud'a *Gence* ve çevresi iktâ olarak verildi.¹⁹³

Sultan Mahmud'un 1131 tarihinde ölmesi üzerine Irak Selçuklu tahtına oğlu Davud çıkarıldı. Fakat Davud'un hükümdarlığına, Melik Mesud ve Selçukşah muhalefet etmesi üzerine taht mücadeleleri meydana geldi. Bu sırada Melik Tuğrul ise Sultan Sencer'in yanında bulunuyordu. Taht mücadelelerinin yaşanması üzerine Sultan Sencer'de *Horasan*'dan hareket etti. 25 Mayıs 1132 tarihinde meydana gelen savaşta Mesud mağlup oldu. Savaşın ardın-

¹⁸⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 594.

¹⁸⁷ Solmaz, *a.g.e.*, s. 78; Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁸⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 5.

¹⁸⁹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 611-614.

¹⁹⁰ Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 79.

¹⁹¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 19, 27-28.

¹⁹² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁹³ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 80.

dan Sultan Sencer, yeğeni Mesud'u yanına çağırdı. Melik Mesud'da amcasının yanına geldi. Sultan Sencer, yeğeni Mesud'u isyan ettiği için azarladı ve ardından Mesud'a eman verdi. Aynı zamanda da *Gence*'deki görevine iade etti. Irak Selçuklu tahtına ise Melik Tuğrul'u tayin etti bütün ülkede Melik Tuğrul adına hutbe okundu.¹⁹⁴

Melik Mesud, taht mücadelesinde mağlup olarak *Gence* şehrine geri döndü. Fakat Sultan olma fikrinden de hiçbir zaman vazgeçmedi. Melik Mesud'un Aralık 1131-Ocak 1132 tarihinde hutbeyi kendi adına okutması üzerine taht mücadeleleri yeniden başladı. Melik Mesud kardeşi Tuğrul ile savaşmak üzere *Hemedân*'a doğru hareket etti ve 15-24 Temmuz 1134 tarihinde kardeşi Tuğrul ile yaptığı savaşı kaybederek geri dönmek zorunda kaldı. Fakat Tuğrul'un Ekim-Kasım 1134 tarihinde ölmesi üzerine tahta Melik Mesud geçti.¹⁹⁵

Melik Mesud'un Sultan olarak tahta geçmesinin ardından Atabeg Karasunkur'un fitnessi sebebiyle yeğeni Davud isyan etti. Fakat bu isyanın bir fitne neticesinde meydana geldiğini bilen Sultan Mesud, yeğeni Davud'u kendisine veliaht yaptı ve kız kardeşi Gevher Hatun'u da ona verdi. Ayrıca Davud'a *Azerbaycan*, *Arrân/Errân* ve *Ermen* topraklarını yönetimi altına verdi. Davud, bu topraklara yedi yıl boyunca hâkim oldu.¹⁹⁶

Gence Depremi (1139) ve Gürcülerin Saldırısı

Tarihi kaynaklara göre bu yılda, birkaç bölgede çok sayıda insanın ölümüne neden olan büyük bir deprem meydana geldi.¹⁹⁷ Bu depremden en çok etkilenen şehir ise *Gence* şehri olmuştur. Yaşanan deprem felaketini İbnü'l Esir: "*Bu sene Azerbaycan'a bağlı Gence ve diğer yerlerde, Arrân'da deprem oldu, fakat en şiddetlisi Gence'de oldu ve pek çok yeri tahrip etti. Sayılamayacak kadar çok adam öldü. Rivayete göre iki yüz otuz bin kişi ölmüştü. Ölenler arasında Azerbaycan hâkimi Karasungur'un iki oğlu da vardı. Orada Mücâhidüddin Bihruz'a ait iki kalede yıkıldı. Kalede ona ait olan çok miktarda zahire ve mal da mahvoldu.*" sözleri ile anlatmaktadır.¹⁹⁸

Abu'l Farac ise: "*533 (1138 M.) yılının ikinci ayında İran arazisinde bir şehir olan Ganza'da şiddetli bir zelzele oldu ve 230.000 insan telef oldu. Bütün şehir yerin dibine geçti ve yerden siyah sular fişkırdı. Şehirde kaçanlar mezarlıklara iltica ederek ölüleri için matem tuttular.*"¹⁹⁹

Ermeni müverrihi Vardan'da deprem hakkında kısa bir bilgiye yer vermektedir. Vardan'a göre: "*1139 yılında Gançak (Gence) şehri depremden harap oldu.*"²⁰⁰

¹⁹⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 82, 85-88; İbnü'l Verdî, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁹⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 94, 101, 106-107.

¹⁹⁶ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 82.

¹⁹⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, Cilt: XII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 397; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l Ebsâr)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 267.

¹⁹⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 151.

¹⁹⁹ Gregory Abû'l Farac, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 375.

²⁰⁰ Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 66.

Mhitar Koş'ta yazdığı Salnamesi'nde Gence depremini şu sözleri ile anlatmaktadır:

“Areg ayında, bu ayın 18. gününde, Cumartesi gününe bağlayan gecede, mukaddes Georgi bayramı gününde (30 Eylül 1139 yılı Cumartesi günü), Allah'ın gazabı dünyayı tuttu. Yerin hiddeti ve büyük yıkımlar dehşetle yayılarak bu Albanya toprağına da ulaştı. Tıpkı “(Allah) yeri yerinden oynatıyor ve onun rükünleri titriyor.” ve bir başka yerde “(Allah) yere gözünü dikiyor, o da titriyor” denildiği gibi. Bu zelzele neticesinde birçok yerde (şehirlerde), Parisos ve Haçın vilayetlerinde, ister ovalık kısımda olsun, ister dağlarda olsun çok yer dağıldı. Depremde başkent Gence şehri de ahalisiyle birlikte Cehenneme vasil oldu. Ahalinin başına çöküp yıkılan manastırlar ve kiliselerle birlikte dağlık mahallelerde birçok kale ve köy de dağıldı. Viran olan binalar ve kalelerin altında sayısız hesapsız insan telef oldu. Bu olay Ermeni takviminin 588. yılında vukû bulmuştu.”²⁰¹

Gence şehri 1139 yılındaki depreme kadar önemli siyasi ve kültürel merkez konumunda yer alıyordu, fakat meydana gelen afet sonrasında şehir eski önemini kaybetti. O dönemde şehir, günümüzdeki Gence şehrinin 5 km kuzeydoğuda yer alıyordu. Etrafı surlar ile çevrili olan şehir tamamen yıkıldı. Depremin etkisi sonucunda doğal oluşumlarında yaşanmasına neden oldu. Şehir yakınında bulunan Kepez Dağı'ndan akan nehirlerin yön değiştirmesi sonucunda Göygöl ve Maral Gölü oluştu.²⁰²

Gence halkı depremin etkisini henüz üzerinden atamamışken, depremi fırsat bilen Abhaz ve Gürcüler Gence şehrine bir saldırı düzenlediler. Depremin meydana geldiği sırada Atabeg Karasunkur ise *Berucird*'de bulunuyordu.

Gürcü Kralı Demetre, Gürcü kroniğine göre 1138 tarihinde Gence'ye saldırdı ve şehri ele geçirdi. Aynı zamanda şehrin giriş surlarında asılı demir kapıları da zafer anısı olarak, bu kapıları Gelati Manastır Akademisi'ne astırmak üzere *Gürcistan*'a gönderdi.²⁰³ El-İsfahâni'ye göre şehirde 300.000 kadar insan katledildi. Saldırı sırasında sağ kalanlardan bir kısmı ise esir edilerek *Gürcistan*'a götürüldü. Şehrin kalesine ve yüksek kesimlere gidebilenler ise saldırıdan kurtulabilmişlerdir. Şehir halkının yerlere sakladıkları eşyaları ise kazılarak çıkarılmıştır.²⁰⁴

Şehirde yaşanan bu olumsuz durum üzerine Atabeg Karasunkur, bulunduğu *Berucird*'den hareket ederek Gence'ye geldi. El-İsfahâni, Atabeg Karasunkur'un faaliyetlerini ve Gürcülerin saldırılarını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Bunun üzerine Karasunkur, sür'atle Cenze'ye azimet etti. Ebhaz askeri reisi Eyvani bin Ebilleys zelzele üstüne zelzeleler, faci'a üstüne facialar

²⁰¹ Mhitar Koş, *Alban Salnamesi*, Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 331-332.

²⁰² İsmailov, a.g.e., s. 167.

²⁰³ Berdzenişvili-Canaşia, a.g.e., s. 146.

²⁰⁴ Al-İsfahâni, a.g.e., s. 174.

ika etmişti. Ve orada da yeni bir kasaba bina edip Cenze tesmiye etmiş ve eski Cenze'nin kapısını götürüp ona takmış idi. Karasunkur'un yokluğunu bilerek, bu memleketlere azap acısını tattırmıştı. Bu vak'a 533 senesinde vukua geldi. Karasunkur eriştiği gibi dinin revnaki yerine geldi, yardım ve temkin adeti avdet etti, ehli tevhid ehli teslise galip geldi, pâk olan şey, habisin sürcumesile ayağa kalktı. Karasunkur bunlarla muharebe edip bunları bozdu, şevketlerini kırdı, bunlardan pek çok kimse öldürdü, yeni kasabayı tahrip etti, eskiden Cenze'nin kapısını yerine iade etti ve kasabayı, imaretle en iyi hale ve en iyi şekilde koydu."²⁰⁵

Atabeg Karasunkur, Gence şehrini Gürcülerin elinden kurtardıktan bir süre sonra hastalandı ve 1141 tarihinde *Erdebil*'de vefat etti.²⁰⁶ İbnü'l Esîr'e göre Karasunkur, uzun bir süre hasta yattıktan sonra veremden öldü.²⁰⁷

Karasunkur'un ölümünden sonra Sultan Mesud, Çavlı Candar'ı yanına çağırıldı ve Atabeg Karasunkur'un yerine tayin etti. Ayrıca oğlunu, askerini ve saltanatını Çavlı Candar'a teslim etti. Karasunkur, *Arrân* ve *Azerbaycan*'a hâkimdi ve onun ölümünden sonra Sultan Mesud bu bölgelerin yönetimini Çavlı Candar'a verdi.²⁰⁸ Kazvîni ve Mirhând'a göre Sultan Mesud, *Arrân* ve *Azerbaycan* topraklarını Atabeg İldeniz'e, Çavlı Candar'a ise *Fars* topraklarını bıraktı. Aynı zamanda Sultan Mesud, Atabeg İldeniz'i ölen kardeşi Tuğrul'un eşi ile evlendirdi.²⁰⁹

Karasunkur, Sultan Mesud'un vezirini idam ettirecek kadar²¹⁰ nüfuz ve itibar sahibiydi. Aynı zamanda Sultan Mesud, Karasunkur'dan korkmakta idi.²¹¹

Sultan Mesud, Karasunkur'un yerine Çavlı Candar'ı tayin ettikten sonra, ona hilat ve ahitname gönderdi ve büyük miktarda atıya verdi. *Arrân/Errân (Errâniye)* ve *Azerbaycan*'da olan bütün kaza ve sancakları Çavlı Candar'a verdi. Bir yıl sonra ise Çavlı, arzı hizmetini bildirmek üzere Sultan'ın yanına gitti. Çavlı, Sultanın huzurunda iyi dileklerle kabul edildi.²¹²

Sultan Mesud, Bağdad'ta bulunduğu sırada Fars ve Huzistan Hâkimi Emir Bozaba ve Rey Valisi Abbas bir araya gelerek Sultan Mesud'a karşı isyan ettiler. Sultan Mesud'un kardeşi Muhammed ve Melikşah'da Emir Bozaba'nın yanında bulunuyordu. Diğer taraftan Sultan Muhammed'in oğlu Melik Süleymanşah da isyancılar arasına katıldı. Sultan Mesud'un emir hacibi olan Emir Abdurrahman Toğayürek ise, Sultan'ın yanında bulunmasına rağmen Emir Bozaba ve Abbas'ın tarafında yer alıyordu. İsyan hareketini haber alan Sultan Mesud, Emir Abdurrahman b. Toğayürek ile beraber Şubat-Mart 1146 tarihinde Bağdad'tan ayrıldı. Bozaba *Şiraz*'dan, Abbas ise *Rey*'den hareket

²⁰⁵ Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 174-175.

²⁰⁶ Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 175.

²⁰⁷ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 153.

²⁰⁸ Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 175.

²⁰⁹ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 85-86; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 210.

²¹⁰ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 209.

²¹¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 153.

²¹² Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 175.

etti.²¹³ Bu sırada Sultan Mesud'un yanında fazla askeri yoktu ve bu nedenle kulları arasından en itaatlisi olan Atabeg İldeniz'i çağırdı. Atabeg İldeniz'e: "Olabildiğinçe çabuk bana yetiş" diye haber gönderdi. Atabek İldeniz, tam bir ordu, emirler ve evlatları ile *Kirmânşâhân*'da Sultan Mesud'un yanına vardı.²¹⁴

Eylül-Ekim 1146 tarihinde Sultan Mesud'a karşı savaş yapmaya karar verildiyse de, Çavlı Candar'ın yaptırdığı hacamat sonucunda ölmesi ile herhangi bir mücadele meydana gelmedi.²¹⁵ Bunun üzerine Emir Abdurrahman b. Toganyürek'in şartları doğrultusunda bir anlaşma yapıldı. Yapılan anlaşmaya göre Emir Abdurrahman'a elindeki yerlere ilaveten *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* bölgesi verildi. Bozaba'nın veziri Ebû'l-Feth b. Dârest ise Sultan Mesud'a vezir olacak.²¹⁶ el-Hüseynî'ye göre ise *Errâniye*, *Ermeniye* ve *Azerbaycan* bölgeleri Taceddin bin Dârest el-Fârisî'ye verildi.²¹⁷ Sultan Mesud, *Gence* ve *Arrân/Errân* vilayetlerini Abdurrahman'a bağışladığı gibi oğlunun Atabegliğini de ona verdi.²¹⁸ Abdurrahman, Sultan Mesud'un oğlunu birkaç emir ile beraber *Arrân/Errân*'a gönderdi.²¹⁹ Memleket ve askerini işlerini de nöbetleşe olarak Bozaba, Abbas ve Abdurrahman b. Toganyürek idare edecekti²²⁰, Sultan Mesud yaptığı bu anlaşma ile beraber Emirlerle bağımlı hale gelmiş oldu.

Bir süre sonra Sultan Mesud, Abdurrahman'ı öldürmesi için Has Bey'e talimat verdi. Has Bey ise bu durumdan Zengi Candâr'ı haberdar etti ve yaptıkları iş birliği sonucunda Abdurrahman'ı öldürdüler. Ardından Has Bey, *Arrân* ve çevresini istila ederek *Erdebil*'e geldi.²²¹ Zahirü'd-Dîn Nişâbüri ise bu olayı farklı şekilde nakleder: "Abdurrahman ile gitmiş olan tüm emirler tek yürek ve canını feda edecek kullar idiler ve Abdurrahman ile Bozâba'nın kötü düşüncelerinden haberdarlardı. Sultan'a, "Biz fırsat bulduğumuz anda hükümdarın düşmanını yerinde bırakmayız" demişlerdi." sözleri ile beraber Abdurrahman, *Gence* tarafında, orduyu kâfirlere karşı saldırmak için *Şemkur*'a yolladığı yerde öldürüldü.²²² Râvendi de: "Abdurrahman, *Gence* tarafında orduyu *Şemgür*'a yolladığı yerde öldürüldü." diyerek bu bilgiyi nakleder.²²³

Sultan Mesud döneminin önemli olayları arasında yer alan *Gence* şehrinde meydana gelen deprem ve bu durumu fırsat olarak gören Gürcülerin şehir akınlar düzenlemesi, aynı zamanda Sultana karşı yapılan Emirlerin isyanı devletin yıpranmasında büyük bir rol oynamıştır.

²¹³ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 221; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 174.

²¹⁴ Zahirü'd-Dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 128.

²¹⁵ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 221-224.

²¹⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 174.

²¹⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 82.

²¹⁸ er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 227; Muhammed el-Hüseynî el-Yezdi, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye (Selçukluların Hikâyesi)*, Çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 133.

²¹⁹ Zahirü'd-Dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 130.

²²⁰ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 225.

²²¹ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 225-226.

²²² Zahirü'd-Dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 131.

²²³ er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 228.

Azerbaycan Atabegleri Devleti (İldenizliler) Dönemi (1136/1146-1225) Gence Şehri

Devletin kurucusu aslen Kıpçak Türkleri'nden olan Şemseddin İldeniz'dir. Fakat Ortaçağ kaynaklarında İldeniz'in soyu hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir.²²⁴ Şemseddin İldeniz, ilk olarak Sultan Mahmud'un veziri Kemâl Ebû Tâlib es-Sümeiremi'nin bir Memlûkü idi. Vezirin 9 Mayıs 1122 tarihinde ölmesi üzerine Şemseddin İldeniz, Sultan Mahmud'un yanına gitti. Daha sonra Iraklı Selçuklu tahtına Mesud'un çıkması ile beraber Şemseddin İldeniz, Sultan Mesud'un devlet yönetimi altına girdi.²²⁵ Cüzcânî'ye göre ise Şemseddin İldeniz, Sultan Sencer'in Memlûkü idi. Sultan Sencer, eğlence meclisinde bulunduğu sırada bir gecede üç kişiye padişahlık verdi. Bunlardan biri ise Şemseddin İldeniz'di.²²⁶ El-Ömerî ise İldeniz'in Sultan Mesud'un Memlûkü olduğu ve ilk önceleri onu satın aldığını, aynı zamanda da *Arrân* ve *Azerbaycan* şehirlerini ona iktâ olarak verdiğini söylemektedir.²²⁷

Karasunkur'un ölmesinin ardından Şemseddin İldeniz, Çavlı Candar ile birlikte büyük emir oldular.²²⁸ Şemseddin İldeniz zekâsı ve kabiliyetleri sayesinde kısa sürede Sultan Mesud'un dikkatini çekti²²⁹ ve askeri sınıfa dahil edildi.²³⁰

Sultan Mesud, Şemseddin İldeniz'in iyi şekilde yetiştirilmesi amacı ile kendi kumandanlarından Emir Nasır'ın yanına verildi. Şemseddin İldeniz, Emir Nasır'ın yanında eğitim aldıktan sonra Sultan Mesud'un emri üzerine Hansalar (Emir-i Çaşnigir)'in hizmetine dahil edildi.²³¹ Şemseddin İldeniz, yiğitliği ve sadakatliği neticesinde Sultan Mesud tarafından taltif edilerek ölen kardeşi Sultan Tuğrul (1132-1134)'un dul eşi Mü'mine Hatun ile evlendirdi. İldeniz'in bu Hatundan Muhammed Pehlivan ve Kızıl Arslan Osman adında çocukları dünyaya geldi. Kurulan bu akrabalık neticesinde Sultan Mesud, Şemseddin İldeniz'e *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* topraklarını iktâ olarak verdi.²³² Şemseddin İldeniz, *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* topraklarının verilmesinin ardından hemen *Arrân/Errân*'a gitti²³³ ve bir daha ne Sultan Mesud'u ne de bir başka-

²²⁴ Hüseyin Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1966, s. 12; Mirza Bala, "İldeniz", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1968, s. 961.

²²⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. IX, s. 30, 388.

²²⁶ Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsır-î (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 106.

²²⁷ el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 285.

²²⁸ Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. 85.

²²⁹ Alyârî, *a.g.e.*, s. 12. Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, c. 28/1, 2018, s. 46.

²³⁰ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara 2002, s. 871.

²³¹ Alyârî, *a.g.e.*, s. 12; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 46-47.

²³² Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. 85-86; İbnü'l Verdi, *a.g.e.*, s. 101; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 47; Mirhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 210.

²³³ Şemseddin İldeniz'e *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* topraklarına hangi tarihte gittiği hakkında araştırmacılar tarafından farklı tarihlerin verildiği görülmektedir. *Azerbaycan Atabegleri* üzerine

sını ziyarete gitti.²³⁴ Şemseddin İldeniz, ikâmetgâh yeri olarak ise *Nahcivan* şehrini kullandı.²³⁵

Şemseddin İldeniz, bir süre sonra *Azerbaycan*'ın birçoğunu, *el-Cibâr, Hemedân, İsfahan, Rey* ve çevresi, *Şemkur*'a kadar olan yerleri hâkimiyeti altına aldı. Böylece devletin sınırları Tiflis Kapısı'ndan Kırman'a kadar genişledi.²³⁶

Şemseddin İldeniz, devlet işlerini düzenlemek amacıyla *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân*'dan ayrılarak *İsfahan*'a gitmişti. Aynı zamanda Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'ta, Şemseddin İldeniz ile beraberdi. Gürcü Kralı Giorgi III (1156-1184), Şemseddin İldeniz'in yokluğunu fırsat bilerek Müslümanların kan ve mallarına taarruz etmek, Müslümanların hürmetini bozmak amacıyla İslâm ülkeleri üzerine doğru harekete geçti.²³⁷

Gürcü Kralı Giorgi, Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde yaklaşık 30.000'i bulan büyük bir ordu topladı ve İslâm topraklarına girmeye başladı. Gürcü kuvvetleri ilk olarak *Azerbaycan*'a bağlı *Duvin* şehrini ele geçirdi. Şehri yağma ve talan ederek *Gence (Cenze)*'ye kadar ilerlediler. Bu şehri de yağmaladılar, aldıkları esir ve ganimetlerle beraber *Tiflis*'e geri döndüler.²³⁸

Gürcü Kralı'nın yaptığı bu sefer sonrasında Şemseddin İldeniz, *Azerbaycan* ve *Arrân*'a dönmeye karar verdi. *Azerbaycan*'a geldiği sırada Gürcü tarafından kendisine bir mektup geldi: "*Gence ve Beylekandan bizim haracımız vardı, her sene gelir melikin hazinesine vasıl olurdu, senelerden beri bu gelmiyor, bunun gönderilmesini senden reca ederiz.*" dediler. Şemseddin İldeniz'de gelen mektuba: "*Benim Irak'ı terk ile bu memleketlere gelmekliğim asker toplamak ve Tiflis'i muhasara ile zapt etmektir, bunu almadan yapamam; eğer kuvvetiniz varsa meydana koyun, ben sizin memleketinizi zapt edeceğim. Ben öyle bir ordu ile geldim, ki sizi ondan kılıç ve mızrakla harp etmekten başka bir şey kurtaramaz.*"²³⁹ sözleri ile karşılık verdi.

Gürcülerin, Müslümanlara yaptığı harekâtı haber alan Sultan Arslanşah, derhal Şemseddin İldeniz'e giderek bu konudaki malumatları dile getirdi. Şemseddin İldeniz, Gürcü harekâtı için Ahlat hâkimi Şah-ı Ermen b. Sökmen

çalışma yapan Ziya Bünyadov bu tarihin 1136 olduğunu söylemektedir. Bir diğer araştırmacı olan İranlı tarihçi Hüseyin Alyarı ise 1146 tarihini vermektedir. Hüseyin Kayhan ise, Ortaçağ kaynaklarında Şemseddin İldeniz'in gönderilme tarihi hakkında kesin bir tarih mevcut olmadığından ve ayrıca Ziya Bünyadov'un kaynak olarak kullandığı Zahiruddin Nişaburi'nin *Târîh-i Âl-i Selçuk* adlı eserinde herhangi bir tarih bulunmaması üzerine verilen tarihleri geçersiz görmektedir. Devamında da verilen bu tarihler üzerinden Şemseddin İldeniz'in *Azerbaycan*'a gönderilme tarihinin kesin olarak belirlenemeyeceğini dile getirmektedir. (Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 13; Kayhan, "*Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz*", s. 47-48; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Çev: İlyas Kemaloğlu, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017, s. 63)

²³⁴İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 388; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 189.

²³⁵Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 238.

²³⁶İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 45; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 388; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 189.

²³⁷el-Yezdî, *a.g.e.*, s. 156-157; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 274; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 238; Zahirü'd-Din Nişabûrî, *a.g.e.*, s. 150.

²³⁸Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 72; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 310; İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 130.

²³⁹Ahmed B. Muhammed, *Selçuknâme*, s. 264; el-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukkiye*, s. 110-111.

el-Kulbi, Merağa ve diğer bazı bölgelerin hâkimi İbn Aksungur'un da katıldığı büyük bir ordu topladı. Sefer için hazırlıkların tamamlanması ile Safer 558 (Ocak-Şubat 1163) tarihinde Gürcü topraklarına doğru hareket edildi. Bir aydan fazla bir süre devam eden savaşta ittifak halindeki İslâm ordusu büyük bir zafer elde etti ve kaybedilen *Duvin* şehri tekrar ele geçirildi.²⁴⁰

Gürcülerin mağlup olma sebebini İbnü'l Esir, Gürcü askerinin yaptığı bir ihanete bağlar ve bu ihanet olayını ise: "*Gürcülerden biri İldeniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve O'na: Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkalarından üzerlerine saldırayım*" sözleri ile anlatmaktadır. Müslüman olan asker sayesinde İldeniz komutasındaki askerler Gürcülere arkadan saldırdılar ve Gürcüleri mağlup ettiler.²⁴¹

Müslümanlar bu savaş sonunda çok büyük miktarda ganimet elde etmiş oldu. Güzel atlardan ve mallardan, çadırlardan ve inci gibi kölelerden alınan ganimetler fazlaydı. Ganimetler arasında atlara su verilen altın ve gümüşten kovalar, altından yemek kapları, tabaklar, sahanlar vardı. Aynı zamanda hazine dairesinde cevherler, altınlar, inciler ve mercanlar bulunuyordu.²⁴² Ayrıca Şemseddin İldeniz, emirler ve askerleri taltif ederek, onlara lütuf ve ihsan verilmesi talimatını verdi.²⁴³

Elde edilen zafer neticesinde İslâm egemenliği kuvvetlendi, din bayrakları yükseldi ve zafer haberleri ise bütün çevreülkelere ulaştı.²⁴⁴ Savaş sonunda elde edilen ganimetler ile beraber Sultan Arslanşah ve Şemseddin İldeniz *Gence*'ye geri döndüler. Şah-ı Ermen ise kendi payitahtına döndü.²⁴⁵

1166 tarihinde Gürcüler tarafından bir saldırı daha yapıldı. Gürcüler büyük bir kuvvetle *Buldan* üzerine baskın düzenlediler ve *Gence*'ye kadar ilerlediler. Şehir halkından bir kısmını öldürdükleri gibi bir kısmını da esir olarak aldılar. Esirler arasında kadınlar da bulunuyordu. Gürcü kuvvetleri sayısız ganimetle geri döndüler.²⁴⁶

Şemseddin İldeniz'in 570 (1175) tarihinde *Hemedan*'da ölmesi ile birlikte devletin başına sırasıyla Muhammed Pehlivan, Kızılarşah Osman ve Nusretüddin Ebû Bekir geçti. Kızılarşah Osman iktidarı döneminde *Gence* şehrinin hâkimi olarak Gürcü Kraliçesi Tamara'nın ilk kocası Giorgi Rus'u tayin etti. Fakat Nusretüddin Ebû Bekir devletin başına gelince *Gence*, *Arrân* ve *Azerbaycan* bölgesini tamamen teslim aldı.²⁴⁷

Ebû Bekir'in iktidara geçmesi ile birlikte kardeşleri Kutluğ İnanç Mahmud ve Emîr Emîran Ömer ve anaları İnanç Hatun isyan ettiler. Meydana gelen is-

²⁴⁰ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 73; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 111; el-Yezdi, *a.g.e.*, s. 157; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cil: IX, s. 310; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 239.

²⁴¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 310-311.

²⁴² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 113-114.

²⁴³ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 243.

²⁴⁴ er-Rävendi, *a.g.e.*, s. 276.

²⁴⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 114.

²⁴⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 338.

²⁴⁷ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 276, 282; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 111; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 121, 127; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 388,

yan üzerine Kutluğ İnanç Mahmud ve Emîr Emîran Ömer, *Nahcivan*'da bulunan Ebû Bekir üzerine doğru harekete geçtiler. Fakat burada meydana gelen savaşı Ebû Bekir kazandı. Aldıkları mağlubiyet üzerine Kutluğ İnanç Mahmud *Irak*'a, Emîr Emîran Ömer ise önce *Şirvan*'a ardından da Gürcü ülkesine gitti. Burada Gürcü Kraliçesi Tamara'nın desteğini alarak tekrar *Azerbaycan* ve *Arrân* üzerine sefer düzenledi. Bu sefere Şirvanşah I. Ahsitan da katıldı. Birleşik Gürcü-Şirvan kuvvetleri 1 Haziran 1194 tarihinde *Şemkir* yakınlarında yapılan savaşta Ebû Bekir'i mağlup ettiler. Ebû Bekir aldığı mağlubiyet sonrasında *Beylekan*'a kadar çekildiyse de Ebû Bekir burada da ikinci kez mağlup edildi ve Gürcü-Şirvan kuvvetleri *Gence*'ye kadar ilerledi.²⁴⁸

Yanında Gürcü-Müslüman kuvvetleri olduğu halde *Gence*'ye gelen Emîr Emîran Ömer şehrin teslim edilmesini istedi. Şehir halkının verdiği cevap ile: “*Eğer sen yalnız gelse idin sana şehri teslim eder idik. Fakat sen bu kâfir askerleriyle beraber geldin; bunun için biz sana şehri teslim etmeyiz; çünkü eğer teslim edersek bu kâfirlerin sana hıyanet ve memleketlerimizi istilâ etmelerinden korkulur, o zaman bizim kadın ve kızlarımızı esir ederler, erkeklerimizi ve ahalimizi öldürürler. Eğer bu memleket onların eline geçerse artık hiçbir Müslüman memleketi kalmaz ki onların eline geçmemiş olsun, o zaman İslâmın esasları ve İslâm ışığı yerini küfr karanlığı istila eder*” sözleri ile şehri teslim etmediler.²⁴⁹

Gence halkından şehrin zorla alınamayacağını anlaşılmaması üzerine Emîr Emîran Ömer, şehir halkına bir mektup gönderdi ve “*Şehri bana teslim ediniz, ben yalnız olarak şehre gireyim düşmanı defederim*” dedi. Bunun üzerine şehir halkı “*biz sana inkiyad ederiz ve sana mailiz*”²⁵⁰ diyerek Emîr Emîran Ömer'in şehre girmesine razı oldular.²⁵¹

Emîr Emîran Ömer, şehir halkı ile yaptığı görüşmeyi Gürcü Kraliçesi Tamara ve emirlere anlattı ve “*Ben yalnız olmayınca kaleye girmek için izinleri, bizde ise kaleyi fethetme kudret yok. Ben içeri gireyim, her yıl askerinin masrafindan fazlasını haraç olarak vereyim*”²⁵² dedi. el-Hüseynî ise bu görüşmeyi: “*Eğer ben *Gence*'yi alır ve *Gence*'ye girersem sizin hükmünüz orada nâfiz olur; Onlar benim kardeşimi çağırıyorlar. Eğer biz kılıç ile şehri alamaz ve geri dönersek ona teslim ederler; onun için benim *Gence*'yi almaklığım biraderimin almasından sizin için daha hayırlıdır.*”²⁵³ sözleri ile anlatmaktadır.

Gürcüler ise bu durumu şartlı olarak kabul edebileceklerini söylediler. İstedikleri şartlar ise Emîr Emîran Ömer'in tahta oturtulması ve Gürcü ümerasından birinin de Emîr Emîran Ömer ile birlikte şehre girmesi idi. Emîr Emîran Ömer'de bu durumu şehir halkına bildirdi. Şehir halkı ise “*Mekr ve hilesinden,*

²⁴⁸ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 282-284; Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 153; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 124-125; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 127-131.

²⁴⁹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 131.

²⁵⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 131-132.

²⁵¹ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286.

²⁵² Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286.

²⁵³ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 132.

gadr ve şerrinden emin olduğumuz bir kimsenin beraber girmesinde bir mahzur görmeyiz” cevabını verdiler. Bunun üzerine Emir Emiran Ömer köleleri ve ümerası, Gürcülerden de üç emir girdiler ve şehri teslim aldılar. Akdedilen anlaşmaya göre ise Emir Emiran Ömer’de saltanat tahtına oturtuldu.²⁵⁴

Ziya Bünyadov, Gürcü kroniklerine dayanarak verdiği bilgiye göre şehrin teslim edilmesi hikâyesi farklı olarak anlatılmaktadır. Kroniğe göre: *David Soslan şehre yaklaşınca karşısına şehrin soyluları ve büyük tüccarları, kadıları ve hukukçuları çıktı. Onlar diz çökerek David’in önünde eğildi ve onu yücelttiler. Onlar gözyaşlarıyla çocuklarını ona emanet etmeye başladılar. Kralın önünde şehrin kapılarını açıp sultan sarayının kapılarına kadar onun geçmesi için kıymetli kumaşlar serdiler, ona altın gümüş dirhem ve dinarlar sundular. David saraya girince, sultanın tahtına oturdu.*²⁵⁵

Genç şehrinin ele geçirilmesi üzerine David Soslan tarafından bir eğlence tertib edildi ve bu eğlenceye Kraliçe Tamara’da iştirak etti. Emir Emiran Ömer ve Şirvanşah I. Ahsitan törendeki yerlerine oturdular. Gürcü sarayı, David Soslan’ın Atabeg Cihan Pehlivan’ın oğlu Emir Emiran Ömer’i kendisine vasal olarak bağlı kalmasından memnundu.²⁵⁶

Emir Emiran Ömer, saltanat tahtına oturması ile beraber Gürcülere karşı *“kalbinde hiçbir adavet gizlemeyeceğine ve gizli ve açık onlara karşı daima her ne üzerine uzlaştırsa onu kendilerine göndereceğine sadık kalacağına ve onların emirlerine hiçbir muhalefet etmeyeceğine dair”* yemin etti. Gürcüler de sadık kalacaklarına dair yemin ettiler ve merasim sonrasında ise Genç şehri terk ettiler. Gürcüler şehirden çıkmalarına rağmen Emir Emiran Ömer’in şehirdeki hâkimiyeti fazla uzun sürmedi ve 22 günlük bir hâkimiyet sonrasında hayatını kaybetti.²⁵⁷ Gürcülerin çekilmesinin ardından Emir Emiran Ömer, şehrin Müslüman kesimine baskı yapmaya ve Hristiyanlara karşı ise iyi davranmaya başladı. Bu adaletsiz davranış karşısında şehrin ileri gelenleri tarafından Emir Emiran Ömer öldürüldü.²⁵⁸

Emir Emiran Ömer’in ölmesi üzerine şehir halkı *Nahcivan*’da bulunan Ebû Bekir’e şehri yeniden teslim edeceklerine dair bir haber gönderdiler. Bunun üzerine şehre gelen Ebû Bekir, şehrin hâkimiyetini oğluna verdikten sonra tekrar *Nahcivan*’a gitti.²⁵⁹

Genç şehirde bu olaylar yaşanırken Gürcü Kraliçesi Tamara, Emir Emiran Ömer’in öldüğünü, Ebû Bekir’in şehre yeniden hâkim olduğunu öğrenmesi üzerine Genç üzerine doğru harekete geçti ve şehri yağmalamaya başladı. Genç Emiri, istilacıların gafil buldukları bir zamanda hücum ederek onları geri püskürttü. Gösterilen başarılı direniş sonrasında Gürcüler şehirden istediklerini elde edemeyeceklerini anlamaları üzerine bu kez *Nahcivan*’a bas-

²⁵⁴ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 132.

²⁵⁵ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 126.

²⁵⁶ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 126.

²⁵⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 132.

²⁵⁸ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 127.

²⁵⁹ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286.

kın düzenlediler. Ebû Bekir, Gürcülerin şehre geldiğini haber alınca şehri terk ederek *Tebriz*'e kaçtı. Gürcüler kalelerin birçoğunu istila ettiler ve ele geçirdikleri yerlere valiler atadılar. İstila hareketlerine devam eden Gürcüler, *Nahcivan* ve *Beylekan*'ı haraca bağladılar. Ardından kendilerine karşı engel olabilecek bir kuvvet göremeyen Gürcüler bütün *Arrân* topraklarını ele geçirdiler. Ayrıca *Gence* şehrinden başka bir köy ve şehir kalmadı.²⁶⁰

Nusretüddin Ebû Bekir'in 1211 yılında ölmesi üzerine Azerbaycan Atabegliği'nin başına kardeşi Müzafferüddin Özbek geçti.²⁶¹ Müzafferüddin Özbek, iktidara geçtiği dönemde Gürcü Krallığı'nda da iktidar değişikliği oldu. Kraliçe Tamara henüz hayatta iken Laşa lakaplı Giorgi IV'e taç giydirmişti. Tamara'nın 1212 tarihinde ölmesi ile birlikte Laşa, Gürcü Krallığı'nın başına geçti.²⁶²

Laşa, Krallığın başına geçtiği dönemde *Gence* ve çevresi ile birlikte *Nahcivan*, *Erzurum* gibi daha birçok şehir Gürcü Krallığı'na vergi ödüyor ve değerli hediyeler takdim ediyorlardı. Gürcü Kralı Laşa bu zamanlarda vaktini eğlence ve zevküsefa içerisinde geçirmekte idi. Kralın bu durumundan faydalanmak isteyen *Gence* halkı ayaklandı ve vergi vermemeye başladı.²⁶³ Aynı zamanda Müzafferüddin Özbek'te halkın yanında yer alarak Gürcü Kralı'na karşı bağımsızlığını ilan etti.²⁶⁴

Kral Laşa, itaatsiz vasalını ve *Gence* halkını yeniden hâkimiyeti altına almak²⁶⁵ amacıyla İoane Mhargrdzel'i çağırdı ve kendisine: "*En parlak hükümdar olan merhume annem krallığı bana terk ettiğinden beri baba ve atalarımın bütün düşmanları bugüne kadar vergiye ve irademe tâbi kalmışlardı. Şimdi ise Gence atabeki beni saymamağa başlayıp vergi vermeyi reddetmektedir. Bundan dolayı, Gence'yi cezalandırmağa ve sizi bu işle görevlendirmeye karar verdim, çünkü baba ve atalarım senin kuvvet ve iştirakin ile sultanların kudretini kırmışlardır. Şeref ve imtiyazları benim tarafımdan tasdik edilerek, diğer düşmanlarımıza da bize riayet etmesini öğretmek üzere Gence'ye karşı yürüyelim. Allah'ın yardımı, mukaddes haçın himayesi ve sizin cesaretiniz sayesinde düşmanlarımızı ve bize isyan eden bütün halkları yeneceğiz*"²⁶⁶ diyerek *Gence* üzerine harekete geçmesi için teşvik etti.

Yapılan teşvikler sonucunda bizzat Kral Laşa'nın da başında bulunduğu orduyla birlikte *Gence* üzerine sefere çıkıldı. Gürcü ordusu şehre girdiği vakit hiçbir mukavemet ile karşılaşmadı, fakat şehrin sağlam korunması nedeniyle kuşatmanın uzamasına neden oldu. Kuşatma esnasında Kral Laşa'nın yaptığı tedbirsiz davranışlar neticesinde her iki tarafta ağır kayıplar verdi. *Gence* halkı kılıç darbeleri ile öldürüldü. Şehir halkının bir kısmı kaçmayı başardıysa da bir kısmı ise esir olmaktan kurtulamadı. Bu vaziyet karşısın-

²⁶⁰ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286-287; el-Hüseyni, *a.g.e.*, s. 132-133.

²⁶¹ Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", s. 876.

²⁶² *Gürcistan Tarihi*, s. 426.

²⁶³ *Gürcistan Tarihi*, s. 426.

²⁶⁴ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 157.

²⁶⁵ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 157.

²⁶⁶ *Gürcistan Tarihi*, s. 426-427.

da çaresiz kalan Muzafferüddin Özbek eskisi gibi vergiye tabi tutulmasını istedi. Bu teklife razı olan Gürcü Kralı esirleri fidyeye bağlayarak geri iade etti ve ardından değerli hediyeler, inciler, mücevherler ile birlikte *Tiflis*'e geri döndü.²⁶⁷

Muzafferüddin Özbek'in iktidarı döneminde yeni siyasi ilişkiler yaşanmaya başladı. Bu dönemde *Azerbaycan* ve *Arrân* bölgeleri Hârezmşâhlar ve Moğolların akınlarına maruz kaldı. Hârezmşâh Alâeddin Muhammed, Mâverâunnehir Bölgesi'ni tamamen hâkimiyeti altına alıp Karahıtaylılar'a karşı zafer elde edince güçlendi ve çevresinde bulunan herkes ona karşı itaatlerini bildirdiler. Elde ettiği güç ile birlikte Hârezmşâh Alâeddin Muhammed, el-Cibâl Bölgesi'ni ele geçirmek üzere harekete geçti. *Kazvîn*, *Zencâtı*, *Ebher*, *Hemedân*, *İsfahan*, *Kurum* ve *Kâşân*'ı ele geçirdi. Hârezmşâh Alâeddin Muhammed, elde edilen başarılar sonrasında *Azerbaycan* ve *Arrân* Emiri Müzafferüddin Özbek ile bir anlaşma yaptı. Yapılan anlaşmaya göre, Özbek hâkimiyeti altında bulunan şehirlerde hutbeyi Hârezmşâh adına okutacak ve tamamen Hârezmşâh'ın hâkimiyetini kabul edecek (1217-1218).²⁶⁸ Müzafferüddin Özbek'in bu anlaşmayı kabul etmesi ile birlikte Azerbaycan Atabegleri, Hârezmşâhların vasalı haline gelmiş oldu.

Ermeni takvimine göre 669 (1220) tarihinde Moğollar (Tatar) 20.000 kişilik bir grup ile beraber *Çin* ve *Maçin* ülkesinden çıkarak²⁶⁹, önce *Türkistan* ve özellikle *Kâşgâr*, *Balasağun* gibi şehirlere girdiler. Ardından *Mâverâunnehir*'e geldiler ve *Semer kand*, *Buhara* ve çevresinde bulunan diğer şehirleri de ele geçirdikten sonra İslâm topraklarına girdiler.²⁷⁰

Moğollar, *Hemedân* ve *el-Cibâl* bölgesinde buldukları sırada kış şiddetli bir şekilde bastırmış, aşırı soğukların yaşanması nedeniyle *Azerbaycan*'a doğru hareket ettiler. Moğollar şehir ve köyleri yakıp yıkmasına rağmen *Azerbaycan* ve *Arrân* hükümdarı Muzafferüddin Özbek ise *Tebriz*'de şarap içerek eğlence hayatına devam ediyordu. Muzafferüddin Özbek'in hiçbir direniş göstermemesi üzerine Moğollar, *Mukan*, *Merağa*, *Hemedan*, *Erdebil* gibi şehirleri ele geçirdikten sonra *Tebriz*'e geldi. Moğolların *Tebriz*'e gelmesi ile beraber Muzafferüddin Özbek çareyi *Nahcivan*'a kaçmakta buldu. 618 Ramazan (Ekim-Kasım 1221) tarihinde *Beylekân*'ın ele geçirilmesi ile birlikte Moğollar, *Arrân*'ın en büyük şehri *Gence* şehrine girdiler. Fakat *Gence* şehri son derece korunaklı bir durumda olduğu için şehri ele geçirmek kolay değildi. Bu durumu fark eden Moğollar şehir halkından para ve elbise istemekle yetindiler. Şehir halkı bu isteği kabul ederek, Moğolların şehirden uzaklaşmalarını sağlamış oldular.²⁷¹

Moğollar üç yıl sonra yeniden *Gence* şehrine geldiler. Bu gelişlerinde ise durum tamamen farklı oldu. Şehir halkını kılıçtan geçirdiler ve büyük miktarda ganimet, esir, yüklü miktarda servet ele geçirdikten sonra şehirden ayrıldılar.²⁷²

²⁶⁷ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 157; *Gürcistan Tarihi*, s. 427-428.

²⁶⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 167-168.

²⁶⁹ Sebastatsi, "Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", s. 35.

²⁷⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 211.

²⁷¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 226-227.

²⁷² Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 23.

Kıpçakların İskânı ve Gürcü Akınlarının Devam Etmesi

Moğollar, *Azerbaycan*, *Arrân* ve *Gürcü* topraklarını hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kıpçakların bulunduğu bölgeye geldiler ve Kıpçak ülkesini istila ettiler. Moğolların Kıpçak topraklarını istila etmeleri üzerine Kıpçaklardan bir grup Gürcü Kralı Giorgi IV (Laşa) ve General İvane'nin yanına giderek kendilerine hizmet edeceklerini vaat ederek iskân için toprak istediler. Fakat bu durum ne Gürcü Kralı Laşa ne de General İvane tarafından kabul görmedi. Olumsuz cevap alan Kıpçaklar buradan ayrılmak zorunda kaldılar.²⁷³

Kıpçakların iskân talebi Gürcüler tarafından kabul edilmemesi üzerine bu kez Şirvanşah Derbendi Emiri Reşid'e bir mektup yazarak elçi ile birlikte Emir'e gönderdiler. Gönderdikleri mektupta: *“Moğollar ülkemize saldırdılar ve mallarımızı yağmaladılar. Bizde senin ülkeneye gelip yerleşmek istiyoruz. Bunun için buraya geldik. Senin kulların ve reayan olmak istiyoruz. Dileğimiz senin adına ülkeler fethetmek ve seni sultan kabul etmektir. Bizim sultanımız ol.”* talebinde bulundular. Emir Reşid, Kıpçakların kötü niyetlerinin olabileceğini düşünerek isteklerini kabul etmedi. Bu durum karşısında Kıpçaklar elçi ile beraber bir mektup daha gönderdiler. Bu kez mektupta şunlar yazılıydı: *“Eğer sana karşı herhangi bir hile yapmamızı düşünüyorsan çocuklarımızı ve kadınlarımızı yanında rehine bırakalım; hepimiz senin hizmetine girelim, senin itaatini kabul edip hükmün altında yaşayalım.”* Kıpçaklar tarafından verilen güvenceye rağmen, Emir Reşid bu teklifleri yine kabul etmedi.²⁷⁴

Kıpçaklar tarafından yapılan teklifin kabul edilmemesi üzerine, bu kez Kıpçaklar *Derbend* şehrini bir hile ile geçirdiler. Şehrin ele geçirilmesi ile birlikte Kıpçaklar'a mensup gruplar gelip yerleşmeye başladı. Şehirde nüfuz olarak güçlenmeye başlayan Kıpçaklar, Emir Reşid'i hapsederek memlekete tamamen hâkim olmak istediler. Bu durumu fark eden Emir Reşid ise *Şirvan'a* kaçtı. *Derbend'in* ele geçirilmesinin ardından Kıpçaklar, Gürcülere ait *Kible/Kebele*'ye doğru hareket ettiler. *Kible/Kebele* şehri ve çevresi kuşatma altına alınarak, yağma ve talan edildi. Buradaki yağma hareketinden sonra Kıpçaklar *Gence'ye* gittiler.²⁷⁵

Kıpçakların sadakatlarına güvenen *Küşhâre*, onların *Gence* yakınlarında yerleşmelerini kabul etti. Ardından *Küşhâre*, Kıpçakların ülkelerine gelişlerini haber vermek amacı ile *Müzafferüddin Özbek'e* haber gönderdi. Gelen haber üzerine *Müzafferüddin Özbek*, Kıpçakların *Kilekûn Dağı* yakınlarına iskân edilmesini isteyerek, bunlara çeşitli hil'atlerin gönderilmesini istedi. *Müzafferüddin Özbek'in* istek ve emirleri derhal yerine getirildi.²⁷⁶ Gürcülerin, *Gence'ye* gasp ve yağmalarından bıkan şehir halkı, iskân edilmek isteyen Kıpçaklara kollarını açtı. Bu iskân neticesinde ise *GenceEmiri* ve şehir halkı

²⁷³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 21; Sebastatsi, “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, s. 37.

²⁷⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 257.

²⁷⁵ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 151; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. X. s. 258.

²⁷⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. X. s. 260.

bunların yardımlarından faydalanmayı düşünüyorlardı. Kıpçaklar da onlara karşı her konuda yardımcı esirgemediler.²⁷⁷

Kıpçakların *Gence* civarında yerleşmeleri ile birlikte Gürcülerin endişelenmesine neden oldu. Bunlara karşı bir baskın düzenlemek üzere Gürcü Kralı Laşa askerlerini toplayarak harekete geçti.²⁷⁸ Gürcü ordularının başında General İvane bulunuyordu.²⁷⁹

General İvane komutasındaki Gürcü kuvvetlerinin *Gence* üzerine doğru geldiğini haber alan *Gence* Emiri Küşhâre, Kıpçakları haberdar etmiş ve *Gence* yakınlarında karargâh kurmalarını istedi. Kıpçaklar, Gürcüler üzerine ani bir saldırı düzenleyerek Gürcü ordusunu mağlup ettiler ve geriye çekilmeye zorladılar. Kıpçaklar bu mücadele sonrasında Gürcü askerlerinin yanlarında bulunan eşyaları ganimet olarak aldılar ve çok sayıda da esir ele geçirdiler (1222-1223).²⁸⁰ Genceli Kiragos ise yaşanan mağlubiyeti şu sözlerle anlatmaktadır: “*Harbe girişir girişmez barbarlar saklandıkları yerlerden çıktılar. Yorgun ve ümitsiz Gürcüleri kâmilan kılıçtan geçirdiler. Birçok esir aldılar, geri kalanları firara mecbur ettiler. O gün Hristiyanlar büyük bir yenilgiye uğradı.*”²⁸¹

1225 yılına gelindiğinde Gürcülerin *Gence* üzerine yeni bir saldırısı daha meydana geldi. Gürcü ordusu şehri kuşatma altına aldı. *Gence* halkının kalabalık olması ve daha önceden yaptıkları savaşlar neticesinde tecrübe edinmeleri sayesinde Gürcülere karşı üstün gayret gösterdiler. Günlerce devam eden çatışmalar sonunda *Gence* halkı ile beraber mücadele eden diğer Müslüman askerleri, birlikte ciddi bir çıkış hareketi yaparak Gürcüler üzerine saldırıya geçtiler. Şehrin dışında şiddetli bir savaş meydana geldi. Gürcüler, bu zorlu mücadele sonrasında şehri ele geçiremeyeceklerini ve şehir halkına karşı koyacak güce sahip olmadıklarını anlamaları üzerine şehirden uzaklaştılar.²⁸²

Hârezmşâhlar Devleti Dönemi *Gence* Şehri

Hârezmşâh Alâaddin Muhammed'in kesin olarak nerede ve nasıl öldüğü hakkında (Abeskun Adası'nda ölmüş olduğu ihtimali önemli) kaynaklarda farklı bilgiler yer almasına rağmen 1220-1221 tarihinde ölümünün ardından yerine oğlu Celâleddin Mengüberti geçti.²⁸³ Alâaddin Muhammed, 1215 tarihinde *Balişan-Gur* ve *Gazne* bölgelerini egemenliği altına aldıktan sonra, *Gazne* şehri merkez olmak üzere *Gur*, *Herat*, *Garcistan* ve *Sicistan* ülkelerine melik olarak Celâleddin Mengüberti'yi atadı. Sultan Celâleddin, veliâht olarak tayin edilmesine rağmen babasının ölümünden tam dört sene sonra devletin hâkimiyetini elde edebildi.²⁸⁴

²⁷⁷ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 21; Sebastatsi, “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, s. 37.

²⁷⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. X. s. 260.

²⁷⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 21.

²⁸⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 260.

²⁸¹ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 22.

²⁸² İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 276.

²⁸³ Nagehan Güler, *Hârezmşâhların Moğollar İle Münasebetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2016, s. 90-93.

²⁸⁴ Aydın Taneri, *Harezşahlar*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019, s. 40, 49.

Sultan Celâleddin, devletin başına geçtikten sonra, kısa sürede hemen hemen bütün İran bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Bundan sonra Azerbaycan ve Arrân bölgesini sınırlarına dahil etmek üzere harekete geçti.²⁸⁵ Sultan Celâleddin, *Merâğa*'yı hâkimiyeti altına aldı ve ardından *Tebriz* şehrine doğru hareket etti. Azerbaycan ve Arrân Atabegi Müzafferüddin Özbek, Sultan Celâleddin'in *Tebriz*'e doğru geldiği haberini alınca, O'na karşı mücadele edemeyeceği korkusu ile *Gence* şehrine kaçmak zorunda kaldı.²⁸⁶

Tebriz şehrinin yetersiz kalması üzerine Sultan Celâleddin, 17 Recep (25 Temmuz 1225) tarihinde şehri hâkimiyeti altına aldı. Müzafferüddin Özbek, şehri terk ederken eşi Sultan Tuğrul III'ün kızı Melike Hatunu şehirde bıraktı. Sultan Celâleddin bir süre sonra Melike Hatun ile evlendi.²⁸⁷ Sultan Celâleddin bir süre şehirde kaldıktan sonra Horasan Veziri Orhan'ı bir ordu ile beraber *Gence* bölgesine doğru gönderdi.²⁸⁸

Hârezmşâh ordusunun gelmesi üzerine Müzafferüddin Özbek, *Gence* şehrini terk etti. Kaynaklara bakıldığı zaman Müzafferüddin Özbek'in gittiği yer hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. El-Ömerî, İbnü'l Esîr ve İbnü'l Verdi gibi müellifler Özbek'in şehrin iç kalesine sığındığını söylerken, Cüveynî ise Alıncak Kalesi'ne gittiğini söylemektedir.²⁸⁹

Harekâta devam eden Vezir Orhan, *Gence* şehri ile beraber *Beylakan*, *Berdah*, *Şemkur* ve *Şiz*'i ele geçirdi. *Gence* şehrinin valisi Reis Cemaleddin el-Kümü, Sultan'a karşı hizmet etmeye hazır olduğunu bildirerek, *Gence*'yi Vezir Orhan'a teslim etti (1225).²⁹⁰

İbnü'l Esîr, şehrin ele geçirilmesi sırasında kendisine ulaşan bir bilgiyi şöyle nakleder:

“Özbek bu kalede bulunurken Celâleddin'in askerleri halkın mallarına el uzatmış ve kaleyi yağmalamaya başlamışlardı. Bunun üzerine Özbek, Celâleddin'e gönderdiği bir şikâyetnamesinde şöyle demişti: “Halkıma karşı böyle kötü davranılmasına razı değilim. Bu muteğallibe askerlerin halkın mallarından ellerini çekmelerini rica ediyorum.”

Sultan Celâleddin ise, Müzafferüddin Özbek'in bu isteğini kabul etti ve *Gence* ve çevresini her türlü saldırıdan korumak amacı ile adamlarından bir grubu görevlendirdi.²⁹¹

Ermeni müelliflerinden Genceli Kiragos, şehre yapılan seferi: “*Kuzeyden gelen ve Tatar tesmiye olunan bu millet, Horasan Sultanı Celâleddin'i acınacak bir hale getirdi. Onu mağlup edip ülkesini tahrip etti. Ağvan havalisine frar*

²⁸⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, Çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 357; Taneri, *a.g.e.*, s. 52.

²⁸⁶ el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 356; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 283.

²⁸⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 357; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 284-288.

²⁸⁸ Taneri, *a.g.e.*, s. 53.

²⁸⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 359; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 356; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 289; İbnü'l Verdi, *a.g.e.*, s. 113;

²⁹⁰ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 161; Taneri, *a.g.e.*, s. 53.

²⁹¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 289.

mecburiyetinde kalınca, Celaleddin Gence şehri üzerine yürüdü ve şehri zapt etti. Acemleri, Arapları ve Türkleri imha ederek sellerle kan döktü."²⁹²sözleri ile anlatılmaktadır.

Müzafferüddin Özbek, eşi Melike'nin Sultan Celâleddin ile evlendiği haberini almasından sonra kendisi de birkaç gün sonra üzüntüsünden Alıncak Kalesi'nde öldü. Müzafferüddin Özbek'in ölmesi ile beraber Azerbaycan Atabegleri Devleti'de sona ermiş oldu.²⁹³ Devletin yıkılması sonrasında Atabeg Müzafferüddin Özbek'e bağlı askerler ise Sultan Celâleddin'in himayesi altına girdi.²⁹⁴

Gence şehri 1231 tarihindeki Moğol saldırılarına kadar Sultan Celâleddin'in yönetimi altında kalmaya devam etti.

Moğol saldırıları başlamadan önce 1231 tarihinde Gence halkı ayaklandı. Bu ayaklanmanın başlamasının nedeni ise Harezmîlerin katledilmesi idi. Bender adındaki birinin liderliğinde meydana gelen hareket daha geniş bir alana yayıldı. Bu durum karşısında Sultan Celâleddin, Nesevi'yi ve bir hâcibini elçi olarak göndermek zorunda kaldı. Gence yakınlarına kadar giden bu iki kişi halkı itaate davet ettiyse de bunda başarılı olamadılar. Gence halkı surdan dışarı çıkarak Sultan Celâleddin'in çadırına ok atmalarına rağmen, çıkan çatışmada mağlup oldular.²⁹⁵

Sultan Celâleddin, Azerbaycan ve Arrân bölgelerini fazla zorluk çekmeden ele geçirmiş bulunmaktaydı. Çünkü bu dönemde halk, Müzafferüddin Özbek'e bağlı memurların kötü idaresi ve Gürcülerin devamlı saldırıları nedeniyle bıkmıştı. Bu sebeplerden dolayı halk, şehrin kapılarını açarak seferlerin başarılı olmasını kolaylaştırdı.²⁹⁶ Ayrıca Müzafferüddin Özbek, yapılan saldırılar karşısında hiçbir mukavemet göstermiyor, hükümdarlık görevlerini yerine getirmiyor, vaktini ise eğlence meclislerinde geçiriyordu. Bu durumu fırsat bilen Gürcüler ise devamlı surette saldırılar düzenliyorlardı. Meydana gelen bu olumsuz durumlar birleşince Azerbaycan ve Arrân bölgesinin kolayca elde edilmesini sağlayan unsurlar olmuştur.

İbnü'l Esir, Müzafferüddin Özbek ve Müslümanların ahvalini şu sözleri ile anlatıyor:

*"Biz her gün İslâm diyarının bu bölgesinde meydana gelen perişanlığı işittikçe bütün Müslümanlar olarak Cenabı Allah'a yalvarıp, burada yaşayan Müslümanları ve İslâm topraklarını o istilacı kâfirlerden korumasını ve başlarına gelen felaketleri giderip intikamlarını alacak bir lidere müyesser kılması için sürekli dua edip duruyorduk. Azerbaycan Hükümdarı Özbek b. Pehlivan midisinin ve uçkurunun derdine düşmüş, gece gündüz içtiği içkiden dolayı sürekli sarhoştur. Ayıldığı zaman da yine yumurta tokuşturarak devamlı kumar oynayıp duruyordu."*²⁹⁷

²⁹² Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 24.

²⁹³ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 161; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 261.

²⁹⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 359.

²⁹⁵ Taneri, *a.g.e.*, s. 55.

²⁹⁶ Taneri, *a.g.e.*, s. 52.

²⁹⁷ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X, s. 285.

Hârezmşâhlar döneminde Arrân'a "Türkmen yığınağı" adı verilmişti. Bu tarihte ise Türkmenler "Arrân ve Muğan'da karınca gibi kalabalık" durumdaydı.²⁹⁸

Moğollar ve İhanlılar Döneminde Gence Şehrini Siyasi Durumu

Moğolların, Gence şehrine ilk kez gelişleri Hârezmşâh Alâaddin Muhammed'in iktidarı döneminde, Moğol tüccarlarının Otrar valisi İnalçık tarafından öldürülmesi sonucunda gerçekleşmişti.

Moğollarda yer alan bir adete göre "Moğollar elçilerini öldüren uluslarla intikamlarını almadan hiçbir zaman barış yapmazlar"²⁹⁹ anlayışı ile Cengiz Han, oğullarını, büyük emirlerini topladı ve tümenlerini, taburlarını, bölüklerini ve takımlarını savaş düzenine soktu. Ayrıca Cebe, Subedey ve Tohuçar Noyan'ı öncü birliklerinin komutanları olarak tayin etti.³⁰⁰ Cengiz Han, bu üç komutana: "Siz dışardan giderek (yandan dolaşarak) sultanın gerisine varınız ve biz gelinceye kadar bekleyiniz. Sonra bizimle birlikte her iki taraftan hücum edersiniz."³⁰¹ emrini verdi.

1218 tarihinde başlayan harekât Meraga şehrinin ele geçirildiği 1221 tarihinde kadar devam etti. Bu süre içerisinde başta Gence olmakla birlikte Tebriz, Erbil, Şamahı gibi şehirler Moğol akınlarına maruz kaldı.³⁰² Gürcistan seferleri için büyük bir engel teşkil etmesi nedeniyle özellikle Gence şehrinin alınması Moğollar açısından büyük önem arz ediyordu. Böylece şehrin hakiyet altına alınması ile beraber bu engelde ortadan kalkmış oldu.³⁰³

Meydana gelen ilk akınlardan sonra Moğollar, 1229 tarihinde Curmağun komutasında büyük bir ordu ile Gence şehrine tekrar geldiler. Şehir halkını kılıçtan geçirdiler, çocuk ve kadınlardan çok sayıda esir aldılar. Şehir tahrip edilmeden önce ilginç doğa olayları da yaşanmaya başladı. Bu durumu Ermeni müellifi Sebastatsi: "Yer aniden yarıldı ve siyah bir su fıskırdı. Şehrin içindeki Çantari denilen büyük bir çam ağacı yıkıldı ve sonra eskisi gibi yerine dikildi. Bu olay üç defa tekrarlandıktan sonra nihayetinde yıkılan ağaç bir daha dikilmedi"³⁰⁴ sözleri ile anlatmaktadır.

Müverrih Vardan ise Gence şehrinin alınmasını şu sözleri ile anlatmaktadır: "Tatarlar gördüğü gibi 1220 yılında az bir kuvvet ile gelmiş ve 1222 yılında tekrar ilerlemeye teşebbüs etmiş, fakat cesaret edememişlerdi. Bu sırada başlarında Çarmağun isminde bir kumandan olduğu halde 1225 yılında büyük

²⁹⁸ Togan, "Azerbaycan", s. 101.

²⁹⁹ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk, Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan, 2. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 158.

³⁰⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 119.

³⁰¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 181-182.

³⁰² Hayrunnisa Alan-İlyas Kamaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 152.

³⁰³ Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 37.

³⁰⁴ Sebastatsi, "Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", s. 40.

bir kuvvet ile birlikte Gançak'ı muhasara ile birkaç günde zapt ettiler. Beğendikleri kadın ve çocuklar haricinde bütün ahaliyi katlettiler."³⁰⁵

Ermeni müverrihlerinden Genceli Kiragos'ta Gence şehrinin alınması, mücadele sırasında meydana gelen olaylar ve Moğolların yaptıkları hakkında detaylı bilgiler vermektedir:

İranlı birçok nüfusu fakat pek az Hristiyan ahaliyi kapsayan bu şehir, Hristos'un ve buna tapanların düşmanı idi. Haça, kiliseye söver; papazlar ve ruhban mensuplarına bol bol küfredip dururlardı. Bu küfürbazlıklar, haksızlar had safhaya çıkınca ilahî gayrete dokundu. Şehrin yakın bir zamanda harap olacağına dair alâmetler baş gösterdi. Nasıl ki vaktiyle Kudüs şehrinin yıkılacağına dair alâmetler belli olmuştu. Gence içinde durum böyle oldu. Birden bire yer yarılarak içinden siyah bir su fışkırdı ve Cantarın tesmiye ettikleri bir servi, bu şehrin civarında pek yükseklerle kadar çıkan bu ağaç, hiç beklenilmeyen bir anda kendiliğinden eğilirken görüldü. Bu manzara karşısında halk telaşa düştü; bunu müteakip ağaç doğruldu, yine eski vaziyetini aldı. Bu garip hadise ikinci ve üçüncü defa tekrar ettikten sonra ağaç düştü ve bir daha kalkmadı. Ahali arasındaki hâkim kimseler, bu harikanın manzarasını araştırınca, inkrazlarına işaret olduğunu anladılar. Ayaklar altında çignensin diye kapıların eşigine çaktıkları haçları hakarettten kurtarmaya çalıştılar.

Tatarlar ansızın geldiler ve Gence şehrini muhasara ederek birçok savaş aleti ile onu zapta kalkıştılar. Etraftaki üzüm bağlarını tahrip ettiler ve surları tamamen mancınıklarla yıktılar. Fakat, hiçbirisi şehrin içine giremedi. Bir hafta silah bedest olarak müteyakkız bir halde kaldılar. Bu esnada şehrin zapt edildiğini gören ahali, evlerine dönüp düşmanın eline geçmesin diye yurtlarını ateşe verdiler. Yakılacak ne varsa hepsini yaktılar. Böylece enkaz üstünde çırlıçırlak kaldılar. Bu manzara Tatarları kudurttu, hiddetlerinden kılıçlarını çekerek erkek, kadın, çocuk velhasıl bütün ahaliyi kestiler. Silahla mücehhez olduğu halde şehrin bir tarafından kendisine yol açıp firar eden bir askeri kıtadan başka bu katliamdan kurtulan olmadı. Canını kurtarabilen pek az kimselere ise Tatarlar, yer altında saklı defineleri çıkarmak vesilesiyle işkence ettiler. Yakılan evlerini kazarak saklı bulunan eşyayı çıkardılar. Nihayet bunların bazılarını öldürdüler; bir kısmını da esir ederek birlikte götürdüler. Birçok gün bu işlerle meşgul olduktan sonra bırakıp gittiler."³⁰⁶

Moğollar'ın çekilmesinin ardından civar halkı da şehre gelerek, Moğollardan arta kalan eşya ve malları yağmalamaya başladılar. Genceliler tarafından daha önce yer altında sakladıkları birçok altın, gümüş kap ve eşyaları bulup çıkardılar. Yaşanan bu felaket nedeniyle Gence şehri dört yıl boyunca metruk bir halde kaldı. Bir süre metruk kalan şehir yeniden inşa edilmeye başlandıysa da şehri çevreleyen surlar yapılamadı.³⁰⁷ Tamamen bir Türk şehri olarak

³⁰⁵ Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 96.

³⁰⁶ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 37-38.

³⁰⁷ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 38.

inşa edilen *Gence* şehri, İlhanlı Devleti'nin bir vilayeti haline geldi ve aynı zamanda *Arrân*'ın merkezi olmuştur.³⁰⁸

Aknerli Grigor ise diğer müverrihlerden farklı olarak *Curmağun* dışında sefere katılan diğer reislerin isimlerini de paylaşarak sefer hakkında şunları paylaşmaktadır:

*“Cengiz Han’dan alınan yeni bir emirle, üç reis, tekrar Ağvan ve Gürcü memleketleri üzerine yürüyerek birçok şehri ve kaleleri ele geçirdiler. Bu reislerden ilkinin adı Çarma Han, ikincisinin ki Benal, üçüncüsününki de Mullar idi. Bunlar, sayısız atlılarla kaleyi kuşattılar. Daha önce ele geçirdikleri Gantsag (Gence)’in yakınında bulunan Şamkor’u ele geçirdiler. Sagam’ı, Karherts’i, Tereven’i, kral ikametgahı olan Gardman Şatosu’nu, Erkevank’i ve Müdzpınabert Kalesi’ni aldılar. Yine kuşatma ile, sultan makamı olan Tavuş Şatosu’nu, Terunakan ve Norbert (Yenikale)’i ele geçirdiler.”*³⁰⁹

Müverrih, komutanların Cengiz Han’dan aldıkları bir emir üzerine sefere çıktıklarını dile getirirse de, burada bir yanlış içerisindedir. Çünkü Cengiz Han, 1227 tarihinde hayatını kaybetmiş ve kendisinden sonra ise yerine Ögedey geçmiştir.

1229 tarihinde meydana gelen istiladan sonra Moğollar, 1231 tarihinde Hârezmşâhları yenilgiye uğratarak *Gence* şehrini tamamen hâkimiyeti altına aldılar. Mücadele esnasında birçok erkek, kadın ve çocuk kılıçtan geçirilerek öldürüldü.³¹⁰ Bertold Spuler ise, *Gence* şehrinin düştüğü tarihi 1233 olarak vermektedir.³¹¹

Ögedey Han’ın iktidarı döneminde *Gence* şehri üzerine yeni bir sefer daha düzenlendi ve şehir yeniden ele geçirildi (1235).³¹² Moğolların *Gence* şehrine bu kadar fazla saldırı düzenlemesinin nedeni ise burada Moğol egemenliğini tam olarak tesis edemediklerinden kaynaklanmaktaydı.

Gence şehri yağmalandıktan ve ele geçirildikten sonra sefere katılan komutanlar *Ağvanistan (Arrân)*, *Ermenistan* ve *Gürcistan*’ı kendi aralarında paylaştılar. Paylaşılan topraklardan her kile reisine derecesine göre bir hisse düştü.³¹³ *Curmağun (Çarma Han)*’a düşen hisse ile birlikte, kendisine ait büyük mekânı da yeniden imar edilen *Gence (Gantsag)* şehrine nakledildi.³¹⁴

Moğollar yaptıkları istila hareketleri sonrasında ele geçirdikleri şehirler bir daha toparlanamaz bir hale geldi. Özellikle *Gence*, *Berde*, *Beylekan*, *Şeberan* gibi büyük ticaret ve zanaat merkezleri eski önemlerini kaybettiler.³¹⁵

³⁰⁸ Bala, “Gence”, s. 763.

³⁰⁹ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 23-24.

³¹⁰ *Anonim Vakayiname’den Pasajlar*, A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 122; Piskopos Stepanos, *Piskopos Stepanos Vakayinamesi’nden Alıntı*, A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 63.

³¹¹ Spuler, *a.g.e.*, s. 45.

³¹² Osman Gazi Özgüdenli, “Ögedey Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXIV, İstanbul 2007, s. 21.

³¹³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 39.

³¹⁴ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 30.

³¹⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 142.

Moğol hükümdarı Ögedey Han, imar işlerine önem veren³¹⁶ bir yöneticiydi ve özellikle Cengiz Han'ın seferlerinde duman ve alev sütunları içerisine gömülen *Gence, Buhara, Herat, Termez, Nişapur* gibi şehirleri yeniden inşa etti.³¹⁷ İlhanlı Veziri Reşideddin Gazan Han, imar faaliyetleri hakkında verdiği bilgide “*İskender’de dahil olmak üzere, insanların zuhurundan beri hiçbir hükümdarın Cengiz Han ve evlatları kadar ülkeler fethedemediğini belirtir ve vilayetleri ve büyük şehirleri o kadar katlettiler ki Belh, Şapurgan, Talekan, Merv, Sarahs, Herat, Türkistan, Rey, Hemedan, Kum, İsfahan, Meraga, Erdebil, Berda’a, Gence, Bağdad, Musul, Erbil şehir ve vilayetlerinde çok az insan kaldı. Hudut şehirleri ve civarlarında yaşayan insanlar ya toptan yok edildi veya terkettikleri bu yerler tamamiyle harap hale geldi*”³¹⁸sözleri ile anlatmaktadır.

649 Cemaziyelâhır (Ağustos-Eylül 1251) tarihinde meydana gelen Büyük Kurultay’da Moğolların başına Mengü Kaan geçti. Emir Argun ise Mengü Kaan ile ancak Mayıs 1252’de görüştü. Bu görüşme sonunda Mengü Kaan, Emir Argun’un yönetimi altında bulunan *Horasan, Mazenderan, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lur, Arrân, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Halep* bölgelerini tekrar ona verdi. Ayrıca Mengü Kaan, Emir Argun’a *yarlık* ve *payza* verdi. Naimatay ve Torumtay’ı da yönetimde ortak tayin etti. Daha önce Emir Argun’a ortak tayin edilmiş olan Nasireddin Ali Melik’e de *Nişapur, Tus, İsfahan, Kum ve Kaşan* tümenlerinin komutanlığını verdi. *Arrân ve Azerbaycan* bölgelerinin meliki olan Melik Sadreddin’i ise tekrar aynı görevine tayin etti.³¹⁹

Ermeni takvimine göre 703 (17 Ocak 1254-16 Ocak 1255)³²⁰ tarihinde Mengü Kaan, tabiiyeti altında bulunan memleketlerde bulunan ahalinin nüfus sayımını yapma amacı ile Emir Argun’u görevlendirdi.³²¹ Emir Argun, Hoca Necmeddin Tebrizî ile nüfus sayımı yapmak, halkı onlu ve binli gruplara ayırmak, *kopçur*’u tespit etmek üzere görevlendirdikleri Torumtay, Sarık Buka, Melik Sadreddin’i yola çıkardıktan sonra, kendisi de yanına Hoca Necmeddin Tebrizî’yi alarak Batu’nun karargâhına gitti.³²²

Mengü Kaan’ın fermanı uyarınca vazifelerini yerine getirmek amacıyla *Derbend* tarafından *Gürcistan, Arrân ve Azerbaycan*’a gittiler. Kadınlar hariç olmak üzere on yaşından büyük olan herkesi kayıt altına aldılar. Nüfus başına olması gerekenden fazla vergi koydular ve bu verginin tahsili sırasında halk şiddete maruz kaldı. Vergilerin fazla alınması sonucunda halk sefalet içerisinde kaldı. Vergi vermek istemeyenler ise zincire vurularak işkence görüyordu ve borçlarına karşılık çocukları esir alınmaktaydı.³²³ Aynı zamanda Moğollar,

³¹⁶ Özgüdenli, “Ögedey Han”, s. 21.

³¹⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 487.

³¹⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 481.

³¹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 426, 489.

³²⁰ Aknerli Grigor ise bu nüfus sayımının yapıldığı tarihi 1251 olarak vermektedir (Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 45).

³²¹ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 118.

³²² Cüveynî, *a.g.e.*, s. 428.

³²³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 118; Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 103.

aldıkları vergiler vasıtası ile hâkimiyeti altındaki memleketleri yağma etmişlerdir.³²⁴ Emir Argun buralardaki nüfus sayımı ve kopçur tespiti vazifelerini yerine getirdikten sonra *Irak*'a gitti.³²⁵

Cüveynî'ye göre Mengü Kaan, nüfus sayımı yapacak ve vergiyi tespit edecek memurlara geçmişte yapılmış uygulamaları araştırmaları ve kimseye gücünün üzerinde vergi yüklememeleri konusunda uyararak, “*Amacımız hazineyi zenginleştirmek değil, halkın durumunu iyileştirmektir*” diyerek halkın üzerindeki yükü hafifletmek için yarlıg çıkarmıştır. Ayrıca Cüveynî, bu konudaki evrakın ise arşivde olduğunu da dile getirmektedir.³²⁶

1255 tarihinde Hülagü Han'ın *İran, Suriye, Ermenistan, Gürcistan ve Albanya* üzerine geldiği görülmektedir. Daha sonra Hülagü Han kendisinden önce gelmiş bulunan askerlere bu bölgeleri terk etmelerini ve bütün ağırlıkları ile birlikte Rum memleketine doğru gitmelerini emretti. Askerlerde Hülagü Han'ın korkusundan yukarı memleket olarak tabir edilen bölgeleri terk ettiler ve denize kadar uzanan Rum sultanlarının hâkimiyeti altında bulunan iç bölgeleri zapt ettiler.³²⁷

Emir Argun, 1258 tarihinde *Arrân*'da bulunan Hülagü'nün yanına giderek, Hülagü'ye ülke sorunları hakkındaki raporlarını sundu.³²⁸

İlhanlılar'dan sonra *Azerbaycan*'ın Türkleşmesi sürecinin tamamlanması ve her yerde aynı lehçenin konuşulması üzerine, *Arrân* ve *Şirvan* bölgesindeki Türklere “*Azerbaycan Türkleri*” veya *Âzerî Türkleri* denilmeye başlandı.³²⁹ Ayrıca bu dönemde *Arrân*'ın bir kısmı için *Karabağ* adı da kullanılmaya başlandı. “*Karabağ Tarihi*”ne göre; *Karabağ* vilayetinin sınırları ise güneyde Hüdaferin Köprüsü ve Aras Nehri'nden Sınık Köprü'ye kadar uzanmaktaydı.³³⁰

Gence şehri, İlhanlı Sultan'ı Gazan Han'ın uyguladığı iktisadi tedbirler sonunda kalkınmaya başladı ve şehir *Karabağ-Arrân* vilayetinin merkezi haline geldi. Böylece şehir idari bakımdan yeniden önem kazandı.³³¹

1335 yılında Celayırlılar, İlhanlılar'ın topraklarının büyük bir kısmına sahip oldukları gibi *Arrân (Gence)* topraklarına hâkim olmuşlardır. 1225-1256 yılları arasında Moğol valilerine ve 1256 tarihinden sonra ise İlhanlı Devleti'ne bağlı olarak kalmışlardır.³³²

³²⁴ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 46.

³²⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 428.

³²⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 490.

³²⁷ Müverrih Vardan, *e.g.e.*, s. 104.

³²⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 430; Solmaz, *a.g.e.*, s. 169.

³²⁹ Togan, “*Azerbaycan*”, s. 94.

³³⁰ Vagif Resulov, *Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s. 134.

³³¹ Efendizâde, “*Gence*”, s. 18.

³³² Solmaz, *a.g.e.*, s. 158.

Timur Devleti Döneminde Gence Şehri'nin Siyasi Durumu

Timur, 25 Şaban 736 (8 Nisan 1336), on iki hayvanlı Türk takvimine göre ise Sıçan yılında *Keş* yakınlarındaki *Ilgar* köyünde dünyaya geldi. Timur adına ilk defa 761 (1360) tarihinde söz edilmiştir. Bu dönemde Timur, Çağataylar ve Moğollar arasındaki mücadelelere katılmıştır.³³³

Timur, yaptığı 10 yıllık bir mücadelenin ardından 12 Ramazan 771/9 Nisan 1370 tarihinde Mâverâünnehir hâkimiyetini ele geçirerek *Semerkan'ta* tahta oturdu. Bu dönemde siyasi vaziyet ise şöyledi. Merkezi *Herat* olmak üzere *Horasan*'da Kertler; merkezi *Sebzevâr (Beyhak)* olmak üzere *Horasan*'ın batı tarafında Serbedâriler; merkezi *Cürcân* olmak üzere *Esterâbâd, Damgan ve Simnân* yöresinde Toga Timurullular; merkezi *Şiraz* olmak üzere *Fars ve Kirman* taraflarında Muzafferiler; merkezi *Bağdad* olmak üzere *Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan* bölgesinde Celâyirîliler hüküm sürüyordu.³³⁴

Timur'un *Gence* üzerine yaptığı harekât ilk defa "Üç Yıllık Sefer" diye anılan 1386-1388 tarihlerinde meydana geldi. Bu harekât sırasında Timur *Mâzenderan, Luristan, Gürcistan* üzerinden *Azerbaycan*'a giderek *Karabağ* bölgesine ulaştı.³³⁵ Timur tarafından zapt ve tahrip edilen *Gence* şehri, daha sonraları buraya *Suriye*'den Kaçar uruğunun bir kısmı buraya getirilerek iskân edildiler. Rusların istilasına kadar, *Gence*'de hâkimiyet kuran Ziyâdoğulları bu Türk uruğundan neş'et etmiştir.³³⁶

1403 tarihinde Miran Şah'ın oğlu Mirza Ömer, *Rey, Gilan, Şirvan, Derbend ve Küçük Asya* arazisini içerisine alan "Hülagu İktâi (taht-ı Hülagu) ile keza Timur tarafından batıda zapt edilmiş bütün arazilerin başına getirildi. Babası Miran Şah, *Arrân*'da; kardeşi Ebubekir, *el-Cezire* olmak üzere Mirza Ömer'e bağlı olarak yerleştirildiler.³³⁷ Yapılan taksimat sonucunda Mirza Ömer *Azerbaycan, Arrân, Irak-ı Acem, Mugan, Ermeniye, Gürcistan, İstanbul*'a kadar *Rum diyarı, İskenderiye ve Nişe* kadar *Şam* diyarına hâkim oluyordu. Buradaki mahalli beylerde Mirza Ömer'in idaresine bağlandı.³³⁸

Timur, 1403 tarihinde *Karabağ-ı Erran*'a geldi ve burada iş-ü işretle bir müddet vakit geçirdi. Bu sırada Şirvanat memleketleri valisi Şeyh İbrahim, Emir'in şerefine toylar yaptı ve lazım gelen hizmette kusur etmedi. Emir'in bulunduğu günlerde her hafta ve hatta birkaç günde bir kere bir bahane ile büyük toylar düzenleyerek zevk-ü safa ile vakit

³³³ İsmail Aka, "Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXXI, İstanbul 2012, s. 173.

³³⁴ Aka, "Timur", s. 173.

³³⁵ Aka, "Timur", s. 173.

³³⁶ Bala, "Gence", s. 763.

³³⁷ Solmaz, *a.g.e.*, s. 170.

³³⁸ Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 184; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurullular (1360-1506)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007, s. 77.

geçirdiler. Toya, Turan ve İran memleketlerinden Türk, Tacik, Arap, Acem'den, sadat, ulema, meşayih, kadılar, eimme, müftüler, sevahip, sudur, ağyan, eşraf katıldı. Emir hazretleri saltanat işlerinden fariğ ve namdar Emirlerin, vezirlerin, memleket, saltanat işlerine ait maruzatıyla meşgul olduktan sonra akşamları meclisinde toplanan fuzela ve ulema ile ilmî mübaheseler, şer'î meseleler hakkında müsahebeler yaparlardı.³³⁹

Büyük Emir (Timur), *Beylekân, Berda'a, Gence* ile *Ermenistan ve Gürcistan* bölgelerinin tamamını Halil Sultan'a verdi.³⁴⁰ 1404 yılı ilkbaharında yapılan bu taksimattan sonra Timur, Kafkas illerini terk etti. Fallmerayer, Yezdli'den yaptığı alıntıda ise şu sözleri paylaşır: "*Timur, Balkanların, Berdaa'nun, Gence-Ermenistan'ın, İran ve Gürcistan'ın mülkiyetini Trabzonla birlikte Mirza Halil Sultan'ın emrine verdi. Miranşah da Tebriz'den Fırat'a kadar olan havaliyi aldı. Anadolu ise kendi kaderine terk edildi.*"³⁴¹

Timur'un ölümünden sonra yerine oğlu Şahruh (1404-1447) geçti. Şahruh'un Karakoyunlular üzerine yaptığı *Azerbaycan* seferi sırasında *Gence* ve *Berda'a'yı* yurt edinmiş olan Karakoyunlu oymaklarından Karamanlılar ayaklanmaya başladı (1421).³⁴² Bu dönemde *Gence* ve *Karabağ* bölgesinin hâkimi Karamanlı boyunun Emiri Yar Ahmed idi.³⁴³ *Gence* ve *Berda'a* bölgesine gönderilmiş bulunan Karamanlı Boybegi Yar Ahmed, *Gence* ve *Berdaa* çevresinde bulunan Çağatay ulusundan vergi toplamış olan tahsildarlara saldırarak mallarına el koydu. Bir taraftan da bölgedeki kaleleri sağlamlaştırdı.³⁴⁴

Karamanlı Boybegi Yar Ahmed'in yaptığı faaliyetlerin haberinin alınması üzerine Şahruh, oğlu Emirzâde Baysungur'u Yar Ahmed üzerine gönderdi. Şahruh'da 9 Nisan'da *Gence*'ye doğru yol aldı. Emirzâde Baysungur, *Gence* ve *Berda'a'yı* ele geçirdi. Yar Ahmed'i ise kendisine karşı gelen kuvvetlere karşısında direnemeyeceğini anlayarak teslim oldu.³⁴⁵ Yar Ahmed, mücadele sırasında sığınmaya çalıştığı *Gürcistan* toprağındaki *Esferzen* kalesinden aman dileyerek Şahruh'un huzuruna getirildi ve Şahruh tarafından affedildi.³⁴⁶

³³⁹ Nizamüddin Şâmi, *a.g.e.*, s. 346-347.

³⁴⁰ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, Farsçadan Çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 40.

³⁴¹ Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Ter. Ahmet Cevat Eren, Yayına Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, Notlandırın: İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 217.

³⁴² İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 16.

³⁴³ Efendizâde, "Gence", s. 18.

³⁴⁴ el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s. 85; Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, I. Cilt, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 118.

³⁴⁵ Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 16; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 121; el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s. 85.

³⁴⁶ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 118.

Karakoyunlular Döneminde Gence Şehrinin Siyasi Durumu

XV. yüzyılın başlarında *Gence* ve çevresi Karakoyunluların hâkimiyeti altına girmesi³⁴⁷ ile birlikte bu bölgede bazı Türk oymaklarında iskân edilmeye başlandı. Karakoyunlu döneminde *Gence* ve çevresinde bu ulusa bağlı Karamanlu oymağı bulunuyordu. Karamanlu oymağı adını *Gence* ve *Berde*'a hâkimi Emir Karaman'dan almaktadır. Emir Karaman Kara Yusuf'un son dönemlerinde onun beglerbegisi idi.³⁴⁸

Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu Müzafferüddin Cihanşah 1436 tarihinde *Azerbaycan* ve *Arrân*'ın hükümdarlığını aldı. Mirza Şahruh, Cihanşah'a "al damgalı nişan" vererek bu memleketleri imar etmesini, zulüm ve fesattan kaçınmasını talep etti.³⁴⁹

Karakoyunlu Hükümdarı Hasan Ali, Uzun Hasan tarafından bozguna uğratılması üzerine Karamanlu oymağı Akkoyunlular'a tabi oldular. Karamanlu oymağı Akkoyunlu hâkimiyeti altında iken muhtar bir idareye sahip olsalar da, zamanla siyasi bakımdan ehemmiyetlerini kaybettiler. Ayrıca günümüzde *Gence* ve *Berde*'a bölgesinde bulunan Karaman ve Karamanlu yer adları, bu oymağa ait hatıralardır.³⁵⁰

Karamanlu oymağından başka *Gence* ve çevresinde Bayat oymağından bir kolunda yaşadığı görülmektedir. Bayat oymağı kalabalık bir oymak olmasına rağmen hiçbir zaman birinci derecede önem arz eden bir oymaklar arasında yer alamamıştır.³⁵¹

Sonuç

Tarih boyunca *Arrân* ve *Azerbaycan* coğrafyası birçok kavim, topluluk ve devletler tarafından büyük istilalara maruz kalmıştır. Şehirlerin yok olmasında ve çok sayıda insanın ölmesine neden olan istila hareketlerinden *Gence* şehri de etkilenmiştir. Bunun nedeni ise *Gence* şehrinin Kafkasya coğrafyası içinden geçen önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasıydı. Bulduğu coğrafi konumu neticesinde *Gence* şehri, *Arrân* ve *Azerbaycan*'ın diğer şehirleri ile kıyaslandığında sadece *Arrân* ve *Azerbaycan*'ın değil, Orta Doğu ve Kafkasya'nın önemli ticaret merkezi haline geldi.

Ticaret yollarına hâkim olma düşüncesi sonucunda şehir birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Aynı zamanda şehir birçok devlete de merkez olmuştur. Şehir, birden fazla Türk kavmine ev sahipliği yapmıştır. Özellikle yaşanan Türk göçleri sonucunda şehir ve çevresinde Türk nüfusunun yoğunlaşmasına katkı sağlamıştır. Selçuklu egemenliğindeki Oğuz Türkleri'ninde bölgeye gelmesi ile birlikte bu durum daha da belirgin bir hâl almaya başladı. *Gence* ve çevresi Sultan Melikşah döneminde "Türkmen şehri", Hârezmşahlar

³⁴⁷ Efendizâde, "Gence", s. 18.

³⁴⁸ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 27.

³⁴⁹ Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular*, s. 147.

³⁵⁰ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 27; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 106-107.

³⁵¹ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 106.

döneminde “Türkmen yığınağı” olarak anılmaya başladı. İlhanlılar’dan sonra ise Türkleşme sürecinin tamamlanması ile birlikte günümüze kadar gelen “Azerbaycan Türkleri” ismi ortaya çıktı.

Gence şehrinin kalkındırılması için Gence Emiri Fadl (Fadlun) büyük uğraşlar verdiyse de, şehre hâkim olan zayıf idareciler ve kişisel ihtirasları nedeniyle yanlış kararlar veren valiler tarafından istila hareketleri kaçınılmaz oldu. Bunun sonucunda ise şehir harap, virane bir halde kaldı. Yaşanan bu olumsuz durumların yanında şehrin önemini kaybetmesine neden olan Gence depremi şehri tamamen yıkmıştır ve kaynaklara göre 230 bin civarında insan kaybı olmuştur. Yıkılan şehrin 5 km yakınında yeni bir şehir inşa edildi. Gence şehri yaşadığı yıkıntılardan sonra eski ihtişamını yeniden canlandırmayı başardı ve inşa faaliyetleri sonucunda Arrân ve Azerbaycan’ın en önemli şehirlerinden biri haline geldi.

Gence şehrinin yaşadığı siyasi mevzular, dönemin kaynaklarına da yansımıştır. Özellikle Ermeni müverrihleri kayıt altına almaları, dönemin olaylarını ihtiva etmesi açısından yazılı kaynakları büyük ehemmiyete sahiptir. Bu yazılı kaynakların bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Kaynaklar

- ADİLOV, Asif: *Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IV-V/XI. Yüzyıllar)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Rusçadan Çevirenler: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, 8. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- AHMED B. YÜSUF B. ALİ İBNU’L-EZRAK: *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çev. Ahmet Savran, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.
- AHMED BİN MAHMUD: *Selçuknâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- AKA, İsmail: *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- AKA, İsmail: *İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- AKA, İsmail: “Timur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXXI, İstanbul, 2012, ss. 173-177.
- AKNERLİ Grigor: *Okçu Milleti Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ: *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- ALAN, Hayrunnisa: *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular (1360-1506)*, İstanbul 2007.
- ALAN, Hayrunnisa - KAMALOĞLU, İlyas: *Avrasya’nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- ALTUNGÖK, Ahmet - YILDIRIM, Taner: *Siyasi Açidan Arap-İran İlişkileri, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, İstanbul 2015.
- ALYÂRİ, Hüseyin: *Azerbaycan Atabeğleri, İl-deniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1966.
- Anonim Vakayiname’den Pasajlar*, A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Rusça’dan Çev. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.
- AŞURBEYLİ, Sara: *Bakü Şehrini Tarihi*, Çev. Sevinç Üçgül, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017.
- Azerbaycan Coğrafyası*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Asaf Koçman, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

- Azerbaycan Tarihi Atlası*, Bakü 2007.
- Azîmî Tarihi, Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- BAKIR, Abdulhalik - ALTUNGÖK, Ahmet: “*Erken Ortaçağlarda Tebriz*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX/1, 2015, ss. 63-99.
- BALA, Mirza: “Gence”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1948, ss. 762-766.
- BALA, Mirza: “İldeniz”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1968, ss. 961-964.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz - CANAŞIA Simon (İvane Cavahişvili): *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Türkçeye Çeviren: Hayri Hayrioğlu, 2. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 2000.
- BÜNYADOV, Ziya: *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Çev: İlyas Kemaloğlu, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017.
- CA'FERİ B. MUHAMMED EL-HÜSEYİNİ: *Târih-i Kebir (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, Farsçadan Çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- CARPİNİ, Plano: *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk, Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan, 2. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- ÇETİN, Halil: *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- ÇİFTÇİ, Fatih: *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetül Kulüb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Deurinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2016.
- DEMİRTAŞ, Turgut: *Tarihte Bıraktığı İzlerle Hazar Devleti*, 1. Baskı, Karakum Yayınevi, Ankara 2018.
- DUNLOP, D. M.: *Hazar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çev. Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- EBÜ CAFER MUHAMMED BİN CERİR'ÜT-TABERİ: *Tarih-i Taberî*, C. III, Tercüme: M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul t.y.
- EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-İBRİ: *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Türkçeye Çev. Şerafeddin Yalpkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Tercüme ve Yayına Haz. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- EFENDİZÂDE, Oktay: “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIV, İstanbul 1996.
- EL-BELAZURİ: *Fütühu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.
- ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı*, 48. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013.
- FALLMERAYER, Jakob Philipp: *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Tercüme: Ahmet Cevat Eren, Yayına Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, Notlandıran: İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- FORSYTH, James: *Kafkasya*, İngilizceden Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.
- GENCELİ Kiragos: *Moğol İstilas 1220-1265*, Tercüme: Mahmut Kemal Bey, Arap Harflerinden Latin Harflerine ve Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar: Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Ed. Ayşe Pul, İstanbul 2018.
- Ghewond's History*, Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2006.
- GÖDE, Halil Altay: *Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1993.
- GÖKSU, Erkan: *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- GREGORY ABÜ'L FARAC: *Abü'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- GÜLER, Nagehan: *Hârezmşahlarn Moğollar İle Münasebetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2016.
- Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çeviren: Marie Félicité Brosset, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

- HALİFE B. HAYYÂT: *Tarihu Halife B. Hayyât*, Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır, 2. Baskı, Bizim Büro Yayınevi, Ankara 2008.
- HAMDULLAH Müstevfi-i Kazvini: *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, Yayına Haz. Ayşe Ayna-Bilal Şahin-Ayşe Alhan-Sevgi Kübra Akdemirel-Ayşe Tepe-Sibel Temiz, Editör: Erkan Göksu, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- İBN HAVKAL: *Sûrat el-Arz (Yerin Haritası)*, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Ter: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN KESİR: *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, Cilt: XII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İBNÜ'L ESİR: *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfiyar Tüccar, Abdulkerim Özyayın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt: VIII-IX-X, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İBNÜ'L VERDİ: *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- İMADAD-DİN AL-KÂTİB AL-İSFAHÂNİ: *Zubdat Al-Nusra Va Nuhbat Al'Usra*, Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- İPEK, Ali: *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007.
- İPEK, Ali: *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- İSMAİLOV, Mahmud: *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, Türkçeye Aktaran: Vefa Kurban, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- İSTAHRİ: *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2015.
- Juanher's Concise History of the Georgians*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition (Long Branch, New Jersey, 1991).
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- KALANKATLI Moses: *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- KAYHAN, Hüseyin: "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara 2002, ss. 871-879.
- KAYHAN, Hüseyin: "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, c. 28/1, 2018, ss. 45-65.
- Kazvini ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı*, İnceleme ve Değerlendirme: Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019.
- KELEŞ, Nevzat: *Şeddâdiler (951-1199), Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin: *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarından Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I. Cilt Kuruluş Devri*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- KUDÂME İbn Cafer: *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- LORDKİPANİDZE, Mariam: *Georgia In The 11th-12th Centuries*, Ganatleba Publishers, Tbilisi 1987.

- MEHMETOV, İsmail: *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklemler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Mevdüdi: *Selçuklular Tarihi*, Urduca'dan Çeviren: Ali Genceli, Hilâl Yayınları, Ankara 1971.
- MHİTAR Koş: *Alban Salnamesi, Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- MİNĦAC-İ SİRAC EL-CÜZCANİ, *Tabakât-ı Nâsır-î (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Miskeveyh Ebü Ali Ahmed b. Muhammed: *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme: Kıvameddin Burslan, Yayına Haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- MUHAMMED B. ALİ B. SÜLEYMAN ER-RÂVENDİ: *Râhat-üs-Sudür ve Âyet-üs-Sürür (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Âlâmeti)*, Cilt I-II, Farsça Metinden Türkçeye Çev. Ahmed Ateş, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- MUHAMMED B. HAVENDŞAH B. MAHMUD: "Mirhand", *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefa*, Cilt 1, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2019.
- MUHAMMED BİN HÂVENDŞÂH BİN MAHMÜD MİRĦÂND: *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçükiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- MUHAMMED B. NECİB BEKRÂN: *Cihannâme*, Notlar ve Değerlendirme ile Farsçadan Türkçeye Ter. Meryem Doymun, Ed. İlhan Erdem, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.
- MUHAMMED EL-HÜSEYNİ EL-YEZDİ: *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye (Selçukluların Hikâyesi)*, Çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Mukaddesî, *Ahsenü't Takâsîm (İslâm Coğrafyası)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- MÜNİCCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH: *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- MÜVERRİH Vardan: *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayına Haz. İlhan Aslan, Ed. Fuat Hacısalihoğlu, 1. Baskı, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017.
- NASKALI, Esko: "Sâsâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:XXXVI, İstanbul 2009, ss. 174-176.
- NİZAMEDDİN Şâmi: *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- NURİYEVA, İrade: *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XXI. Asrın Başlarına Kadar)*, Bakü 2015.
- OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çev. Fikret İşıltan, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1991, ss. 394-395.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: "Ögedey Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXIV, İstanbul 2007, ss. 21-22.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: *Selçuklular Cilt I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, 5. Basım, İsam Yayınları, Ankara 2018.
- PAŞAYEVA, Mehebbet: "Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış", 38. ICANAS, 5/2007, S. 5, Ankara 2007.
- PİRİYEVA, Vakıf: *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyatı, Bakü 2006.
- PİSKOPOS STEPANOS: *Piskopos Stepanos Vakayinamesi'nden Alıntı*, A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Rusça'dan Çev. İlyas Kemalöğlu, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- RESULOV, Vagif: *Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

- SEBASTATSI: “Sebastatsi Vakayinamesi’nden Bir Bölüm”, A. G. Galtsyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusçadan Çev. İlyas Kemalöglü, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 35-59.
- SEBEOS: *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızca’ya Çeviren: Frédéric Macler, Ermenice Aslından İngilizce’ye Çeviren: Robert Bedrosian, Türkçe’ye Çev. Z. Zühre İlkgeçen, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019.
- SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- SEVİM, Ali: *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- SEVİM, Ali: *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- SİBT İBNU’L CEVZİ, *Mir’atü’z-Zaman Fi Târihi’l Âyân’da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- SİPÂHİZÂDE, Mehmed: *Evzahu’l-Mesalik ilâ Ma’rifeti’l-Bıldan ve’l-Memâlik*, Hazırlayan: İlhami Daniş, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2019.
- SOLMAZ, Gürsoy: *Selçuklular’dan Osmanlılar’a Gence*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 1997.
- SPULER, Bertold: *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk: *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, I. Cilt, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- SÜMER, Faruk: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- SÜMER, Faruk: *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, 6. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016.
- ŞADRÜDDİN EBU’L-HASAN ‘Ali İbn Nâsır İbn ‘Ali el-Hüseyinî, *Ahbârü’d Devleti’s Selçukiyye*, Çev. Necati Lügâl, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- ŞERİFLİ, M. X.: *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Bakü 2013.
- ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERİ: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- TANERİ, Aydın: *Harezşahlar*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019.
- Tarih-i Âli Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- TASAĞİL, Ahmet: “Hazarlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, İstanbul 1998, ss. 116-120.
- TELLİOĞLU, İbrahim: *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu’nun Fethi*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.
- The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: “Arrân”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul 1950, ss. 596-598.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: “Azerbaycan”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, Eskişehir 1997, ss. 91-118.
- TOMA Metsopski: *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Tercüme: Gürsoy Solmaz, 1. Baskı, Elips Kitap, Ankara 2009.
- TSKHOVREBA, Kartlis: *A History of Georgia*, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- TUNÇ, Zekiye: “Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarna Kadar Azerbaycan’da Türk İzleri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume 4, 2015, s. 204, <http://dx.doi.org/10.18299/cahij.45>
- TURAN, Osman: *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 10. Basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2008.
- Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev. Hrant D. Andreyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yananç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- VELİHANLI, Naile: *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993.
- ZAHİRÜ’D-DİN NİŞÂBÜRİ: *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, 1. Baskı, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Extended Abstract

The Political History Of The City Of Ganja From Ancient Ages To The Second Half Of The 15th Century

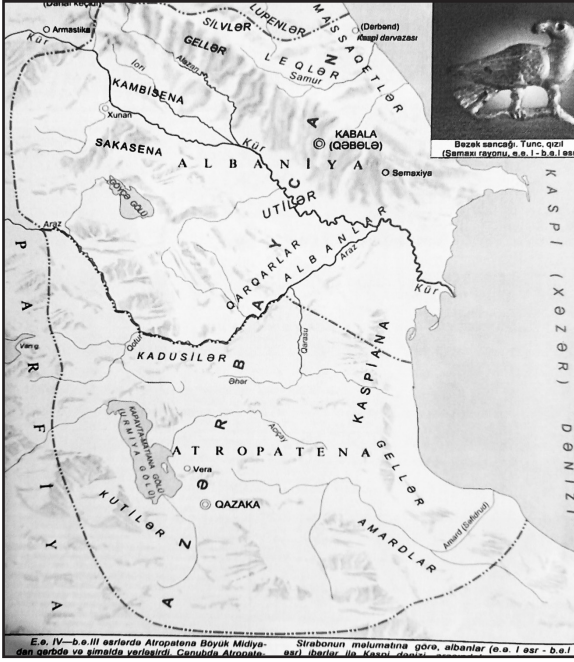
Ganja city has been home to various communities throughout its history. Along with the effect of this, the name of the city was recorded in different names in historical sources. According to the excavations, the construction of the city dates back to BC. II. goes back to the century.

Although it is not known exactly when the Islamic armies entered the Arran and Azerbaijan region, the city of Ganja was among the most important cities under Islamic rule. After the Turkish groups that first settled in the city of Ganja, in the first quarter of the century, Turkish groups began to settle under the leadership of the Seljuks. As a result of the lack of political unity between the local dynasties ruling in the region, it facilitated the political activities of the Seljuk State. After the reign struggles that occurred in the Seljuk State, the Seljuk State of Iraq entered the historical stage, and the Seljuk State of Iraq continued to govern Arran and the Azerbaijan region, including the city of Ganja.

After the Seljuks of Iraq, the State took over the administration of the Atabeglik of Azerbaijan. But due to the will of rulers, the city who ruled the state, the city was subjected to raids many times.

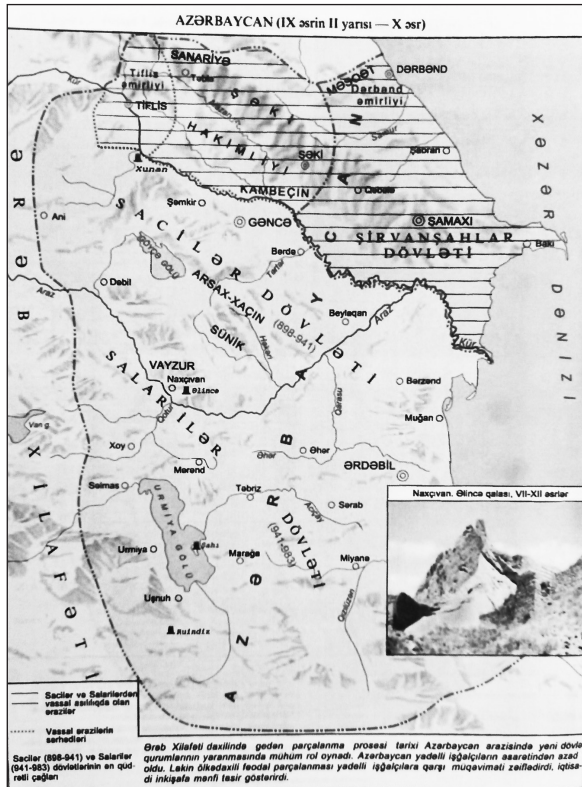
The Georgian Kings reinforced the Georgian army with Kipchak forces and raided Ganja many times. Although they dominated the city in some periods, their dominance did not last long. As a result of these raids, the surroundings of the city of Ganja were fortified and strengthened.

Along with the appearance of the Mongols on the historical stage, Turkish groups that fled from the front of the Mongols came to Ganja and its surroundings. Thus, it ensured the increase of the Turkish population in the region.

Azərbaycan
Tarihi Atlası'ndan
alınmışdır.

Azərbaycan
Tarihi Atlası'ndan
alınmışdır.

HOKAND EDEBİ MUHİTİ'NDE KADINLARIN YERİ (DİLŞÂD BERNA VE “TARİH-İ MUHACİRÂN” ESERİ ÖRNEĞİNDE)

Zebiniso KAMALOVA*

Öz

XIX. yüzyılın başlarında Türkistan sahasında yaşanan siyasi krize, ekonomik bakımdan gerileme ve düşüşe geçmesine rağmen edebiyat ve tarih yazıcılığında yükselme görülmüş, Hokand Hanlığı bünyesinde bir edebîkol şekillenmiştir. Yönetici tabakanın himayesinde, siyasi otoritenin maddi ve manevi desteği sayesinde gelişen Hokand EdebîMuhiti'nin önemli özelliği kadın şairlerin, ediplerin ve tarihçilerin de sosyal-kültürel hayatta aktif faaliyet göstermesi idi. Kadın şahsiyetlerin edebî muhiti etken birer aktör olarak temsil etmesi, XIX. yüzyılın bölgesel siyasi iradesinin kadınları devre dışı bıraktığı ithamına karşı fikirlere de destek vermektedir. Yaşadığı dönem tarihini ele alan eseri ve dönem ruhunu ifade eden şiirleri ile Özbek edebiyatı ve tarihinin önde gelen isimleri arasında yer alan Dilşâd Berna, bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Dilşâd Berna'nın Tacikçe (Farsça) ve Çağatay Türkçesiyle yazdığı eserleriyle Türkistan tarihi ve edebiyatına bulunduğu katkılarını ele alınacaktır. Dilşâd Berna, şiirlerinin yanı sıra tarih konulu Tarih-i Muhacirân eserinde geçmişte değerlendirmekle beraber çok sayıda erkek ve kadın şairin isminin yer aldığı bir çalışmadır. Bununla birlikte Dilşâd, XIX. yüzyılın aydın kadınlarının kültürümüzdeki yeri ve önemini de bize aktarmaktadır. Demokrat ruhlu bir şair olarak bilinen Dilşâd Berna, yazdıklarıyla zamanının siyasi düzenine isyan ederken, sosyal-kültürel hayata yeni bir bakış kazandırmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Hokand Edebî Muhiti, Dilşâd Berna, Tarih-i Muhacirân.

Geliş Tarihi: 15 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 14 Haziran 2022.

Atıf Bilgisi: Zebiniso Kamalova “Hokand Edebî Muhiti'nde Kadınları Yeri (Dilşâd Berna ve “Tarih-i Muhacirân” Eseri Örneğinde), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 309-326, doi: 10.55773/tda.1088432.

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul zkamalaova@ticaret.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7703-0011.

***The Place Of Women In The Literary Environment Of Kokand
(In Aspect Of Dilshad Barna And Her Book Of
Tarikh-i Mukhajiran)***

Abstract

Despite the political crisis, economic decline, and falling in the Turkestan area at the beginning of the 19th century, there was an increase in literature and historiography. The literary environment of Kokand was formed within the Kokand Khanate. The support of Kokand Khanates was great in the formation and development of the Literary Environment of Kokand was an important feature of the literary community. The fact that women poets and female historians were among the many names raised by this Literary Environment of Kokand was an important feature of the literary community. Their presentation of female figures as active actors of the literary community also supports the ideas against the accusation that the regional political will of the 19th century excluded women. Dilshad Barna, who is one of the prominent names of Uzbek literature and history with her work dealing with the history of the period in which he lived and her poems expressing the spirit of the period, will be our subject. Dilshad Barna's contributions to Turkestan history and literature with her works written in Persian (Tajik) and Uzbek will be discussed. Her historical book is Tarikh-i Mukhajiran not only evaluates the past but also tells us the place and importance of the intellectual women of the 19th century in our culture. Dilshad Barna mentioned the names of many male and female poets in her book Tarikh-i Mukhajiran. Dilshad, known as a democrat poet and tried to gain a new perspective on social-cultural life while revolting against the political order with her writing and activities.

Key Words: Kokand Khanate, Literary Environment of Kokand, Dilshad Barna, Tarikh-i Mukhajiran.

Giriş

XIX. yüzyıl Türkistan coğrafyasında bulunan Emir Timur Devleti'nin bakiyesi olan hanlıklar birçok açıdan gerileme dönemini yaşamış, siyasi çöküşünü izlemekteydi. Aynı zamanda bölge, kuzeyden gelen Rusların işgal ve iskân politikalarına maruz kalmıştır. Türkistan sahasında yaşanan siyasi, ekonomik kriz, gerileme ve düşüşe rağmen edebiyat ve tarih yazıcılığında bir yükselme görülmüştür. Türkistan'da aynı siyasikökten gelen, idari yapısıyla birbirine benzeyen üç devletten birisi olan, Ming Hanedanı tarafından yönetilen Hokand Hanlığı (1709-1876) bölgede coğrafi açıdan geniş topraklara sahip olmuştur. XIX. yüzyılın en önemli sosyal hadiselerinden sayılan hanlığın adıyla *Hokand Edebî Muhiti* diye anılan bir edebî ekolün meydana gelmesi ve gelişmesinde neticede birçok tarihî kitabın, edebî eserin ortaya çıkmasında Hokand hanlarının büyük desteği olduğu bilinmektedir. Ömer Han dönemi (1810-1822) ve Muhammed Ali Han devrinde (1822-1842) Hokand Hanlığı edebiyat, kültür ve sanat alanında parlak bir dönem yaşamış, bölge siyasi anlamda mahdud kalmasına rağmen kültürel hayat gelişim göstermiştir.

Hokand Hanlığı, Türk tarihi ve edebiyatı bakımından kıymetli miras bırakmıştır. Bu dönemde yazılan eserler daha ziyade Çağatay Türkçesiyle ve Tacikçe (Farsça) olarak yazılmış; Hanlık geçmişinin yanı sıra Türkistan tarihini de aydınlatan eserlerdir ve sayıca diğer hanlıklarda yazılan eserlere göre oldukça fazladır. Bu eserlerin çoğu tarihi gerçeklikleri dönemin siyasi etkisinde kalarak mevcut hükümetlere yandaş veya muhalif bir görüşle yahut hadiselerle olan münasebetini belli bir kalıpta aktarmıştır.

XIX-XX. yüzyılın önde gelen fikir insanı, cedit edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Abdür-rauf Fıtrat: “Edebî tarihimizi incelemek, bu eksikliği gidermeye çok yararlı olur.” demiş ve hükümdar tabakanın halk ile münasebetlerinin; aydınların, âlimlerin, şair ve yazarların hükümdar sınıfla olan ilişkisinin, edebî yazılar aracılığıyla değerlendirilebileceğini vurgulamıştır.¹

Yazımızda Fıtrat’ın ilke edindiği sözünden yola çıkarak, Hanlıklar tarihini aydınlatmaya hizmet eden edebî bir şahsiyet olan Dilşâd Berna’nın eserleri edebî ve tarih incelemesi açısından ele alınmıştır. Bununla beraber yazarın sunduğu bilgiler temelinde dönemin siyasi, içtimai ve kültürel özelliklerini değerlendirmeye gayret edilmiştir.

1. Hokand Edebî Muhiti

Türkistan’ın geleneksel aydınları olan şairler, edipler, sanatçılar esasında şehirlerde faaliyet göstermektedir. Hokand² şehri, sadece devletin başkenti değil, aynı zamanda bölgenin kültür ve etkileşim merkezidir. Payitahtlar, her dönemde zamanın önde gelen âlim, edip, şair, sanatçı ve mimarlarını bir araya toplayan, barındıran medeniyet merkezleri olmuştur.

XIX. yüzyıl başlarında Hokand Hanı Ömer Han (1810-1822) döneminde temelleri atılan ve gittikçe gelişen edebî akım, hanlık merkezinde edebiyat ve düşünce muhitini meydana getirmiştir. “Emiri” mahlasıyla şiirler yazan Ömer Han’ın edebiyat aşığı bir hükümdar olması, Türkistan’ın çeşitli şehir ve köylerinden gelen kendisi gibi şair ve edipleri etrafında bulundurması bu edebîkolu yüksek seviyelere taşımıştır. “Divan” ismiyle şiirleri toplandığı mecmuasında; “Bazen ulema sohbetinde oldum. Ayet ve hadis cevherleriyle kulak sedefimi doldurdum. Bazen fazıl ve kâmilleri bir araya getirip meclisler yaptım. İlim ve bilgelik nurundan istifade ettim. Funûn-i Me’âni (*Mana İlimleri*) cevherlerini gönül hazinesine koydum” diye faaliyetini tanımlamıştır.³ Neticede hem şair hem saltanat sahibi olan Ömer Han’ın desteği ve teşvikiyle Hokand şehrinde şekillenen ve şöhreti her tarafa yayılmaya başlayan bir edebî müessese hüviyetindeki “Hokand Edebî Muhiti” meydana gelmiştir.

¹ Abdurauf Fitrat, *Yopişmayan Giccekler*, Tanlangan Asarlar, Manaviyat, Toşkent 2003, s. 229.

² Kaynaklarda şehir adı Özbek Türkçesiyle “Qo’qon”, “Қўқон”, Farsça خواقند, Rusça “Коканд”, İngilizce “Khoqand”, “Kokand”, “Kookan”, “Kokan” ve Türkçe “Hokand”, “Khokand” şeklinde kullanılmıştır. Bkz: Zebiniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı’nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2020, s. 45.

³ Amiri, *Divan*, Yay. hazırlayan, M. Qodirova Özbekistan Fan Yayınevi, Taşkent 1972, s. 20

Muhammed Ali Han (1822-1842) zamanında da bu edebî muhit faaliyeti göstermeye devam etmiş ve çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Hanlığın son hükümdarı Hüdâyâr Han (1845-1875) devrinde ise Hokand hayatında boy gösteren anarşik hareketler, taht kavgaları halkın huzurunu bozmuş, zulüm ve adaletsizlik oldukça yükselmiştir.

Hokand Hanlığı döneminde Mukimî,⁴ Zevki,⁵ Gulhanî,⁶ Mahmur,⁷ Zakircan Halmuhammedoğlu Furkat,⁸ Fazlı Namangâni, Nadim, Nisbat, Muhayyir gibi edebî şahsiyetler yetişmiştir. Hokand tarihini yazan birçok müverrihde bu edebî muhitte yetişmiştir. Mirza Âlim Müşrif Hacı, Avaz Muhammed Attar, Umidi gibi yazdıklarıyla son derece önemli bilgiler veren yerel müverrihler söz konusu Hokand Edebî Muhiti'nin temsilcileridir.

Hokand Hanlığı'nın sosyo-politik ve kültürel hayatında birçok katkılarıyla tarihte iz bırakan kadın şahsiyetler de vardır. Siyasi alanda varlığıyla, bilim ve sanata hamiliğiyle, cömertliğiyle ön sırada olan hükümdar eşleri, cesaretiyle, vatanseverlikleriyle tanınan dâdhâh⁹ kadınlar, hanlık tarihini ele alan tarihçiler, dönemin ruhunu mısralara dizen şairler yaptıklarıyla, yazdıklarıyla Hokand tarihinin sayfalarına isimlerini yazdırmışlardır. Çağı yakalayan, ilim ve sanatta siyasette liyakat sahibi olan kadınlara da hanlığın sosyo-politik ve sosyo-kültürel hayatında rağbet gösterilmiştir. Edebî muhitin verdiği teşvik ve imkân çerçevesinde kendisi köyden, kasabadan çıkmış, büyük şehirlere kadar ilim ve sanat yolculuğunu yaşayan, toplumca tanınan kadınlar tarihte yerini bulmuştur.¹⁰ Yahut mülk ve sal-

⁴ Muhammed Âmin Hoca Mukimiy (1850-1903) Özbek demokratik edebiyatı öncülerindedir. Hokand'daki Hakim Âyim Medresesi'nden sonra Buhara'da eğitim almıştır. Eserlerinde dönemin siyasi durumunu eleştirmiş, halkın dardını, problemlerini mizah usulüyle şiirlerinde yansıtmıştır.

⁵ Übeydullah Salih oğlu Zevki (1853-1921), demokratik ruha sahip şairlerden sayılır. Hokand'da doğup büyümüş, Hakim Âyim Medresesi, Çalpak Medresesi'nde tahsil almıştır. Onun nesir ve nazım olarak yazdığı birkaç eseri günümüze ulaştırmıştır. Zevki, mizah şiirleri yardımıyla dönemin problemlerini, halkın dertlerini dile getirmiştir.

⁶ Muhammed Şerif Gulhanî (XVIII. yy sonu-XIX.yy başları) "Zarbu'l-Mesel" eseri ile meşhurdur. Çağatay Türkçesine Tacikçe (Farsça) dillerinde eserler yazmıştır. Âlim Han zamanında askerlik yapmış, Ömer Han devrinde Hokand edebî muhitinde yer almıştır. Bkz: Mulla Muhammed Şarif Gulhanî, *Zarbulmasal*, Yay. haz. F. İshokov, Gafur Gulom Adabiyotva Sanat Yayınevi, Taşkent 1974; A. Qayumov, *KukanAdabiy Muhiti (XVIII-XIX.Asrlar)*, Özbekistan SSR. Fanlar Akademiyası Yayınları, Taşkent 1961, s. 304-305.

⁷ Mahmur (XVIII.yy sonu-1844) şair ŞirmuhammedAkmal'in oğludur. Babası Hokand'ın tanınmış şairlerinden olmuştur. Mahmur, Medrese-i Mir'de tahsil almıştır. Realist akımda faaliyet yürütmüştür. Şiirlerinden oluşan mecmuasında 69 eseri bulunmaktadır.

⁸ Zakircan Halmuhammed oğlu Furkat, Hokand Hanlığı'nın son dönem hadiselerine bizzat tanıklık etmiştir. Furkat'ın *Kaside*, *Sergzeştname*, *Ahvalat* adlı eseri dönemi değerlendirmek açısından son derece önemlidir.

⁹ Dathah (دادهخواه), Farsça kelime "adalet isteyen kişi" anlamına gelir. Saray görevlisidir. Başkalarının isteklerini, tüm dilekçe ve arznameleri hana ulaştıran ve cevabını da arz sahiplerine getiren şahıslardır. Çoğu zaman yerli hakimlere de bu unvan verilir. Bkz: Zebiniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2020, s. 198.

¹⁰ Bkz. A. Qayumov, *a.g.e.*, s. 220; *Uvaysiy Şeriyatidan*, Haz. Mahbuba Qodirova, Özbekistan KP Yayınevi, Taşkent 1980, s. 5.

tanat sahibi olan kadınlara (Yönetici Sınıfın Eşleri) aynı zamanda halkın hamisi olabilme fırsatı tanınmıştır.

Hokand Hanlığı'nın cömert melikesi (prenses) olarak bilinenlerin başında hanlığın ilk hükümdarı Şahrüh Bey'in eşi *Nazik Bibi* diğer adıyla *Nazik Âyim*¹¹dir. Nazik Âyim, devletin kuruluş aşamasında Şahrüh Bey'in yanında en büyük destekçilerden olmuştur. Şahrüh Bey, eşi için Hokand'ın güney kısmından mülk sunar ve orada bir saray inşa ettirmiştir. Şahrüh Bey'in vefatından sonra Nazik Âyim, bu sarayda yaşar ve sarayın etrafındaki ekilebilir arazileri çevre köylerdeki fakir ve yersiz köylülere dağıtmıştır. Köy kızları için okul açarak onların eğitimini sağlamıştır. Bir yetimhane de kurduğu bilinir, yoksulların en büyük destekçisi olmuştur. Bu sarayın temelleri üzerine kurulmuş olan köy, halk tarafından "Âyim-Kışlak" olarak adlandırılmıştır.¹²

Hanlık tarihindeki bir diğer kadın şahsiyet, *Ming* kabilesi eşrafının kızı Narbota Bey'in (1763-1798) eşi Zuhra Âyim'dir. Hokand hanlarının da mensup olduğu Ming kabilesinden olduğu için şehir halkı ona "Ming Âyim" der.¹³ Bu cömert prenses de kendisine çeyiz olarak verilen büyük bir mülkü hayır işlerine harcamıştır. Kız okulu açarak Hanlıktaki kızları eğitmiştir. Kendi mülkü olan arazisinin bir kısmını çeşitli cami, medrese, zaviye ve mezarlıklara bağışlamıştır. Nazik Âyim'in torunu olan Ming Âyim, arazilerinin bir kısmını yersiz çiftçilere dağıtmıştır.¹⁴

Ünlü şair Nâdire Begim¹⁵, Hokand Hanlığı tarihinde ayrı bir konuma sahiptir. Andican valisi Rahmankulu Bey'in kızı olan Nâdire Begim, Hokand'ın şair ve aydın şahsiyetlerinden ve taht sahibi Ömer Han'ın (1810-1822) eşi hem de siyaset ve edebiyat meydanında yoldaşıydı. Nâdire Begim'in hanlık hayatındaki rolü çok etkili olmuştur. Bu dönemde Hanlık'taki kadınların haklarının korunmasına önem verilmiştir. Kadınların okuma-yazma öğrenmeleri için medreselerde kurslar teşkil edilmiştir. Âtın-ayiyani mahalle mekteplerinde veya köylerde kız çocuklarına ve kadınlara ders veren kadınların eğitilmesini sağlamıştır. Geleneğe göre bu hükümdar eşine de çeyizi için büyük bir mülk verilmişti. Nâdire Begim de kendi mülkünden, sermayesinden genç ve yetenekli kızların eğitim ve toplumdaki faaliyetine destek vermiştir. Önceki hükümdarların eşleri gibi geleneklerini takip ederek şahsına ait arazilerde mektep, medrese, cami, zaviye gibi hayır müesseseleri inşa ettirmiştir.¹⁶

¹¹ Âyim, bir unvandır. Türk tarihinin en eski zamanlarından itibaren kadınlar unvan kullanmıştır. Unvanlar, zamanla değişiklik göstermiştir; "Bilge", "Terken", "Sultan", "Begim", "Banu", "Âyim" vs. şeklindeki ifadeleri görmekteyiz. Bkz: Zebiniso Kamalova, *Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar*, Çağaloğlu, İstanbul 2019, s.7.

¹² Y. Dadaboev *Hokand-i Latif Mahallalariva Köçalarının Nomlanış Tarihi*, Farğona Yayınevi, Farğona 2007, s. 131.

¹³ Hüdayerhanzade, *Ancum at-Tavarih*, Terc. Ş. Vahidov, Fan ve Tehnologiya Yayınları, Taşkent 2014, s. 134.

¹⁴ Z. Esonov, Ş. Toşmatov, Z. İsomiddinov. *Kukan Honlari Ördalari Tarihi*, Adabiyot Uçqunları Yayınları, Taşkent 2016, s. 52.

¹⁵ Begim, ismin bir parçası değil, bir unvandır.

¹⁶ Qayumov, *a.g.e.*, s. 220.

XVIII-XIX.yüzyılları arasında Türk-İslam coğrafyasında, özellikle Osmanlı Devleti'nde,¹⁷ Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda genelde erkeğin özgürlüğü ve kadının sosyal durumusal hayatta belirgin olmasına karşın Hokand Hanlığı'nda oluşan bu edebî ekol konumuz bakımından ayrıca önem arz eder. Yukarıda verdiğimiz örneklerden yola çıkarak Hokand Hanlığı hayatında kadınların rolü ve kadınlara verilen önem hakkında fikir edinmek mümkündür. Hokand Edebî Muhiti'nde hanımların bu kadar etkin ve aktif faaliyet göstermeleri hakkında izlenim verir. Hanlığın kurulmasından itibaren kız çocukların eğitimine dikkat edilmiş, bizzat hükümdar hanedanı bu konuyla alakadar olmuştur. Daha çok edebiyat ve tarih yazma alanında gelişim gösteren Hokand Edebî Muhiti'nde yetişen hanım şair ve yazarlar, Türkistan tarihi ve Türk edebiyatı üzerine yazdıkları eserleri, elbette, kız çocuklara gösterilen önem, kız mekteplerinde verilen bilgi ve düşüncenin sonucuydu, bu müesseselerde verilen maddi ve manevi desteklerin neticesiydi.

Bu devirlerde Hokand'da faaliyet gösteren edipleri iki grupta değerlendirebiliriz: Birincisi saray şairleri, yani saraya yakınlığıyla bilinen şair ve ediplerdir. Bunlar, han saltanatını övmek, hâkimiyetini sözle yüceltmek, han şahsiyetine itibar kazandırmak ile meşgul olmuştur. Nitekim bu gibi ediplerin eserleri de dönem tarihini değerlendirmek açısından son derece önem arz eder. Diğeri ise halkın derdini, arzularını kaleme alan şair ve ediplerdir. Halktan birer neferiolan bu halk şairleri, edipleri bu dönemin ruhunu eserlerinde yansıtmış, fikirleriyle hükümet yetkililerine nasihat etmiş, halkın derdini söyleyerek yarasını sarmaya çalışmıştır. Bu grup mensuplarının edebî eserleri sosyal siyasiolaylardan etkilenerek zamana tepkili bir mahiyet kazanmıştır. Dilşâd Berna, "Şairler, çağdaş halkın yüreğinin tercümanı olmalıdır"¹⁸ diyerek, halkın derdini, arzu ve maksatlarını, dönemin problemlerini kaleme alarak, ikinci grup halk şairi ve edibi olarak karşımıza çıkar.

2. Hokand Edebî Muhiti'nde Kadınların Önemi

Hokand Edebî Muhiti'nin, medeni hayatının Türkistan'daki diğer devletlerden farklı bir özelliği de kadın şairlerin, ediplerin ve tarihçilerin sosyal-kültürel hayatta aktif faaliyet göstermesidir. Üveysî,¹⁹ Nâdire,²⁰ Zin-

¹⁷ H. Acar, *Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın*, İnsan&İnsan, Sayı 21, Yaz, 2019, s. 395-411; Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınevi, İstanbul 2016, s. 227.

¹⁸ Dilşod Barno, *Tanlangan Asarlar*, Taşkent 1972, s. 6.

¹⁹ Cihan Âtin Üveysî Siddık kızı (1771-1845) Margilan'da yetişmiş, Ömer Han devrinde Hokand'a teklif edilerek saray edebî muhitinde faaliyetini sürdürmüştür. Birçok eserleri günümüze ulaşmıştır. *Vakeat-i Muhammed Ali Han* eserinin tarihi ehemmiyeti yüksektir. Kendisi tarikat mensubu olmuştur. Qayumov, *a.g.e.*, s. 342-346; Haydarbek Bobobekov, *Kukan Tarihi*, Fan ve Tehnologiya Yayınevi, Taşkent 2016, s. 259.

²⁰ Mohlar Âyim, (1792-1842) "Kâmile" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Babası, Andicân hâkimi Ming boyundan Âlim Han'ın dayısı Rahmankuli Bek'tir. 1808'de Ömer Han ile evlenmiştir. Muhammed Ali Han'ın annesidir. Üveysî'den tahsil almıştır. Siyasette de aktif rol oynayan Nâdire, oğlunun yanında hâkimiyet işlerine karışmıştır. Hokand'ınkültürel hayatında önemli gelişme-

net,²¹ AnberÂtın,²² Mahzune,²³ Zebunnisa,²⁴ Nazik Hanım²⁵ gibi kadın şair ve edipleri Hokand Edebî Muhiti'nin önde gelen vekilleri olmuştur.

Hokand Hanlığı'nın kültürel hayatında gerçekleşen önemli gelişmelerde Hokand Hanı Ömer Han'ın yanı sıra "Nâdire" veya "Nâdire Begim" mahallarıyla ün bulan asıl ismi Mohlar Âyim olan eşinin de katkısı büyük olmuştur. Ömer Han ve Nâdire Begim'in desteğiyle hanlık tarihinde siyaset ile edebiyat yan yana en parlak dönemini yaşadı. Türkistan'ın her tarafından erkek ve kadın şair ve edipler Ömer Han ve Nâdire Begim etrafında bir araya gelmiş, Hokand Ordası (saray) marifetin, fikir ve düşüncenin, bilim ve sanatın, edebiyat ve tarihin konuşulduğu, aydın fikirlerin üretildiği minbere dönüşmüştür. Nâdire Begim, bu dönemin önde gelen edebiyat bilgini, şairi olan Cihan ÂtınÜveysi'yi kendine üstat bilmiş, şiir ve edebiyat konularında ondan eğitim almıştır. Ayrıca kadın şairlerin yetişmesinde, eserlerinin tezkirelerde yer almasında, şiirlerinin divan şeklinde tertip edilmesinde önemli ölçüde destekler sağlamıştır. "Nâdire", "Maknûne" ve "Kâmile mahlasıyla şiirler yazan Mohlar Âyim'in eserleri bugün edebiyat kitaplarında, dersliklerde yer almakta, mirasçısı olan millet fertleri tarafından sevilerek okunmaktadır.²⁶ Nâdire Begim ve Ömer Han'ın şiirleri, sevgi ve samimiyetten meydana gelen beyitleri, muhabbet hikâyeleri sözlü ve yazılı tarih olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Türkistan tarihinde Hokand Edebî Muhiti'ne benzer böyle bir merkez, ekol veya edebiyat ve fikir akımı olmamıştır. XV. yüzyıl Çağatay Edebiyatı'nın zirveye ulaştığı dönem sayılır. Herat merkezli Horasan, Ali ŞirNevai (1441-1501) ve Zahiriddin Muhammed Babür (1483-1526) zamanında edebiyat ve sanatın, medeniyetin bölgedeki rakipsiz merkezi olmuştur. Nevai, *Mecâlisü'n-Nefâis* eserinde dört yüzün üzerinde şairin ismini derlemiştir; fakat hiçbir yerde kadın şairlerden bahsetmemiştir. Ancak Babürlü hanedanında şair ve edip kadınları görmek mümkündür. Babür'ün üçüncü kızı Gülbeden Begim (1523-1603), *Hümâyün-nâme* eseriyle ilk

lerde onun etkisi güçlü olmuştur. 1842'de Buhara Emiri Nasrullah taafından katledilmiştir. Çok sayıda manzum eserleri günümüze ulaşmıştır. Z. S. Abdullazizova, *The Persian-Tajiklyrics of the poetess Maknuna of Kokand (second half of 18th -first half of 19th centuries)*, VestnikSPbGU, Vostokovedeniye i afrikanistika, 2018. T. 10. Vip. 3, s. 358-373; Qayumov, *a.g.e.*, s. 220.

²¹ Asıl ismi belli değil, Zinnet şairin takma adıdır. Ömer Han döneminde tertip edilen Hokand şairlerinin eserlerini içeren *Mecmuatuş-Şuârâ* derlemesinde Zinnet'in şiirleri de yer almıştır. H. Bobobekov, *a.g.e.*, s. 255.

²² Anber Âtın Farnankul kızı (1870-1906) Hokandlı şairdir. Üveysi'nin talebesidir. 41 gazel, 4 muhammes, 1 kıta ve 1 mustahzad şiiri janrlarda yazılmış eserleri içeren divan tertip etmiştir. Bobobekov, *a.g.e.*, s. 247.

²³ Mehribon Molla Başman kızı "Mahzune" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Bu şair hakkında Fazlı Namangâni'nin *Mecmuatuş-Şuârâ* eserinde bilgiler mevcuttur. Qayumov, *a.g.e.*, s. 237.

²⁴ Zebunnisa Begim, Hokandlı şairlerden *Eş'âr-i Nisvan* (Kadınların şiirleri) tezkiresinin müellifidir. Onun şiirlerinde daha çok hürriyet ve adalet düşünceleri yer almıştır. Bkz: *Özbek Sovet Ensklopediyası*, C. 2, s. 466.

²⁵ Nazik Hanım, XIX. yüzyıl ikinci yarısı, XX. yy. başlarında Hokand'da faaliyet yürütmüştür. Qayumov, *a.g.e.*, s. 312; Bobobekov, *Kukan Tarihi*, s. 259.

²⁶ Qayumov, *a.g.e.*, s. 221.

müverrih kadın olarak Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir.²⁷ Yine Babürlü hanedanı hanımlarından Cihânârâ Begim,²⁸ Zebunnisa Begim²⁹ de kültür mirasımızda kıymetli yer tutmuşlardır. Fakat Hokand Edebî Muhiti, tezkirelerde³⁰ geniş yer tutan, sarayda gerçekleşen edebiyat etkinliklerinde aktif faaliyet gösteren hanım şair ve edipleri bakımından Herat'ı geçmiştir.

3. Dilşâd Berna: Hayatı ve Faaliyeti

Hem şair hem tarihçi olan Dilşâd Berna (1800-1905/6) Hokand Edebî Muhiti'nin yetiştirdiği önemli hanım şahsiyetlerindedir. Hayatı hakkında bilgileri kendi yazdığı eserleri vesilesiyle elde etmek mümkündür. O, bazen Hokand Hanlığı'na bağlı bazen Buhara Emirliği tasarrufuna geçen iki hanlığın sınır vilayeti sayılan Öretepe'deki Mir Muşak kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Rahimkul, şair tabiatlı, eğitilmiş birisidir ve Dilşâd, ilk eğitimini babasından almıştır. Rahimkul, hanlıklar arasında cereyan eden Öretepe savaşları esnasında vefat etmiştir.³¹ Dilşâd, 14 yaşını doldurduğunda annesi veba hastalığına yakalanarak ölmüştür. Anne-babasından erken yaşta ayrılan Dilşâd, doksan yaşındaki ninesi ile yalnız kalmış ve çarkta ip yaparak kazandıkları parayla geçimlerini sağlamışlardır.³²

Dilşâd'ın eserlerinde İstiravşen diye adlandırdığı Öretepe vilayeti, coğrafi konumu, büyük arazileri, topraklarının verimliliği, tabiatı, hoş havası hem de doğal kaynaklarıyla cazip bir hudut idi. Bu yüzden kuzeyden Buhara Emirliği ve doğudan Hokand Hanlığı'nın saldırılarına maruz kalıyor, hâkimiyet bu iki devlet arasında sık sık el değiştirip duruyordu. Fergana, Zerefşan, İlak vadilerini birbirinebağlayan büyük ticaret yolu üzerindeki bu kadim şehir, iki devlet için de stratejik önem taşımaktaydı.

Dilşâd Berna, Öretepe hakkında der ki:

²⁷ Zebiniso Kamalova, Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar, s. 57; Neria H. Hebbar, Humayun-Nama: Gulbadan Begum's Forgotten Manuscript, (çevrimiçi), <https://www.boloji.com/articles/703/humayun-nama>

²⁸ Cihânârâ Begim (1614-1681), Babüriler sülalesinin 5. hükümdarı olan Şah Cihan'ın kızıdır. *Risale-yi Sahibiye* (Dostlar hakkında Risale) adlı eseri vardır. Aynı zamanda mimardır, onun çizimiyle Babürülül Devletinde birçok yapıtlar, bahçeler inşa edilmiştir. B. Ajmer, Jahanara Begum, The Biographical Dictionary of Delhi 2011, July, (çevrimiçi), <http://www.thedelhiwalla.com/2011/07/14/the-biographical-dictionary-of-delhi-%E2%80%93-jahanara-begum-b-ajmer-1614-1681/>

²⁹ Zebunnisa Begim, *Zebut-Tafasir* (Güzel tefsirler), *Zebun-Neşeât* (Neşeler ziyneti) ve tasavvuf felsefesine ait *Munisul-arvah* (Ruhların sadık dostu) gibi risaleler de yazmıştır. Tohtasin Calov, *Özbek Şiirleri*, Ğafur Ğulom Yayınevi, Taşkent 1970, s. 13-31.

³⁰ Fazliy Namangoniy, *Mecmua tuş-Şuara*, Şarkşunaslık Elyazmalar Enstitüsü, Elyazma No: 3371, Taşkent.

³¹ Öretepe, Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında bulunan en önemli sınır vilayeti olmuştur. Hokand Hanlarının Öretepe'ye yılda beş kez saldırı düzenlediği kaynaklarda bahsedilmiştir. Hocend, Taşkent ve Türkistan'ın güvenliği Öretepe'nin güvenliğine bağlı olmuştur. Bu yüzden Öretepe'de sık sık hükümet el değiştirmiştir. Hatta bu hadiseler etkisiyle Hokand'da çocuklar arasında "Öretepe Oyunu" meydana gelmiştir.

³² Bkz: M. Qodirova, *Dilşod*, Fan, Taşkent 1971; *Tarihi Muhasara*, Dilşod, Tanlangan Asarlar, Ğafur Ğulom Yayınevi, Taşkent 1972, s. 65.

“Acayıp dilküşadır Öretepe,
Tapılmas hoş havadır Öretepe.”³³

*(Yani: Öretepe gönülleri ferahlatan acayıp bir yerdir,
Öretepe'nin güzel havası başka yerden bulunmaz)*

Fakat XIX. yüzyılda şairin güzel havalı diye tarif ettiği Öretepe vilayeti savaş alanına dönmüş vaziyeteydi. 1816'de Hokand Han'ı Ömer Han döneminde Öretepe hâkimi Mahmut Hoca, Buhara Emiri Emir Haydar (1800-1825) tarafına geçmesi üzerine Öretepe'ye saldırı düzenlenmiştir. Bölge Hokand Hanlığı'na bağlanmış ve Öretepe'den birkaç savaş esiri Hokand'a götürülmüştür. Bu esirlerin içinde 17 yaşında olan Dilşâd Berna davardır. Onun gençliğive güzelliği Ömer Han haremine düşmesine sebep olmuştur. Ömer Han, huzuruna getirilen Dilşâd'ın şair olduğunu öğrenince, sofradaki nar meyvesine işaret ederek şairane bir cevap beklentisiyle “Bu nedir?” diyesormuştur. İçinde Han'a karşı güçlü bir nefret ve kindolu olan Dilşâd, hükümdarın gözlerinin içine bakarak: “İçinikan ile doldurmuşsun!” diye cevap vermiştir. Kızın cevabınasınirlenen Ömer Han onun zindana atılmasını emretmiştir. Zindanda kalan Dilşâd, vatan özlemi ve kaderin acımasızlığından çok ıstırap çekmiştir. Zindan görevlisi Dilşâd'ın hemşehrisi çıkar ve onun zindandan kaçmasına yardım etmiştir. Zindandan kaçan Dilşâd, Hokand'ın Hoca Kelan mahallesi imamının evinde gizlenmiş, sonradan Molla Taş isimli bu imam ile evlenmiştir. İmamın seksen yaşını aşmışolan annesi tarafından mahalle mektebinde kız çocuklara ders verilmekteydi. Kız çocuklarına erkek çocuklarınkinden farklı olarak cami imamının evlerinde organize edilen mekteplerde ders verilmiştir. Kız çocuklara imamın hanımı hocalık yapmıştır ve hocaya “Âtın-ayi” veya “Âtın-bibi” denilmiştir. Âtın-bibilerin kızları da onların mesleğini devam ettirmiş veya Âtın-bibi öğrencilerinden uygun gördüğü birisini kendisinden sonra yerine getirmiştir. Dilşâd Berna da bu mektepte kayınvalidesiyle beraber ders vermeye başlamıştır. Bu mektepte, kızların okur-yazar olması sağlanmış, dinî bilimlerin yanında klasik edebiyat mensupları ve onların eserlerinden de eğitim verilmiştir.

Önce kocası sonra kayınvalidesinin vefat etmesinin ardından Dilşâd Berna kalan ömrünü kız çocuklarının eğitimine adanmıştır. Dilşâd Berna'nın iki erkek ve bir kız evladı olmuştur. Döneminde ileri görüşe sahip olan Dilşâd, yüzyıldan fazla yaşamıştır. Onun vefat senesi 1905-1906 yıllarına tekabül eder.

Şair, 54 yıllık faaliyeti sürecinde 891 kızın okuyup eğitim sahibi olmasını sağlamıştır. Dilşâd, eğitim meselesine son derece önem vermiştir. Hayatının sonuna kadar kız çocukların okumasını, bilgi sahibi olmasını teşvik etmiştir. Kitabın en yakın dost ve rehber olduğunu savunmuştur:

³³ Dilşod, Tanlangan Asarlar, Ğafur Ğulam Yayinevi, Taşkent 1972, s. 61.

*En yakın dostu aziz, hem derd-i dermandır kitap,
Hemdemim hem sohbetim hem değerlidir kitap
Bana ilim öğreten üstat ve bilgedir kitap,
Dili (gönülü) kirden arındıran, merhamet gösteren canandır kitap
Tende canım hizmetine damarda kandır kitap.*³⁴

Dilşâd Berna'nın yaşadığı dönemde (XIX. yüzyılın yarısı) HokandHanlığı'nda eğitim sistemi eski usul mektebi yani orta çağ ananelerine dayanmaktaydı. Eğitim, Tacikçe (Farsça) ve Çağatay Türkçesinde verilmiştir. 200'e yakın medrese, 6154 cami ve 1709 mektep (okul), 235 kiraathane mevcut olmuştur. Bunun yanı sıra Hokand, Margilânve Andicân şehirlerinde 6 Yahudi okulu 220 talebesiyle faaliyet göstermiştir. Tarihçi H. Bobobekov, XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'ndaki okur-yazarlık oranının başka yerel hükümetlere göre yüksek olduğunu dile getirmiştir.³⁵

Dilşâd Berna, demokrat bir şairdir. Nevaî'yi kendisine üstat olarak bellemiştir. Bunun yanı sıra Hokand Edebî Muhiti'nin en bilinen vekilleri olan Üveysî ve Nâdire Begim'i de kendine hoca ve hamî olarak görmüştür. Dilşâd Barna, Farsça (Tacikçe) ve Çağatay Türkçesiyle yazdığı eserleriyle Türkistan tarihi ve edebiyatına önemli katkıda bulunmuştur. Kendisinin verdiği bilgilere göre Dilşâd Berna her iki dilde toplam binden fazla gazel yazmıştır. Onun 1969 yılında bulunan el yazmasında 42 gazeli (36'sı Çağatay Türkçesi, 6 tanesi Tacikçe (Farsça)) yer almaktadır. 17 gazelinde Dilşâd, 22 gazelinde ise "Berna" mahlasını kullanmıştır. Toplamda onun 91 Çağatay Türkçesi, 51 Tacikçe (Farsça) yazılmış şiiri günümüze kadar ulaşmıştır.³⁶

Türkistan tarihi ve edebiyatında bugünkü Özbek Türkçesinin miras olarak aldığı dilde; Çağatay Türkçesi ve Farsça-Tacikçe çok etken olmuştur. Türk ve Tacik halklarının yan yana yaşadığını ve dostane münasebetini Özbek yazarı Askad Muhtar şöyle değerlendirmiştir: "Bu dostluğun uzun yolculuğunda iki önemli simayı görürüz; Abdurahman Camî ve Ali Şîr Nevaî. Onların büyük merhameti sadece halklarımız arasındaki kan kardeşliğinin değil tarihî kaderimizin de sembolü olmuştur".³⁷ Dilşâd Berna'nın edebî faaliyeti de coğrafyadaki halkların bu tarihî birlikteliği ve edebî ve sosyal hayatta Türk ve Fars dillerinin önemi ve yerini de göstermektedir.

Dilşâd Berna'nın 3 elyazma eseri vardır:

- Tacikçe (Farsça) yazdığı "Tarih-i Muhacirân" eseri;
- Çağatay Türkçesiyle yazdığı "Sebatu'l-Beşer maa Tarih-i Muhacirân".

Bu eseri Tacikçe (Farsça) yazılmış olan "Tarih-i Muhacirân" eseriyle aynı bilgileri içermektedir.

- "Tezkire-i Berna" başlıklı diğer bir elyazması vardır.

³⁴ Dilşod-i Barnova Merosi Adabni Örganiş, İrfonYay., Duşanbe 1970, s. 140.

³⁵ Zebiniso Husayn Kamalova, a.g.e., s. 228.

³⁶ Dilşod Barno, Tanlangan asarlar, s. 7.

³⁷ A. Samatov, Özbek-Tocik Adabiyoti: Özaro Aloqalar Özaro Ta'sir, Özbekistan Yayınevi, Taşkent 1990, s. 14.

4. Tarih-i Muhacirân (Muhacirler Tarihi) Eseri

Tarih-i Muhacirân, daha çok biyografi tipindeki bir eserdir. Dilşâd'ın kendisini bu hayatta bir muhacir olarak gördüğü ve ele aldığı *Tarih-i Muhacirân* (Muhacirler Tarihi) eseri Hokand Hanlığı tarihini aydınlatan, Ömer Han dönemi olaylarını, hanlığın sosyal hayatını gözler önünde canlandırabilen son derece önemli bir eserdir.³⁸

Dilşâd Berna, önce Tacikçe (Farsça) yazdığı *Tarih-i Muhacirâneserini* sonradan Çağatay Türkçesine aktarmıştır. Tacikçe (Farsça) nüshası Tacikistan'ın Ahmet Daniş adındaki Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde, Çağatay Türkçesi nüshası Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşunashık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü'nde (No:1207) saklanmaktadır. Bu nüshalar Tacikistan'da A. Muhtarov³⁹, Özbekistan'da M. Kodirova⁴⁰ tarafından incelenmiş ve günümüz diline aktararak yayınlanmıştır. Her iki nüshada eserin ön kısımları bulunmamaktadır.

Eser, 1816 yılında cereyan eden Öretepe olaylarının anlatımıyla başlamıştır. Dönemin kaynakları Cizzak ve Öretepe vilayetlerini Buhara Emir Emir Haydar ve Hokand Hanı Ömer Han arasındaki hâkimiyet mücadelelerine sahne olan esas çatışma bölgesi olarak kaydederken Ömer Han'ın siyasi faaliyetinin sonuna kadar Öretepe savaşları şiddetle devam ettiğini kaydetmiştir.⁴¹

Öretepe muhasarası ardından yazarın han haremine esir düşmesi hadiselerine yer verirken, Hokand Hanı Ömer Han hakkındadönemin siyasi, içtimai durumu konusunda değerli bilgileri kaleme almıştır. Han'ın dış görünüş itibarıyla uzun boylu, siyah sakallı, kızıl yüzlü olduğunu ve sağ yüzünde siyah beni bulunduğunu bu eserden öğreniyoruz. Ömer Han'ın fiziki özelliklerinin yanı sıra giydiği giysileri, sergilediği tavrı hakkında da bilgi vermiştir.⁴² Müellif, bizzat gördüklerini kaleme almıştır dolayısıyla birinci elden kaynak olarak son derece büyük önem arz etmektedir. Olaylar seyrinde bazı toponomik yer adlarının oluşumuna neden olan hadiseleri de beyan etmiştir. Mesela günümüzde Fergana Vilayetine bağlı "hanın şehri" anlamına gelen Şahrihan şehrinin bu devirde kurulduğu, savaş esirleri çalıştırılarak bu şehrin inşa edildiği bilgileri mevcuttur.⁴³

Eserin Özbekçe nüshasında Hanlığın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra cereyan eden siyasi, sosyal olaylardan da bahsedilmiştir. Eserin Farsça-Tacikçe nüshasında Dilşad, Hokand ve Öretepe'de yaşayan

³⁸ A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 54.

³⁹ Bkz: Muhtarov, *a.g.e.*, 57.

⁴⁰ Bkz: Qodirova, *Dilşod*, Fan, Taşkent 1971.

⁴¹ Hakimhon Tora, Muhammad, *Muntahab at-Tavorih*, (*Hokandva Buxoro Tarixi, Sayosatva Hotiralari*), Çev. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2010, s. 340-342; Mirza Olim Mahdum Haci, *Tarixi Turkiston*, Yayına Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Taşkent 2009, s. 68-74; Hüdayarhazade, *Ancum ut-Tavorih*, Çev. Vohidov Ş., Giriş, İzahlar ve Faksimile yayın müellifleri Ş. Vohidov, H. Bobobekov, Taşkent 2012, s. 130-134.

⁴² Muhtarov, s. 195; Dilşod *Tanglangan Asarlar*, s. 12-13.

⁴³ Dilşod, *Tanlangan Asarlar*, s. 13.

ve faaliyet gösteren otuzdan fazla şairin isimlerini aktarmıştır. Mazlume, Hayrunnisa, Ummide isimli hanım şairlerin Hüdayar Han (1845-1875) Ordası/sarayındaki Edebî Muhit'in mensubu olduklarını belirtmiştir. Bu dönemin yine meşhur isimlerinden Anber Âtin'in iki yüzün üzerinde kız çocuğa eğitim verdiği bilgisi vardır.

Han'ın gazabına uğrayıp zindana atıldığı, zindandan kaçıp sığındığı mahalle ve aileyi anlatırken aynı zamanda Hokand Hanlığı ahalisinin toplumsal karakteri, kültürel yapısı, insanların toplumdaki rolü, yetkileri ve sorumlulukları hakkında da kıymetli bilgileri aktarmıştır. Hokand Hanlığı ahalisinin sosyal-kültürel hayat tarzı yerleşik ve göçebe yaşam tarzına dayanmaktaydı. Dilşad Barna'nın tasvir ettiği bilgiler bize özellikle, yerleşik kültüre sahip sosyal tabaka mensuplarını anlatır.

Öretepe ahalisi Farsça-Tacikçe konuşuyordu, Dilşad kendisinin evlendikten sonra Hokand'dayken Türkçe öğrendiğini ifade etmiştir. 13 yıl boyunca kayınvalidesinin eğitim verdiği okulda hizmet ederek Türkçeyi mükemmel bir şekilde öğrendikten sonra kızlar mektebini (okulu), eğitim işini miras aldığını söyler. Demek ki, kız çocukların eğitim aldığı mektepte Türkçe etkin kullanılmıştır.

Dilşad Barna, geçmişteki olaylardan dolayı harem münasip olmadığını dile getirerek saray şairlerine katılmaktan mahrum kaldığını yazar. Fakat Nâdire Begim ve Cihanbibi yani Cihan Âtunc Üveysi ile şiir konusunda yakın olduğunu, kendine onları üstat olarak bildiğini kelimelerle ima etmiştir. Neticede saraydaki şiir meclislerine bizzat katılamamış ancak Hokand Edebî Muhiti'nden ciddi manada etkilenmiş, o muhitin temelinde kendini geliştirmiştir.

Yerli ahalinin yaşam şekli Türk-İslam gelenekleri ile iç içe olduğundan Hokand Hanlığı'nda evlerin ve sosyal alanların yapılanması, daha çok İslam dini itikadına uygun şekilde tasarlanmıştır. Dilşad'ın anlattıklarından okuyucunun zihninde Hokand Hanlığı'nın içtimai manzarası canlanır; evlerin iç avlu ve dış avlu şeklinde inşa edildiği, insanların daha kökten dincilik İslam'ı benimsedikleri, mülk biriktirmeye istekli olmadıkları, ahiret işini dünya işinden önce saydıklarını, bu sebeple dünya işini geciktirdiklerinden dolayı tarikat mensupları yani tasavvuf ehlinin etkili olduğufikri yerleşir. Eserin sonunda yazarın realist bir düşünceyle ifade ettiği fikir ilginçtir: "Hokand şehri pay-i âsîâne (*dergâh anlamında*) ve büyük şehir olduğundan dolayı şehirde şairler, edipler ve mütefekkir insanlar çoktur. Hangi şehir ayakaltına alınır, savaş meydanına dönüşürse o şehir zulüm etkisinde kalınca halkın marifet (düşünce) kazanımı masallar kaynatır. Zaman, halk için ulu mekteptir. Sufilerin söylediği fikirler vücut ehli (*mantık ehli - Z.K.*) için yabancısıdır. Vücut ehlinin halkın hayatını tetkik etmesi demek, ilim öğrenerek halkın içinde mantık ve akıl yürüterek hareket etmek demektir. Vücut ehli iyi hayat keşif için araştırır, uğraşır. Bendeniz ve benim çağdaşlarım bu arzusun gerçekleşeceği günleri göremeyecektir. Elbette evlatlarımız ve gençler o günleri görmeye muvaffak

olurlar.”⁴⁴ Malum, Türkistan sahasında güçlü bir dinî ve geleneksel yapı toplumun kodlarına işlemiş, toplumsal ilişkilerde her türlü münasebette onun etkisi görülmüştür. Fakat bu dönemin geleneksel yaşamında, İslam dininin kaderci ve teslimiyetçi ruhu yüksek olan toplumsal yapı hâkimdi. Buna rağmen sosyal hayat ve geleneklerini derinden etkileyen tarikatların teorik ve pratik muhtevasına bakmaksızın böyle arzu ve temennilerini dile getiren şair için cedit ruhlu, demokrat bir özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Dilşâd Berna, Türkistan Ruslar eline geçtikten sonra bölgedeki şartların değiştiğini, ateş araba ile Öretepe'ye üç kez gidip gelebildiğini yazmıştır. Rusların Türkistan'a gelmeleriyle ilgili olarak savaşlardan yorulmuş şehrine (Öretepe'ye) durgunluk geldiğini ifade eder. Hatta “Öretepe'ye-Hatt-i Muştakâne' (Öretepe'ye özlem mektubu) şiirinde

“Emdi elden ele geçmez şehriniz, köyünüz,
Kendi vatanında yar-dost yaşayan var mısınız?”

dizeleriyle memnuniyetini de dile getirdiğini görmekteyiz. *Tarih-i Muhacirân*'ın Tacikçe (Farsça) nüshasında “Şimdiki Rus idaresi altında olan Öretepe'nin yaşam manzarasını düşününce İstirevşen'in (Öretepe) durumu önceki Müslüman-abad zamanından (*mahalli Müslüman yöneticilerin idare ettiği zaman-Z.K.*) bin kere iyidir.” diye o günlere ışık tutmuştur.⁴⁵ Eserin Türkçesinde “Artık halk sakin nefes alabiliyor, “düşman geldi” tehdidi, ağır vergiler, haraç kesmek yoktur ama şehir harap hâldedir.” demiştir. Bunun nedeni de Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasındaki savaşlara işaret etmesidir. Öretepe'de o kadar sıklıkla savaş ve kargaşa, yağma gerçekleşirdi ki kaynaklarda Han'ın her sene beş kez Öretepe'ye saldırı düzenlediğinden bahsedilmiştir. Durumun mizahı olarak Hokandlı çocuklar içinde “Öretepe oyunu” ortaya çıkmıştır.⁴⁶

Dilşâd'ın olaylara bu şekilde yaklaşımı onu sosyal ve siyasi bakımdan kendince haklıdır da. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz gibi Dilşâd Berna'nın yaşadığı vilayetin hanlıklar arasındaki çatışma bölgesine dönüşmesi, başından geçen olaylar, hayat hikâyesi Hokand Hanlığı hâkimiyetine, siyasetine karşınefret ve kinin büyümesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra savaş ve kargaşa halkın huzurunu kaçırmakla beraber, yoksulluk derecesini de arttırmıştır. Dış dünyadan uzak, ekonomik mahdut bir bölgeye dönüşen Türkistan, bir taraftan gittikçe Rusların istilasına, işgaline mahkûm olurken, diğer taraftan sıkışan bölge siyaseti, yerel devletlerin anlamsız rekabeti ve çarpışmaları nedeniyle Dilşâd ve onun gibi barışa hasret olan halk sadece umutsuz bir coğrafya idi. Halk ve hâkimiyeti için yaşam koşulları sağlanması her şeyden daha önemli olmuştur.

⁴⁴ Dilşod, *Tanlangan Asarlar*, s. 18.

⁴⁵ Dilşod, *Tanlangan Asarlar*, s.17.

⁴⁶ Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi*, s.138.

Sonuç

Hokand Edebî Muhiti'nde kadınların tuttuğu yer, tarihsel süreçte kültürel yaşamımızda kadınların arka planda kaldığı veya ötekileştirildiği iddiasına karşı bir manzara oluşturur. Her toplumun kendine özgü değerleri, inanç ve toplumsal olarak kabul görülen gelenekleri vardır. Türk kadınının biyolojik özelliği onun toplumdaki rolüne, siyasete katılımına, edebiyatla uğraşmasına engel taşımamıştır. XVIII-XIX. yüzyıllara gelindiğinde her ne kadar Türkistan coğrafyası ekonomik, politik olarak gerilemiş, mahdut kalmış olsa da Sovyet Döneminde yapılan yorumlarda olduğu gibi kadınlar toplumsal cinsiyet açısından haksızlık ve hukuksuzluğa maruz kalmamış, aksine toplumsal bütünlüğünü korumuştur.

Hokand Hanlığı'nda edebiyat ve şiir büyük gelişme göstermiştir. Hokand, sadece bir hanlık veya şehir ismi olmakla kalmamış, Türk Edebiyatı hazinesinde önemli yer almış bir edebî periyodun ismini de temsil etmiştir. Dolayısıyla Türk Kültür Mirası'nda "Hokand Edebî Muhiti" adıyla bilinen edebî ekolün önemi büyük olmuştur. Hanlığın son bulmasına kadar kendi faaliyetini devam ettiren bu edebî muhit, memleketteki istikrarsızlığa rağmen Hokand Hanlığı başkentinde meşhur şairlerin, ediplerin bulunduğu edebî fikir meydanı olmaya devam etmiştir.

Hokand Edebî Muhiti bünyesinde yetişen çok sayıdaki isim arasında kadın şairler ve kadın tarihçilerin yer alması, edebî ekolün etken faileri olarak önem kazanması XIX. yüzyılın Türkistan sahasındaki siyasi iradenin kadınları toplum dışı bıraktığı iddialarını çürütmektedir.

Geleneksel tarih yazıcılığı çerçevesinde kaleme alınan çok sayıda tarihi kitabın dönemin siyasetine hizmet etmiş olması bazen dönemin içtimai-siyasi durumu ve sosyo-kültürel yaşam tarzına ait gerçekleri tamamen yansıtamamıştır. Hokand Hanlığı tarihini aydınlatan hem Çağatay Türkçesiyle hem de Tacikçe (Farsça) yazılmış *Tarih-i Muhacirân* eserini, müellifin saraydan uzakta hem bir biyografi hem de bir hatırat şeklinde yazması, bunun yanı sıra olayların bir gözlemcisi olarak halk tarafını yansıtmaması bakımından ufuk açıcıdır. Hiçbir siyasi baskının veya menfaatin etkisinde kalarak yazılmadığından yazarın hadiselerle yaklaşımı tek yanlı olmamıştır. Ancak hayatının dramını ifade ederken siyasi zümrelere olan nefretini gizleyememiştir.

Dilşâd Berna, edebî ve tarihî mirasıyla XIX. yüzyıl Özbek ve Tacik edebiyatının gelişimine katkı sağlayan, realist mahiyeti benimseyen demokrat bir şair olarak nitelendirilebilir.

Kaynakça

- ABDULLAZİZOVA, Z. S.: "The Persian-Tajiklyrics of the poetess Maknuna of Kokand (secondhalf of 18th - first half of 19th centuries)", VestnikS-PbGU, Vostokovedeniye i afrikanistika, 2018, C. 10, Vıp. 3, ss.358-373.
- ACAR, H: "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", İnsan&İnsan, Sayı 21, Yaz, 2019, 395-411;
- AMİRİ, *Divan*, Yayına Hazırlayan, Kadirova M., Özbekistan Fan Yayınevi, Taşkent 1972.
- BOBOBEKOV, H: *Kukan Tarihi*, Fan ve Tehnologiya Yayınevi, Taşkent 2016.
- CALOLOV, Tuhtasin: *Özbek Şoiralari*, Ğafur Ğulom Yayınevi, Taşkent 1970.
- ÇAKIR, Serpil: *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınevi, İstanbul 2016.
- DADABOEV, Y: *Hukand-i Latif Mahallalariva Kuçalarining Nomlanış Tarihi*, Farğona 2007.
- Dilşodi Barnova Merosi Adabni Örganiş, İrfon Yayınları, Duşanbe 1970.
- DİLŞOD, Tanlangan Asarlar, Ğafur Ğulam Yayınevi, Taşkent 1972.
- ESONOV, Z - TOŞMATOV, Ş - İSOMİDDİNOV, Z: *Kukan Honlari Ordalari Tarihi*, Adabiyot Uçkunları Yayınları, Taşkent 2016.
- FITRAT, Abdurauf: *Yopişmagan Ğiccaklar*, Tanlangan Asarlar, Manaviyat, Taşkent 2003.
- GULHANİY, Mulla Muhammad Şarif: *Zarbulmasa*, Yay. haz. F. İshokov, Ğafur Ğulom Nomidagi Adabiyotva Sanat Yayınevi, Taşkent 1974.
- HAKİMHON TORA Muhammad: *Muntahab at-Tavorih*, (*Hokandva Buharara Tarihi, Sayosatva Hotiralar*), Çev. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2010.
- HUDOYORHONZODA, *Ancum ut-Tavorih*, Çev. Vohidov Ş., Giriş, İzahlar ve Faksimile yayın müellifleri Ş. Vohidov, H. Bobobekov, Taşkent 2012.
- HUDAYARHANZADE, *Andcum at-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, Fars-Tacik dilinden Rusça'ya tercüme ve izahlar müellifi Ş. Vahidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2011.
- KAMALOVA, Z. H: *HokandHanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2020.
- KAMALOVA, Z: *Türk Kültür Misrasında Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar*, Çağaloğlu, İstanbul 2019.
- KAYUMOV, Aziz: *Kukan Adabiy Muhiti (XVIII-XIX. Asrlar)*, Özb.S SR.Fenler Akademisi Yayınları, Taşkent 1961.
- KODİROVA, M: *Dilşod*, Fan Yayınları, Taşkent 1971.
- MAHDUM HACİ, Mirza Alim, *Tarihi Turkiston*, Yayına Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Taşkent 2009.
- MALLAEV, H. M., *Özbek Adabiyoti Tarihi (XVII Asrğaça)*, Okituvçi Yayınevi, Taşkent 1976.

- MUHTAROV, A: *Dilşad i Eyo Mesto v İstorii Obşestvennoy Mıslı Tadjikskogo Naroda v XIX-Naçala XX v.*, İzdatelstvo Donış, Duşanbe 1969.
- NAMANGONİY, Fazliy: *Mecmuatuş Şuara*, Şarkşunaslık Elyazmalar Enstitüsü, Elyazma No: 3371, Taşkent.
- SAMATOV, A: *Özbek-Tocik Adabiyoti: Özaro Aloqalar Özaro Ta'sir*, Özbekistan Yayınevi, Taşkent 1990.
- TEKİN, Ferudin: *XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi-Üveysi ve Nâdire*, Vizyon Yayınevi, Ankara 2010.
- Uç Şoira: Uvaysiy, Mahzuna va Nodira*, Haz. Ötkir Raşid, UzSSR Devlet Badiiyadabiyot Yayınevi, Taşkent 1958.
- Uvaysiy Şeriyatidan*, Haz. Mahbuba Qodirova, Özbekistan KP Yayınevi, Taşkent 1980.
- AJMER, B: “*Jahanara Begum*”, The Biographical Dictionary of Delhi, 2011 July,
(çevrimiçi) <http://www.thedelhiwalla.com/2011/07/14/the-biographical-dictionary-of-delhi-%E2%80%93-jahanara-begum-b-ajmer-1614-1681/>
- NERİA, H. HEBBAR, *Humayun-Nama: Gulbadan Begum'sForgottenManuscript*, (çevrimiçi) <https://www.boloji.com/articles/703/humayun-nama>

Extended Abstract

The Place Of Women In The Literary Environment Of Kokand (In Aspect Of Dilshad Barna And Her Book Of Tarikh-i Mukhajiran)

Despite the political crisis, economic decline, and falling in the Turkestan area at the beginning of the 19th century, there was an increase in literature and historiography. The literary environment of Kokand was formed with in the Kokand Khanate, which was one of the three states in Turkestan that originated from the same political root and resembled one-to-one with its sad ministate structure. The support of Kokand Khanates was great in the formation and development of this Literary Ecol, which was known as the Literary Environment of Kokand, which is considered to be one of the most important events of the 19th century. Many important names who were brought up under the auspices of the ruling layer and received the financial and moral support of the political authority took their place on the history page. The fact that women poets and female historians were among the many names raised by this Literary Environment of Kokand was an important feature of the literary community. Their presentation of female figures as active actors of the literary community also supports the ideas against the accusation that the regional political will of the 19th century excluded women.

Dilshad Barna, who is one of the prominent names of Uzbek literature and history with her work dealing with the history of the period in which he lived and her poems expressing the spirit of the period, will be our subject. When the literary legacy left by her is examined, it is of great importance not only in terms of political history but also in terms of social-cultural history, while mirroring the period from history to the present and the future. Her historical book is Tarikh-i Mukhajiran not only evaluates the past but also tells us the place and importance of the intellectual women of the 19th century in our culture. The participation of women in the literary and poetry assemblies held under the support and patronage of the ruler and the ruler's wife in the palace of the Kokand Khanate, including their names in the period's tazkirah, and female poets writing their responses to the poetry debates of male poets is an unusual situation in the traditional understanding of history. Dilshad Barna mentioned the names of many male and female poets in her book Tarikh-i Mukhajiran, but most of them have not yet been known in Uzbek literature. Dilshad Barna mentioned the names of many male and female poets in his work Tarikh-i Mukhajiran. But most of them have not yet been discovered in Uzbek literature.

Literature and poetry showed great development in the Kokand Khanate. Kokand was not content with just being the name of a khanate or city, but also represented the name of a literary period that took an important place in the treasury of Turkish Literature. Therefore, the importance of

the literary school known as “Kokand Literary Environment” in Turkish Cultural Heritage has been great. This literary environment, which continued its activities until the end of the Khanate, continued to be the literary idea square where famous poets and writers met in the capital of the Kokand Khanate, despite the instability in the country.

The fact that many historical books written within the frame work of traditional historiography served the politics of the period, sometimes could not fully reflect the realities of the social-political situation and socio-cultural life style of the period. The work of History-i Muhajiran, written in both Uzbek and Persian-Tajik, which illuminates the history of the Khanate of Kokand, is eye-opening in that the author wrote both a biography and a memoir away from the palace, as well as reflecting the public side as an observer of the events. Since it was not written under the influence of any political pressure or interest, the author did not keep his relationship to the events in a pattern. However, while expressing the drama of his life, he could not hide his hatred for political groups.

Dilshad, known as a democrat poet and tried to gain a new perspective on social-cultural life while revolting against the political order with her writings and activities. Dilshad, who devoted her life to the education of girls, believed that society would improve the social life style in the future with education and encouraged it with her activities.

İKİ ROMAN İKİ BAŞKAHRAMAN (TURFANDA MI YOKSA TURFA MI? İLE BAHADIR VE SONA ÖRNEKLERİ)

Meliha ÖZTURHAN* - Sabahattin ÇAĞIN**

Öz

Modernleşme hareketleriyle birlikte Türkiye’de Batılılaşmanın izleri Türk Edebiyatında da görünmeye başlamıştır. Bu dönemde Türk yazarları bir Batı edebi türü olan roman yazmaya büyük önem vermişler ve Batılı romanları örnek alarak ilk yerli eserlerini kaleme almışlardır. Diğer taraftan bu süreçte Azerbaycan Edebiyatında da başta roman olmak üzere Batı tarzında edebi türler ortaya çıkmıştır. Romanlar daha çok sosyal tenkidin bir aracı olarak kullanılmıştır. Aynı kültür ve aynı dile sahip olan Türkiye ve Azerbaycan’da toplumlarındaki sorunların çözümüne dair dönemin aydın ve yazarları benzer yaklaşımlarda bulunmuşlar, halkı bilinçlendirmek ve eğitmek adına özellikle edebi eserlerden yararlanmışlardır. Bu yazarlar, sahip oldukları ideoloji ve bunlara bağlı fikirlerini, yazdıkları eserleri aracılığıyla halka iletmek istemişlerdir. Bu bağlamda yazılan romanlardan biri Mizancı Murat’ın 1891 yılında yazdığı Turfanda mı Yoksa Turfa mı, diğeri ise Neriman Nerimanof’un 1896’da kaleme aldığı Bahadır ve Sona isimli romanlardır. Bu eserlerde yazarlar başkahraman olarak sundukları Mansur ve Bahadır aracılığıyla, aslında halkın hayalindeki insan modelini çizmeye çalışmışlardır.

Bu çalışmanın amacı iki eserin başkahramanlarının benzer dünya görüşlerini incelemek ve her iki Türk toplumunun romanlara yansıyan ortak sosyal problemlerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Roman, Mizancı, Nerimanof, Bahadır, Mansur.

Geliş Tarihi: 28 Mayıs 2022 - Kabul Tarihi: 21 Temmuz 2022.

Atıf Bilgisi: Meliha Özturhan-Sabahattin Çağın “İki Roman İki Başkahraman (Turfanda mı Yoksa Turfa mı? İle Bahadır ve Sona Örnekleri)” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 327-338 doi: 10.55773/tda.1122616.

* Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, maliheh.azizpour@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0725-1852.

** Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, s.cagin@deu.edu.tr. ORCID ID: 0000-0001-9649-3660.

Two Novels, Two Protagonists
(Examples Of Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı? And Bahadır Ve Sona)

Abstract

Along with the modernization movements, traces of Westernization movements in Türkiye have also begun to appear in Turkish literature. During this period, Turkish writers paid great attention to writing novels, which are a Western literary genre, and they wrote their first domestic works by taking Western novels as an example. On the other hand, in this process, literary genres in the western style, especially novels, have appeared in Azerbaijani literature. Novels were mostly used as a means of social criticism. Intellectual and writers of the period took similar approaches to solving problems in society in Türkiye and Azerbaijan, which have the same culture and the same language in order to raise awareness and educate the public, they especially used literary works. These authors wanted to convey their ideology and ideas related to them to the public through their works that they wrote. One of the novels written in this context is "Turfanda mı Yoksa Turfa mı?", written by Mizancı Murat in 1891, and the other is "Bahadır ve Sona", written by Neriman Nerimanov in 1896. In these works, the authors tried to draw the human model of the people's dream through Mansur and Bahadır, whom they presented as the main characters, in fact.

The aim of this study is to examine the similar world views of the protagonists of the two works and to reveal the common aspects of the two works as well as the common social problems of the two Turkish communities reflected in the novels.

Keywords: *Novel, Mizancı, Nerimanov, Bahadır, Mansur.*

1. Giriş

Tanzimat'la birlikte Türkiye'nin toplumsal hayatında görülen Batılılaşma hareketlerinin izleri bir müddet sonra Türk Edebiyatında da büyük ölçüde kendini göstermeye başlamıştır. Modern Türk edebiyatının kuruluş dönemi olarak kabul edilen Tanzimat döneminde yazılan roman ve hikâyelerin büyük önem kazandığı görülmektedir. Başta tercümelemlerin etkisiyle ortaya çıkan ve Batılı romanları örnek alan ilk yerli eserler, Tanzimat zihniyetine bağlı olarak halkı eğitime ve yönlendirme amacını gütmüşlerdir. Bu yüzden Tanzimat yazarları, romanı sosyal olayların sanatsal bir aktarımı olarak görüp devrin siyasî ve sosyal problemlerini, devlet, toplum ve birey yaşantısının değişik aşamalarını konu olarak ele almışlardır.

Diğer taraftan Azerbaycan'da da modernleşme hareketleri ile birlikte edebiyat alanında roman ve hikâye gibi edebî türlerin ortaya çıkışı söz konusudur. Azerbaycanlı araştırmacılar, ülkede romanın başlangıcı ve kaynakları hakkında farklı görüşler sunarlar. Bunların bir kısmı romanın başlangıcını XII. yüzyıla kadar çekerek mesnevileri bu türün ilk örnekleri olarak verirler. Bir kısmı ise o dönemdeki hâkim Sovyet ideolojisinin etkisiyle Azerbaycan romanını 1930'lu yıllardan sonra başlatırlar. Bu çelişkili bakış açısıyla birlikte 1830'lu yıllardan sonra romanın tür olarak varlığını nicel açıdan çok olmasa da nitelik açısından gelişerek sürdürdüğü de bilinmektedir. Bu dönemde Azer-

baycan modern edebiyatının gelişimiyle koşut olarak roman daha çok sosyal tenkidin bir aracı olarak kullanılmıştır.¹

Aynı kültür ve aynı dile sahip olan Türkiye ve Azerbaycan'da toplumda var olan ortak sorunların çözümüne dair dönemin aydın ve yazarlarının benzer yaklaşımları dikkat çekicidir. Her iki ülkede aydın ve yazarların halkı bilinçlendirme adına özellikle edebî eserlerden yararlanmaları söz konusudur. Bu hususta Mizancı Mehmet Murat'ın (1854-1917) ve Neriman Nerimanof'un (1870-1925) birbirlerine yakın zamanda kaleme aldıkları *Turfanda mı yoksa Turfa mı?* ile *Bahadır ve Sona* romanları örnek teşkil etmektedir.

Aynı kültür ve aynı dile sahip olan Türkiye ve Azerbaycan'da toplumda var olan ortak sorunların çözümüne dair dönemin aydın ve yazarlarının benzer yaklaşımları dikkat çekicidir. Her iki ülkede aydın ve yazarların halkı bilinçlendirme adına özellikle edebî eserlerden yararlanmaları söz konusudur. Bu hususta Mizancı Mehmet Murat'ın (1854-1917) ve Neriman Nerimanof'un (1870-1925) birbirlerine yakın zamanda kaleme aldıkları *Turfanda mı yoksa Turfa mı?* ile *Bahadır ve Sona* romanları örnek teşkil etmektedir.

2. İki Yazar İki Roman

Mehmet Murat, iyi eğitim sürecinden geçmiş, çeşitli devlet kademelerinde bulunmuş bir Osmanlı aydınıdır. 1886-1909 yılları arasında *Mizan* gazetesini çıkardığı için "Mizancı Murat"adıyla şöhret bulan yazar, Tanzimat döneminin gazeteci, tarihçi ve fikir adamı kimliğiyle tanınan isimlerdendir. 1891 yılında kaleme aldığı *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* adlı romanı onun özellikle gazetecilik ve düşün insanı yönlerini öne çıkaran tezli bir eserdir.² Bazı araştırmacılar bu eseri; gerek kişileri gerekse içerdiği fikirler bakımından devrin, hatta daha geniş bir çerçevede Tanzimat romancılığının en keskin sosyal şuuruna haiz bir roman olarak değerlendirirler. Eserin bir başka önemi de Mehmet Murat'ın kitapları arasında kendi fikir ve sanat ideolojisini, mizaç ve karakterini en iyi aksettiren otobiyografik bir eser oluşudur.³

Turfanda mı Yoksa Turfa mı? romanında Cezayir'de büyümüş, Fransa'da tıp eğitimi görmüş, devletine hizmet etmek için İstanbul'a gelmiş Mansur adlı idealist bir gencin hikâyesi anlatılır. On iki bölümden oluşan roman, Mansur'un İstanbul'a gelişiyle başlar. İstanbul'da amcası Şeyh Salih Efendi'nin konağında bir süre kalan Mansur, burada amcasının kızı, aynı zamanda çocukluk arkadaşı olan Zehra ile karşılaşır. İdealist kişilikleriyle birbirine benzeyen Mansur ile Zehra bir süre sonra birbirlerine âşık olurlar. Şeyh Salih'in konağında yaşananlar, Mansur ile Zehra'nın aşkı, Mansur'un Hariciye Kalemî'ndeki çalışma hayatı, kendisi gibi doktor olan

¹ İrfan Murat Yıldırım, *Kaynaklar ve Teşekkül Bakımından (1921 Yılına Kadar) Azerbaycan Romanı, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 24, Erzurum, 2004, s. 133.

² Tacettin Şimşek, "Roman Hakkında", *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, Özgür Y., İstanbul, 1999, s. III.

³ Yavuz Sinan Ulu, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı? ve Yeni Turan Romanları Örneğinde Tanzimat ve Meşrutiyet Aydını*, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4. sayı, c.4, 2015, s. 1587.

arkadaşı Mehmet ile Veliler köyünde kurduğu çiftlik ve burada faaliyete geçirdiği okul gibi konular etrafında gelişen romanda, Mansur'un gelecek ile ilgili hayalleri ve idealleri uygulamalı olarak sunulur. Roman, Mansur'un Zehra ile evlenmesinin ardından 93 Harbi'nde Mansur'un ölümü ile son bulur.

Romanda dönemin bütün çarpıklıkları eleştirilerek, devlet dairelerinin durumu, yöneticilerin beceriksizliği, ahlaki bozukluklar ve eğitim sorunları gibi konular ele alınır. Cevdet Kudret *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanının, Türkiye'nin o devirdeki toplumsal durumunu ele alıp eleştirdiğini ve tasvir edilen bir çok sahnenin iyi bir gözlem ürünü olduğunu açıklar.⁴

Öte yandan Neriman Nerimanof ise politikacı, yayıncı, doktor ve devlet adamı kimliğinin yanında Azerbaycan Edebiyatı realist yazarları arasında da önemli yere sahiptir. Nerimanof, aynı zamanda 1920 yılında kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanıdır. Ancak o, siyasi faaliyetlerinden çok edebiyat ve toplumsal alanlardaki çalışmalarıyla tanınmış bir şahsiyettir. Onun 1896'da kaleme almaya başladığı *Bahadır ve Sona* adlı romanı 1913'te yayımlanmıştır. Sosyal, siyasal ve dini birçok önemli hususa yer verilen bu eserde, döneminin bazı kusurlu yönleri de ele alınmıştır. Azerbaycan Edebiyatı için büyük önem arz eden *Bahadır ve Sona*, Azerbaycan'da roman türünün ilk ve şüphesiz en önemli örneklerinden kabul edilmektedir.⁵

Bahadır ve Sona romanı, Kafkasya Bölgesinde bir arada yaşayan Türk ve Ermeni toplumlarının gelenek, görenek ve zihniyetlerine yönelik tespitler ve eleştiriler içermesi bakımından önem taşımaktadır. Eser, toplumlar arasındaki kültür farklılıklarının ve bunlardan kaynaklanan çatışmaların çoğu zaman telafi edilemez vahim hadiselerle yol açmasına emsal teşkil eder özelliktedir. Yaşar Qarayev, *Bahadır ve Sona* romanını "saf nesir eseri" olarak yazılan epik örneklerinden biri olarak değerlendirir.⁶

Roman, Türk genci Bahadır ile Ermeni kızı Sona arasındaki duygusal yakınlaşmayı anlatır. İki bölümden oluşan roman, Menkilis'te Bahadır'ın Sona'ya Farsça özel ders vermesiyle başlar. Bahadır ile Sona, derslerin bitişinde iki farklı toplumun zihniyeti ve sosyal yapısı konularında sohbet ederler. Zamanla aralarında duygusal bir yakınlık başlar. Bahadır, okulunun açılma zamanı geldiği için artık Menkilis'ten ayrılır ve Petersburg'a gitmek üzere yola koyulur. Önce Tiflis'teki okul arkadaşı Sultan'la buluşur ve Sona ile tanıştığını anlatır. Bu arada Sona'ya bir mektup yazar ve aşkını itiraf eder. Sona'nın ailesi bu durumdan haberdar olunca kaygılanırlar. Farklı dinlere ve milletlere mensup olmaları Bahadır ile Sona'nın arasında "uçurum" olması anlamına gelmektedir. Sona'nın babası Yusif, Bahadır'ın Hıristiyan olmasını talep etmek üzere Sona ile birlikte Petersburg'a gider. Ancak bunu ne Bahadır ne

⁴ Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman 1*, Varlık y., İstanbul, 1965, s. 117.

⁵ Ümit Akın, "Azerbaycan Edebiyatı Realist Roman Yazarlarından Neriman Nerimanof'un Dini-Millî Ayrımcılığa Bir Başkaldırı Romanı: Bahadır ve Sona", *Azerbaycanşinaslık: "Geçmişî, Bugünü ve Geleceği" Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kars, 21-23 Ekim, Kars 2015, s. 367.

⁶ *Azərbaycan Nəsrî Antologiyası*, haz., Zaman Esgerli, Şerg-Gerb [yayınevi], Bakı 2006, c. 1, s. 26.

de Sona kabul eder. Roman, Bahadır'ın intiharı ve Sona'nın akli dengesini kaybetmesiyle son bulur.

Nerimanofbu romanda, iki toplumun millet ve din ayrımına eleştiri getirmişlerdir. Eğitimsizlikten ve cehaletten kaynaklanan fanatizmi eleştirmiş, aynı zamanda eğitim ve bilinç düzeyindeki uyumlu orantıyı işaret ederek toplumların inkişafında eğitimin önemini ve rolünü belirlemeye çalışmıştır.⁷

3. Başkahramanlar ve İdealist Kişilikleri

Turfanda mı Yoksa Turfa mı? romanında *Mansur* ile *Bahadır ve Sona*'da *Bahadır*, iyi öğrenim sürecinden geçmiş ve yüksek eğitilmiş kişilerdir. Mansur, eğitim hayatına Cezayir'deki amcası Ahmed el-Nâsır'ın konağında başlar, Arapça ve Fransızca dersleri alır. İstanbullu olan annesi sayesinde de Türkçe öğrenir. Daha sonra üniversite eğitimi için Fransa'ya gider. Orada tıp eğitimi alır ve İstanbul'a döner. Mansur, okumaya düşkün bir gençtir ve bütün boş zamanlarını kitap ve gazete okumakla geçirir. O, Osmanlı Devleti'nin düzeninin sağlanması, milletin kalkınması ve fertlerin gelişimi için devlet ve milletçe bütün çalışmaların öncelikle maarife yönelik olması gerektiğini düşünür.

Biröl Emil, Mansur'u "yeni Türkiye'nin ideal aydın tipi" olarak niteler. Mansur, Paris'te tıp öğrenimi görmüş olan bir dâhiliye uzmanı olmaktan ziyade, yurt dışındaki öğrenimi esnasında vatansever aydın olarak yetişmiş bir kahramandır. Ayrıca dindar, geleneklerine bağlı, milletinin geçmişi, bugünü ve geleceği üzerinde zihin yoran, güçlü, ama zaafalarını da bilen, varlığını ve bilgilerini devlet ve hilafet hizmetine adayan kararlı ve idealist bir gençtir.⁸

Mansur, Avrupa'daki eğitim sistemi ile Osmanlı eğitim sistemini karşılaştırarak İslâm ülkelerinde, özellikle de Müslümanların birçok müspet özelliklerine rağmen maarif açısından gelişmediklerini ifade eder ve bu hususta önerilerde bulunur. Mansur, okullaşmaya ve eğitime son derece önem verir. Bu yüzden sürekli okul açma teşebbüsünde bulunur. O, yabancı idaresi altında bulunan ülkelerdeki vatandaşlara hizmet için millî mektep açmayı hedefler.

Bahadır ve Sona'nın kahramanı Bahadır da yüksek eğitilmiş, ileri görüşlü ve idealist bir gençtir. İlk ve orta eğitimini başarıyla tamamlayan Bahadır, üniversite eğitimi için Petersburg'a gider. Türkçenin yanında Farsça ve Rusçayı öğrenir. Petersburg Üniversitesinde başarılı bir öğrenciyken, vaktini ilimle uğraşmakla geçirir ve bir an önce üniversiteyi bitirip ülkesine geri dönmeye çalışır. Mehmet Emin Resulzade Bahadır'ı; yüreği millet aşkı ile yanan, çevresine yararlı olmayı kendisine amaç edinen bir Müslüman [Azerbaycanlı] Türk olarak tanımlar.⁹

⁷ Erdoğan Uygur, *Neriman Nerimanof'un Bahadır ve Sona Eserinde Türk-Ermeni Kültür Çatışması*, Social Sciences Studies Journal, c.3, sayı: 12, 2017, s. 2261.

⁸ Şimşek, a.g.e., s. XI.

⁹ Mehmet Emin Resulzade, *Eserleri II*, haz., Şirmemmed Hüseyinov, Şirvanşehr y. Bakü, 2001. s. 281.

Bahadır, halkının cehaletten kurtuluş yolunu, onların eğitilmesinde ve muasır medeniyete sahip olmalarında görür. Onu içten içe üzen şey, milletin “dünya elmlerinden kaçış düşmesidir”.¹⁰ Bahadır, yeni tipli mekteplerin açılmasını, gençlerin, özellikle kızların esaslı şekilde eğitilmesini sosyal gelişmenin gerçek yolu olarak görür.¹¹

Mansur ve Bahadır’ın ortak yanlarından biri de Türkçeye önem vermeleri ve bu konuda hassas davranmalarıdır. Mansur’un İstanbul’a geldiğinde, kendisini otele götürecek komisyoncunun ücret olarak “beş frank” istemesinden hoşnutsuzluğunun nedeni, “Darü’l-hilafe limanında ‘frank’ yerine ‘kuruş’ sözünü işitmeyi arzu etmesi”dir.¹² Elbette burada işitme isteği yanında Osmanlı devletinin ekonomik durumunu yansıtan bir endişenin varlığını göz ardı etmemek gerekir. Aynı şekilde kalacağı otelin kapısında hiçbir Türkçe yazı ve rakam görmeyip “yalnız Fransızca olarak Hotel d’Amerique”¹³ yazısını okuyunca Mansur’un canı daha da sıkılır.

Cezayir’de dünyaya gelmesine rağmen, Mansur’un Türkçeye sevgiyle ilgi duymasının kaynağı annesidir. Mansur’un annesi, İstanbul’da büyüdüğü için fasih bir şekilde Türkçe konuşmayı öğrenmiştir. Uzun yıllar Cezayir’de kaldığı hâlde Mansur ile hep Türkçe konuşmuştur. Bu nedenle Mansur Türkçeyi düzgün bir şekilde konuşup okumayı öğrenmiştir. Öyle ki onun Türkçedeki becerisi, İstanbul’daki Arap milliyetçiliğiyle tanınan amcası Şeyh Salih Efendi ile amcasının oğlu İsmail Bey tarafından takdir görmüştür.

Aynı şekilde Bahadır da dil konusunda hassas tavırlar sergiler. Arkadaşı Aleksey ile bir sohbet esnasında Aleksey, Bahadır’a *Tercüman Gazetesini* okuyup okumadığını sormuş, Bahadır da ona okuduğunu ve Osmanlı Türkçesinin halk tarafından anlaşılmayacak kadar zor ve karmaşık yazılmasını eleştirmiştir:

“- Hər millət bu zəmanədə çalışır ki, dilini asana çıxartsın, amma onlar gedə-gedə dilbrini dəxidə çətinedirlər.

- Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhli-qəb, fikirlərini bu yerə qoyublar ki, inşalarını həmişəfə yazsınlar; çünkisdə Türk dili ilə yazanları nadan hesabedirlər”.¹⁴

Bahadır, bir milletin var olabilmesinin en önemli unsurunun dil olduğuna kanidir. Bu yüzden mekteplerde çocuklara dilin yeterli bir şekilde öğretilmemesini tenkit eder. Aynı şekilde dönemin yazarlarının dil konusunda sorumsuz davrandıklarını ve sırf birbirlerine hünerlerini göstermek maksadıyla gazetelerde yazı yazdıklarını ve bu yazılarını halkın anlayamayacağı kadar

¹⁰ Neriman Nerimanof, *Bahadır ve Sona*, Beraderan-i Orucof [yayınevi], Bakü, 1913, s.17.

¹¹ Esgerli, a.g.e., s. 27.

¹² Mehmet Murat, *Turfanda mı yoksa Turfa mı?*, haz., Sabahattin Çağın, Özgür y. İstanbul, 2008, s. 27.

¹³ Mehmet Murat, *Turfanda mı yoksa Turfa mı?*, haz., Sabahattin Çağın, Özgür y. İstanbul, 2008, s. 30.

¹⁴ Nerimanof, a.g.e., s. 22.

yabancılaşmış bir Türkçe ile kaleme almalarını eleştirir. Bahadır aşağıdaki satırlarda bir yandan dil eğitiminin ne kadar önemli olduğunu vurgularken, bir taraftan da ülkesinde bu işin ne kadar kötü yapıldığından şikâyet eder.

*“Bir dilin qədrinimillət o vaxtbilər ki, hamandildə yazılan inşalar millətin həmbədəninə ruhuna tərbiyəverə. Və bir dilin o vaxtqiymətiolar ki, o dili təlimverənlərdə qeyrət, insaf ola. Məktəblə; yüz ildən qalmaqayda-qanunladərsverir. İnşa yazanlarımıza baxırsan; ‘əlfazlar’ o qəkor edib ki, əsil-məyâddan unudublar. Və bir neçəsidəxi öz hissiyyatını qeyri dildə qələmə gətirir”.*¹⁵

Bahadır ayrıca dönemin bazı gençlerinin Batılı tarzda eğitim aldıkça yozlaştuklarını ve Türkçeye yabancılaşmasını da tenkit eder. Tiflis’te arkadaşı Sultan’la yaptığı sohbette Bahadır, Müslüman bir Türk aileye mensup olan ve “yedi yıllık institut” bitirdiği belirtilen bir genç kızın da ısrarla Fransızca ve Rusça konuşmasını eleştirmekten geri kalmaz:

*“Mən Türkcə sual edirdim, qızməne Rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqcaə-övrət bir-birinəbaxıb bəzzət aparırdılar. Mənim: “Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?” sualmaqız: “Firəng dili” deyibməndən soruşdu: “Siz Firəngcə bilirsiniz mi?” Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbəti Firəngcə. (...) Axırda mənim; “Türkcə yazmaq, oxumaq bilirsiniz mi?” sualmaqızcavab verdi ki; “Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtını çürüdə lazımdır.” Bu sözlər mənim qanımədəxidə xarabedib davam gətirəbilmədim”.*¹⁶

Kızın rivayet edilen bu sözü üzerine Bahadır, “Gör bir sən özün Türk qızı olasan öz dilini bəyənməyəsən?! (...) Hergah Türk qızları ancaqəfsərə getməkdən-və ya firəng dilini bilməkdə nətəriwə öz dilini, millətini düşmən tutmaq da nətəri mədəniyyətin dalınca gedilərsə, heçgetməsələr yaxşıdır...”¹⁷ diyerek onun düşüncə tarzını eleştirir.

Mansur ve Bahadır’ın İslam ve Müslümanlığa yönelik yaklaşımları da benzerlik taşır. Mansur’un fıtratı, “hamiyet-i İslamiye” ile dolu olduğu için hayatı da “İslâm’ın mâzisi, hâli ve istikbali”ni¹⁸ düşünerek geçmiştir.¹⁹ Onun, doğduğu Cezayir ve yüksek eğitim aldığı Paris’ten Osmanlı devlet merkezini temsil eden ve “kiblegâh-ı âlem” olarak tanınan İstanbul’a göçmesi; bu şeh-

¹⁵ Nerimanof, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁶ *A.g.e.*, s. 50-51.

¹⁷ *A.g.e.*, s. 52.

¹⁸ Mehmet Murat, *a.g.e.*, s. 20

¹⁹ Bu romanda Mizancı Murat’ın İslam Birliği düşüncesine yakın fikirlerini Mansur’a söylediği görülmektedir. Ona göre bu İslam Birliği de ancak Osmanlı Devleti’nin öncülüğünde gerçekleştirilecektir. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sabahattin Çağın, “Turfanda mı yoksa Turfa mı Üzerine”, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, Haz. Sabahattin Çağın, Özgür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 6.

rin “makâm-ı hilâfet-i İslâmiyye”²⁰ olduğu ve asırlar boyunca Müslümanları birleştirdiğimekân olduğu içindir. Mansur, İstanbul’a gelerek “millet-i mün-tehâben olan ümmet-i celîle” olarak nitelediği Osmanlı toplumundaki Müslüman milletehizmet etmeyi hedefler ve bu idealine ulaşabilmek için dualar eder:

“Ey kudretli, merhametli Allah’ım! (...) Millet-i mün-tehâben olan şu ümmet-i celîlenin dünyevî, uhrevî saadetine, (...) hüsn-i hizmet etmek hususundaki saf ve şedit arzum, illetsiz, şartsız gayretim senin malumundur. Şems-i hayatımın gurubu günlerinde dahi bugün gibi vicdanımı nedamet ve mahcubiyet lekesinden hâli bulundurmaya muvaffak etmeyi kemâl-i hulûs ve iltizamla senden niyaz ve istirham ediyorum!”²¹

Mansur, bu idealini gerçekleştirmek adına tüm roman boyunca hep bir hizmet adamı olarak karşımıza çıkar. O, doktor olarak muayenehanesinde, hoca olarak Tıbbiye’de, memur olarak Hariciye Kalemi’nde, eğitim gönüllüsü olarak kurduğu okullarda ve organize ettiği ekonomik kalkınma modeliyle, halkın içinde hizmet veren kişiliğini sergiler.²²

Bahadır da bir Müslüman olarak İslam dünyasında devrin yanlış yönetim tarzına göndermeyapar, din ve devlet işlerinin aynı kişiler tarafından yönetilmesini eleştirir. O, halktaki yanlış din anlayışının düzelmesi için de çaba gösterir. Aynı zamanda İslam’ın, Müslümanların gelişmesine karşı olmadığını vedini inançların gelişmeye engel teşkil etmediğini, aksine insanların ilerlemesine zemin hazırladığının altını çizer. Bu hususta İslam dünyasından örnekler vererek İslam’ın özünü anlatmaya çalışır:

“İslam, həqiqəttərəqqiyə vəni elmə düşmən olsaydı Bəni-Abbasilər İspanya’da olan vaxttərəqqi yolunda bulunmazdılar: hamanərəbblər və haman İslam! əcəba, nə səbəbəşolvaxt İslam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmuyoyrdu?..(...) Ərəbblərəcəbanə üçün din-i İslam gəldi? Əlbəttə, əxlaqpozğun millətinəxlaqını düzəltmək üçün, vəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlirsə, hamancamaat səbəb olur, deyilmə? Belə olan surətdə demək olurmu filan din filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərəksqərəkdeyilə: hər din camaatınərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən, camaatın xeyrini əlbəttənəzə tutuyor...Dini qəbuledib onun intişarına çalışanlar nazik bir nöqtəni anlamaq istəmiyorlar...”²³

Mansur, dürüst, vazifəşinas ve devlet menfaatini kendi çıkarlarından üstün tutan bir kişiliğe sahip olduğu gibi, toplumsal görünüş ve ahlaki

²⁰ Mehmet Murat, *a.g.e.*, s. 20.

²¹ *A.g.e.*, s. 59-60.

²² Şimşek, *a.g.e.*, s. IX.

²³ Nerimanof, *a.g.e.*, s. 19-20.

yapı üzerinde de durarak aile hayatını etkileyen ahlaki çöküntüyü tenkit eder. Batılı tarzda bir eğitim ve terbiye sürecinden geçmiş olan amcasının kızı Sabiha ile oğlu İsmail'in şahsında iffet ve namus gibi değerlerden yoksun gençlerin genel ahlaka aykırı davranışlarına eleştirel gözle bakar. Mansur ayrıca, menfaati uğruna her türlü kötülüğü yapabilecek bir ahlaksızlık örneği olan Reşid'in eşi Emine ile kız kardeşi ve Şeyh Salih'in ikinci karısı Müzeyyen gibi ahlaksız tipler üzerinden de aileden başlayarak toplumsal yapıyı çökertmeye yönelik ahlaksızlıkları eleştirir.

Bahadır da toplumsal ahlak ve aile terbiyesi hususunda duyarlı kişiliğe sahiptir. O, Tiflis'e yolculuğu esnasında faytoncu Novruz ve konakladığı handa, hancı İvan ile olan diyalogunda bazı Müslümanların kuralları ve kanunları çiğnemeleri, eşkıyalık yapmaları, ahlak dışı hareket etmeleri, nişanlı kızların, nikâhlı kadınların kaçırılması gibi ahlak ve kanun dışı hareketlerini eleştirir. Ayrıca çocukların yeterli seviyede yetişmesi için ilk başta aile içi terbiyenin önemine vurgu yapar, bu hususta anne babanın bilinçli olmasının gerektiğini ifade eder. Nitekim arkadaşı Sultan'la yaptığı sohbette, Tiflis'teki alafranga terbiyeden geçmiş olan genç kızın yozlaşmasından kızın anne babasını sorumlu tutar.

Sonuç

Turfanda mı Yoksa Turfa mı? ile *Bahadır ve Sona* romanları ele alındığında, Mizancı Murat ve Nerimanof'un, toplumsal sorunların çözümü yolunda benzer çizgide hareket ettikleri görülür. Ülkelerinin önemli fikir insanlarından olan ve önemli devlet kademelerinde bulunan her iki yazar, kendi dünya görüşlerini, bir nevi kendilerini temsil eden roman kahramanları vasıtasıyla okurlarına aktarmaya çalışmışlar. Bu temsili kahramanlar dürüst, ahlaklı, millî ve manevî değerlerine sahip çıkan ve idealist birer kişilerdir. Aslında her iki yazar, bu kahramanlar üzerinden, halkın hayalindeki insan modelini çizmeye ve olması gerekeni göstermeye çalışmışlar. Bu aynı zamanda her iki yazarın da sanat anlayışları ve sanat eserinden beklentilerindeki ortaklığı da göstermektedir.

Genel olarak iki romanda olay, kişiler, tema, zaman, mekân ve anlatım unsurları farklılık gösterse de kahramanların/yazarların verdikleri mesajlar benzerlik taşımaktadır. Kahramanların mücadeleci ruhu, idealist kişilikleri ve ölümle sonuçlanan kaderleri dikkate alındığında, Nerimanof'un, Mehmet Murat'tan etkilendiği düşünülebilir. Romanların birbirine çok yakın zamanda kaleme alınmış olması, bu düşünceyi daha da kuvvetlendirmektedir. Diğer taraftan bu durum, ayrı coğrafyalarda yaşamakla birlikte, her iki toplumun ortak sorunları yaşamasından doğan bir benzerlik olarak da düşünülebilir.

Buna bağlı olarak aynı kültür, milliyet ve aynı dile sahip olan Türkiye ve Azerbaycan'da toplumda var olan ortak sorunların çözümü için dönemin fikir adamlarının benzer çözüm yolları aradıklarını söylemek müm-

kündür. Bu hususta Mizancı Murat ve Neriman Nerimanof gibi aydın ve yazarların halkı bilinçlendirme adına özellikle edebî eserlerden yararlandıkları, fikirlerini topluma iletmede bu eserleri bir araç olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- AKIN, Ümit: “Azerbaycan Edebiyatı Realist Roman Yazarlarından Neriman Nerimanof’un Dini-Millî Ayrımcılığa Bir Başkaldırı Romanı: Bahadır ve Sona”, *“Azerbaycanşinaslık: Geçmiş, Bugünü ve Geleceği” Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 21-23 Ekim 2015, Kars, 2015.
- Azərbaycan Nəsrî Antologiyası I: haz.*, Zaman ESGERLİ, Şerg-Gerb [yayınevi] Bakü, 2006.
- ÇAĞIN, Sabahattin: “Turfanda mı yoksa Turfa mı Üzerine”, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*, haz., Sabahattin Çağın, Özgür y., İstanbul 2008.
- KUDRET, Cevdet: *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman 1*, Varlık y., İstanbul, 1965.
- Mizancı Mehmet Murat, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* haz., Sabahattin Çağın, Özgür y., İstanbul 2008.
- NERİMANOF, Neriman: *Bahadır ve Sona*, Beraderan-i Orucof Nəşriyyatı [yayınevi], Bakü, 1913.
- RESULZADE, Mehmet Emin: *Eserleri II*, haz., Şirmemmed Hüseyinov, Şirvanneşr [yayınevi], Bakü, 2001.
- ŞİMŞEK, Tacettin: “Roman Hakkında”, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, Özgür y., İstanbul, 1999.
- ULU, Yavuz Sinan: “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı? ve Yeni Turan Romanları Örneğinde Tanzimat ve Meşrutiyet Aydını*”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, c. 4, sayı: 4, 2015.
- UYGUR, Erdoğan: “*Neriman Nerimanof’un Bahadır ve Sona Eserinde Türk-Ermeni Kültür Çatışması*”, *SocialSciencesStudiesJournal*, c. 3, sayı: 12, 2017.
- YILDIRIM, İrfan Murat: *Kaynaklar ve Teşekkül Bakımından (1921 Yılına Kadar) Azerbaycan Romanı*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 24, Erzurum, 2004.

Extended Abstract

Two Novels, Two Protagonists

(Examples Of “Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?” And “Bahadır Ve Sona”)

Along with the modernization movements, traces of Westernization movements in Türkiye have largely begun to appear in Turkish literature as well. During this period, Turkish writers paid great attention to writing novels, which are a Western literary genre, and they wrote their first domestic Works by taking Western novels as an example. On the other hand, in this process, literary genres in the western style have appeared in Azerbaijani literature. Novels, which have an important place among these genres, have been used more as a means of social decency. Intellectual and writers of the period found similar approaches to solving common problems that exist in society in Türkiye and Azerbaijan, have the same culture and the same language. The authors of both countries used literary works especially in order to raise public awareness and wanted to convey their ideology and ideas related to them to the public through their works they wrote. Thus, on the one hand, they aimed to educate and guide the public, and on the other hand, they addressed the political and social problems of the period as subjects. One of the novels written in this context is “Turfanda mı Yoksa Turfa mı?” written by Mizancı Mehmet Murat in 1891, and the other is “Bahadır ve Sona”, written by Neriman Nerimanov in 1896.

Mizancı Murat, an Ottoman intellectual, is an educated and well-known figure at various levels of government, but is also known as a journalist, historian and intellectual. Some researchers consider this work to be a novel that has the sharpest social awareness of the era, even Tanzimat novelis in a broader frame work, both in terms of its people and the ideas it contains. In this novel, which tells the story of an idealistic teenager named Mansur, many issues such as the state of government departments, the irresponsibility of managers, moral disorders and educational problems were discussed by criticizing the distortions of Türkiye at that time. Neriman Nerimanov, on the other hand, has an important place among the realist writers of Azerbaijani literature besides his identity as a politician, publisher, doctor and statesman. In the novel Bahadır and Sona, in which he dramatized the emotional relationship between a Turkish teenager and an Armenian girl, social, political, religious considerations related to his country were included and some imperfect aspects of his period were touched upon.

In these novels, Mizancı Murat and Nerimanov acted in a similar line on the way to solving social problems. Both authors tried to convey their World views through the novel heroes, whom they presented as idealistic people who own their national and spiritual values, and to draw the human model of the people’s dream. Mansur and Bahadır, the protagonists of these two works, are highly educated, conscious and idealistic people with similar World views.

Arabic and French lessons Mansur, who is described by some researchers as the “ideal intellectual type of the new Türkiye”, begins his education life at his uncle’s mansion in Algeria and takes classes in Arabic and French.

He also learns Turkish thanks to her mother, who is from Istanbul. Then he goes to France for university studies. There he studies medicine and returns to Istanbul. Mansur is a teenager who is fond of reading and spends all his free time reading books and newspapers. He thinks that all the work of the state and the nation should be aimed primarily at the education, in order to ensure the order of the Ottoman state, the development of the nation and the development of individuals.

Bahadır is also a highly educated, forward-thinking and idealistic young man. Having successfully completed his primary and secondary education, Bahadır goes to St. Petersburg for university education. Turkish as well as Persian and Russian are the languages he learns. While he is a successful student at St. Petersburg University, he spends his time studying science and tries to finish college as soon as possible and return to his country.

One of the things that Mansur and Bahadır have in common is that they give priority to education and education for the development of the state and the nation. By comparing the education system in their country with the education system in the West, they express that their nation has not developed in terms of education despite many positive characteristics and make suggestions in this regard. Both heroes see the way of people's liberation from ignorance in their education and in having a successful civilization. Therefore, they attach great importance to school in education. Mansur and Bahadır have a similar attitude in terms of giving importance to Turkish, which is their native language. They are determined that the most important element of the existence of a nation is language. For this reason, they criticize situations such as the fact that children are not adequately taught Turkish as their native language in schools, that the writers of the period were irresponsible about language, that they wrote their articles in newspapers in an alienated Turkish that the public could not understand, and that foreign words were used instead of Turkish. Mansur and Bahadır's approaches to Islam and Muslims' also show similarities. They emphasize that Islam is not against the development of Muslims, and religious beliefs are not an obstacle to development, but, on the contrary, are the basis for people's progress. In this regard, they try to explain the essence of Islam by giving examples from the Islamic world. Both heroes also focus on social appearance and moral structure and criticize the moral break down that affects family life. They emphasize the importance of family decency at first in order for children to grow up at an adequate level, and express that parents should be aware of this issue.

In summary; In this study, the similar world views of the protagonists of the two works were examined and in addition to the common aspect of the works on this subject, the common social problems of the two Turkish communities reflected in the novels were tried to be revealed.

FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: G-8 ÜLKELERİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME

İlhan EROĞLU* - Sevda BERİGEL**

Öz

Son zamanlarda literatürde ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olarak ekonomik özgürlükler ve demokrasi önemli bir yere sahiptir. Kurumsal yapı içinde yer alan fikri mülkiyet haklarının hukuki teminat altına alınması iktisadi büyümeye önemli katkı verdiği düşünülmektedir.

Bu çalışmada fikri mülkiyet hakları korumasının iktisadi büyümeye etkisi G-8 ülkeleri ve Türkiye ölçeğinde araştırılmıştır. Çalışmada panel veri analizi kullanılmış ve yapılan analiz sonucunda mevcut veri seti için uygun olduğu tespit edilen tesadüfi etkiler modeli kullanılmıştır. Model, varsayımdan sapmalara karşı geliştirilen Driscoll-Kraay dirençli standart tahmincisiyle tahmin edilmiştir. Analiz sonucunda ele alınan ülkelerin tamamında fikri mülkiyet hakları korumasının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fikri Mülkiyet Hakları, Ekonomik Büyüme, Kurumsal Yapı.

The Relationship Between Intellectual Property And Economic Growth: A Study On G-8 Countries And Türkiye

Abstract

Recently, economic freedoms and democracy have an important place in the literature as an important determinant of economic growth. It is thought that the legal guarantee of intellectual property rights within the institutional

Geliş Tarihi: 24 Haziran 2022 - Kabul Tarihi: 13 Ağustos 2022.

Atf Bilgisi: İlhan Eroğlu - Sevda Berigel "Fikri Mülkiyet Hakları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: G-8 Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Bir İnceleme" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 339-356, doi: 10.55773/tda.1135345

* Prof. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ilhan.eroglu@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4711-1165.

** Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü, sevdacaki2002@hotmail.com., ORCID ID: 0000-0002-8573-5369.

structure makes a significant contribution to economic growth. In this study, the effect of intellectual property rights protection on economic growth was investigated on the scale of G-8 countries and Türkiye. In the study, panel data analysis was used and as a result of the analyzes, it was found that the random effects model was suitable for the dataset. The model was estimated by the Driscoll-Kraay robust standard estimator developed against deviations from the assumption. As a result of the analysis, it was concluded that intellectual property rights protection positively affects economic growth in all the examined countries.

Keywords: Intellectual Property Rights, Economic Growth, Institutional Structure.

Giriş

İktisadi büyüme konusu tüm ülkelerin temel ekonomik hedeflerindedir. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler bu hedefe yönelik politikalar geliştirmekte ve uygulamaktadır. Ekonomik büyüme konusuna iktisat ekollerinin her biri farklı açılardan yaklaşmışlardır. Bu durum ekonomik büyümeyi etkileyen unsurlarda ve buna yönelik varsayımlarda değişikliğe neden olmuştur.

Ekonomik büyüme başlarda yalnızca üretim düzeyindeki artış olarak nitelenmekte ve ölçülmesinde ekonomik göstergeler kullanılırken; zamanla - küreselleşmenin de etkisiyle - sadece iktisadi göstergelerle elde edilmiş sonuçlar hem ekonomik büyümeyi sağlıklı şekilde yansıtmamaya hem de ülkeler arasındaki ekonomik performans farklılıklarını açıklamaya yetmemeye başlamıştır.¹ Bunun üzerine ekonomik göstergelere kurumsal yapı, demokrasi gibi iktisadi olmayan unsurlar da eklenmeye başlanmıştır.² North, ekonomik performansı şekillendiren üç ana etmeni şu şekilde sıralamıştır: demografik yapı (kişilerin üretimini etkilemesi açısından), teknoloji düzeyi (bireyin üretim faktörlerini kullanma becerisi açısından) ve kurumsal çerçeve (oyunun kuralları açısından)³.

Her ülkenin kurumları ve kurumsal yapıları kendine özgüdür ve ekonomik büyüme üzerinde önemli bir role sahiptir. Ülkelerin kurumsal yapılarının farklılığı, uygulanan politikaların her ülkede aynı sonucu göstermemesini açıklamaktadır. Kurumsal yapı içinde yer alan mülkiyet hakları, ekonomik performansı önemli ölçüde etkilemesi bakımından pek çok çalışmaya konu olmuştur. Çalışmaların sonunda varılan genel düşünce, mülkiyet haklarının ekonomik büyümeyi, ele alınan ülkenin sahip olduğu fiziki ve beşeri sermayeyle birlikte etkilediği ve gelişmiş mülkiyet haklarına sahip ülkelerin daha yüksek ekonomik performans sergilediği yönündedir.⁴

¹ Douglass North, *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.19.

² Doğan Bakırtaş, "Kurumlar, Vergi Kültürü ve Ekonomik Büyüme", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 2016, s. 67-87.

³ North, *a.g.e.*, İstanbul, 2010.

⁴ Ahmet Yılmaz Ata, Ahmet Şahbaz, "Mülkiyet Hakları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: AB Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme", *Sosyoekonomi Dergisi*, Sayı 20, 2013-2, s. 166-168.

Mülkiyet haklarının bir bileşeni olan fikri mülkiyet hakları (FMH) ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi G-8 ülkeleri (Almanya, İtalya, Fransa, ABD, Kanada, Rusya, Japonya ve İngiltere) ve Türkiye özelinde araştıran bu çalışmada ilk olarak mülkiyet hakları kavramına ve bu kavramın ölçülmesine değinilecektir. Daha sonra konuyla ilgili literatür incelenecek ve ardından fikri mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ampirik olarak test edilecektir. Bunun için ele alınan ülkelerin 2007-2020 yıllarına ait verileri Driscoll-Kraay dirençli standart tahminciyle tahmin edilecektir. Son olarak sonuç ve değerlendirmeye yer verilecektir.

1- Mülkiyet Hakları Kavramı ve Mülkiyet Haklarının Ölçülmesi

Hak, hukukun temel kavramlarından biridir. Hukuk kelimesi “hak” kelimesinden türemiş ve “hak” kelimesinin çoğulunu ifade etmektedir. Kısaca hak, kişilere yasaca tanınan menfaat, ayrıcalık anlamına gelmektedir.⁵

Mülkiyet kavramı, Arapça “mülk” kelimesinden türemiştir ve kişi ile her türlü eşya ve meta arasındaki sahiplik ilişkisini belirtmektedir.⁶ Mülkiyet kavramı, gelişen ve değişen bir yapıya sahip olduğu için mülkiyet hakkının kapsamı, niteliği, sınırlandırma amaçları ve koşulları yönünden üzerinde uzlaşılan net bir tanım yoktur.⁷

Mülkiyet hakları, kişilerin kıt kaynakları optimum şekilde kullanabilmesi adına yapılmış düzenlemelerdir ve bireylere kaynakları kullanma (usus), semeresinden istifade etme (fraktus), kaynak üzerinde tasarrufta bulunma (abusus) ve son olarak ilgili malı saldırılara karşı korumahakkı tanır.⁸ Mülkiyet kavramı kabaca değerli kağıtlar, mevduatlar gibi varlıkları içeren finansal mülkiyet; bina, toprak, her türlü teçhizat ve makine gibi varlıkları içeren fiziki mülkiyet ve icatlar, patent, sanat eserleri, yazılı eserler gibi varlıkları içeren fikri mülkiyet olarak üç ana kola ayrılır.⁹ Mülkiyet haklarının ölçülmesi, gerekli verilerin toplanmasındaki güçlük nedeniyle zordur. Bugün mülkiyet haklarının seviyesini belirlemek için kullanılan ana yöntem anket verileridir. Fraser Enstitüsü (Fraser Institute) tarafından ilki 1996 yılında yayımlanan Dünya Ekonomik Özgürlük Raporu'nda yer alan “Ekonomik Özgürlük Endeksi” (Economic Freedom Index) mülkiyet haklarının ölçülmesinde yararlanılan kaynaklardan biridir. Ayrıca Mülkiyet Hakları İttifakı (Property Rights Alliance) katkılarıyla hazırlanan ve ilki 2007 yılında yayımlanan Uluslararası Mülkiyet Hakları Endeksi (International Property Rights Index-IPRI) bu konuda bir

⁵ Kemal Gözler, *Hukukun Temel Kavramları*, Ekin Kitapevi, Bursa 2008.

⁶ Kürşat Akça, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Mülkiyet Hakkı”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, Cilt 1, 2015, s. 543-596.

⁷ Suat Şimşek, “Mülkiyet Hakkının Kapsamı, Sınırlandırma Karşılaştırmalı Bir Analiz Nedenleri ve Şartları Açısından 1982 Anayasası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”, *TBB Dergisi* (91), 2010.

⁸ Özge Kama, “Yeni Kurumsal İktisat Okulunun Temelleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Cilt 13, Sayı 2, 2011, s. 183-204; Rabia Nur Kartal, “Türkiye’de Mülkiyet Hakkı ve İhlalleri: Varlık Vergisi Örneği”. *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı 105, Yıl 27, 2022, s. 181-200.

⁹ Meral Uzun, “Mülkiyet Hakları ve Ekonomik Gelişme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, 2009, s. 291-308.

diğer önemli kaynaktır. Söz konusu endeks fikri mülkiyet haklarının korunma düzeyini göstermekte ve ülkeleri, siyasi / hukuki mülkiyet hakları, maddi mülkiyet hakları ve fikri, mülkiyet hakları olarak üç kategoriye ayırmaktadır. IPRI 0 ile 10 arasında bir değer almaktadır. 0 değeri, mülkiyet hakları korunmasında en düşük, 10 ise en yüksek seviyeyi yansıtmaktadır.¹⁰

Tablo: 1 IPRI'nın Bileşenleri

Yasal ve Siyasi Ortam
- Yargı Bağımsızlığı - Siyasi İstikrar - Rüşvet - Mahkemelere olan güven
Fiziki Mülkiyet Hakları (PPR)
- Fiziksel Mülkiyet Haklarının Korunması • Tapulaştırma • Kredilere Erişim
Fikri Mülkiyet Hakları (IPR)
Fikri Mülkiyet Haklarının Korunması • Patent Koruması • Telif Hakkı Korsanlığı

Kaynak: International Property Rights Index Report (IPRI), 2010: 23.

2- Literatür

Sakakibara ve Branstetter (1999); çalışmalarında Japonya'da 1988 yılında yürürlüğe giren 'Japonya Patent Yasası Reformu'nun Japonya'daki firmalara olan etkisini araştırmışlardır. Bu amaçla 1980-1994 yılların arasında farklı sanayi kollarında faaliyet gösteren 307 Japon firmasını incelemişlerdir. Yatay kesit analizinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda "Japonya Patent Reformu"nun ele alınan firmaların AR-GE yatırımlarına etkisi düşük seviyede gerçekleşmiştir.¹¹

Powell (2002); ekonomik özgürlük endeksi, kişi başına düşen gelir ve insani gelişmişlik endeksi verilerini karşılaştırarak hazırladığı çalışmasında mülkiyet hakları korumasının ve ekonomik özgürlüklerin refah üzerine etkisini araştırmıştır. Ele aldığı ülkeler üzerindeki analizinin sonucunda ekonomik özgürlük seviyesi ve mülkiyet hakları koruması daha yüksek seviyelere sahip ülkelerde refah seviyesinin, daha düşük ekonomik özgürlüklere ve mülkiyet hakları korumasına sahip ülkelerdeki refah seviyesine göre daha yüksek olduğunu saptamıştır.¹²

¹⁰ IPRI International Property Rights Index Report 2010, *Property Rights Alliance*.

¹¹ Mariko Sakakibara; Lee Branstetter, "Do Stronger Patents Induce More Innovation? Evidence From The 1988 Japanese Patent Law Reform", *NBER Working Paper Series*, 1999, No. 7066.

¹² Benjamin Powell, Private Property Rights, Economic Freedom, and Well Being. Mercatus Center, *George Mason University Working Paper 19*, 2002, p. 1-17.

Léger (2005); çalışmasında fikri mülkiyet hakları korumasının teknolojik gelişmeleri olumlu yönde etkilediği şeklindeki savını ispatlamak için Meksika’da 1990-1999 yılları arasında toplam 25 mısır üreticisiyle görüşüp istatistiksel veriler elde etmiştir. Çalışmanın sonunda fikri mülkiyet hakları korumasının mısır sanayiinde teknolojik gelişmelere herhangi bir etki etmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yazara göre sonucun olumsuz çıkmasının nedeni, fikri mülkiyet hakları korumasını gerçekleştiren kurumların yeterince gelişmemiş olmasıdır.¹³

Park (2005); FMH korumasının AR-GE birikim düzeyine ve üretimdeki teknolojik verimliliğe olan etkisini araştırdığı çalışmasında iki ayrı veri seti kullanmıştır. 1980-1995 yılları arasındaki dönemin yatay kesit analizine tabii tutulduğu çalışmanın ilk veri setinde 41 ülke incelenmiştir. İncelenen endüstrilere ait ortalama verilerin kullanıldığı ilk analizde FHM’nin dolaylı yoldan verimlilik artışına ve ekonomik büyümeye katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. 21 ülkenin ele alındığı ikinci veri setinde ise sanayiler arasındaki farklılıklar analize dahil edilmiştir. Bu analizin sonucunda ise FHM’nin verimlilik artışına doğrudan, AR-GE yatırımlarını teşvik etmesi sebebiyle de dolaylı yoldan olumlu etki yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Netice itibarıyla çalışmaya göre, FHM ekonomik büyüme ve verimlilik artışı üzerinde olumlu etkiye sahiptir.¹⁴

Murray ve Stern (2007); 1997-1999 yılları arasında yayımlanan toplam 169 patent sahibi akademik yayını inceledikleri çalışmalarında FHM’nin bilimsel bilgi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Araştırmalarının sonucunda FHM’nin korunmasının bilimsel araştırmaların yayılım hızını düşürdüğü, bilginin patent kanalıyla aktarımının engellenmesinin gelecekte elde edilecek ve yayılacak bilgilere olumsuz etki yaptığı belirtilmiştir.¹⁵

Janjua and Samad (2007); çalışmasında gelişmekte olan 10 ülkeye ait 1960-2005 dönemine ait verileri panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Bu analizin amacı FHM’nin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini incelemektir. Çalışmanın sonunda FHM’nin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyümeleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı belirtilmiştir. Buna sebep olarak ise ele alınan ülkelerin gerek altyapı gerekse iktisadi seviyelerinin analizden beklenen sonucu verecek yeterliliğe sahip olmayışı gösterilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde güçlü FMH’nin ülkeye fayda sağlamak yerine zarar vereceği; enflasyonun ve işsizliğin artması gibi makroekonomik göstergelerinde bozulmamalara neden olabileceği belirtilmiştir.¹⁶

¹³ Andréanne Léger, “Intellectual Property Rights in Mexico: Do They Play a Role?”, *World Development*, Vol. 33, No.11, 2005, p. 1865-1879.

¹⁴ Walter G. Park, “Do Intellectual Property Rights Stimulate R&D and Productivity Growth? Evidence from Cross-National and Manufacturing Industry Data, (in) Intellectual Property Rights and Innovation in the Knowledge Based Economy”. Ed by Jon Putnam, Calgary, *University of Calgary Press*, 2005, Part. 9, p.1-50.

¹⁵ Fiona Murray; Scott Stern, “Do Formal Intellectual Property Rights Hinder the Free Flow of Scientific Knowledge? An Empirical Test of the Anti-Commons Hypothesis”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 63, 2007, pp. 648-687.

¹⁶ Pervez Janjua; Samad Ghulam, “Intellectual Property Rights and Economic Growth: The Case of Middle Income Developing Countries”. *The Pakistan Development Review*, 46, 2007, 711-722.

Qian (2007); çalışmasında patent korumasının ilaç sanayiindeki AR-GE harcamaları ve yenilikleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Bunun için 26 ülkeye ait 1978-2002 dönemi verileriyle bir analiz gerçekleştirmiştir. Analizin sonunda bir grup ülkede patent koruması kanunları ülke içi yeniliği uyarı-mışken; ekonomik özgürlüklerin, eğitimin ve gelir düzeyinin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde patent koruma kanunlarının yerli inovasyonu etkilediği görülmüştür. Bu sonuç bize, patentlerin yenilikler üzerinde etki edebilme-sinin ülkelerin gelişmişlik seviyesine bağlı olduğunu göstermektedir. Yazar çalışmasının sonunda FHM ile yenilikler arasında "ters U" ilişkisinin oldu-ğunu bu sebeple FHM korumasının artırılmasının yenilikleri azaltabileceğini belirtmiştir.¹⁷

Hu ve Png (2009); çalışmalarında FMH'nin teknolojik yenilik ve iktisadi büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 72 ülkedeki 54 imalat endüstri-sinin incelendiği çalışmada 1981-2000 dönemi panel veri yöntemiyle analize tabii tutulmuştur. Analiz sonunda patent yoğun sanayiilerde FHM'nin iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği ortaya çıkmıştır. Yazarlara göre bu olumlu etki gelişmiş ülkelerde daha üst seviyededir. Ayrıca patentlerin verimlilik ve faktör birikimi üzerinde de iyileştirici bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir.¹⁸

Yueh (2009); 1991-2003 yılları arasını Poission regresyon yöntemiyle ana-liz ettiği çalışmasında FMH'nin Çin'in ekonomik büyümesi üzerine etkisini araştırmıştır. Yazar eserinde, FMH korunmasına ilişkin çalışmaların ve tek-nolojik yeniliklerin iktisadi büyümeyi nasıl etkilediğine odaklanmıştır. Çalışmanın sonunda hem Çin'in iktisadi büyümesini hem de inovasyon hızını artıran etmenin AR-GE yatırımları olduğu belirtilmiştir.¹⁹

Adams (2009); 73 gelişmekte olan ülkeyi ele aldığı çalışmasında FHM'nin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu amaçla 1985-2003 ara-sındaki verileri SUR metoduyla analiz etmiştir. Analizin sonunda güçlü FHM ele alınan ülkelerdeki iktisadi büyümeyi negatif etkilemiştir. Buna sebep ola-rak ise; incelenen ülkelerdeki yeniliklerin daha çok taklide dayalı olması yani özgün olmaması gösterilmiştir. Bu durum FHM koruması güçlü ülkelerin yerli firmaların/üreticilerin maliyetlerini artırmasına neden olmaktadır.²⁰

Bessen ve Maskin (2009); FHM korumalarının etkisini irdeledikleri çalış-malarında dinamik ve statik olmak üzere iki ayrı model kullanmışlardır. Sta-tik model sonunda imitasyon varlığının icat üzerine olan çalışmalara olumsuz etki yaptığını bunun için de patentin imitasyonu engelleyerek mucitlerin çalış-

¹⁷ Yi Qian, "Do National Patent Laws Stimulate Domestic Innovation in a Global Patenting Environment? A Cross Country Analysis of Pharmaceutical Patent Protection, 1978-2002", *Review of Economics and Statistics*, 2007, Vol. 89, No. 3.

¹⁸ Albert G. Guangzhou Hu; Ivan P. L. Png., "Patent Rights and Economic Growth: Cross-Country Evidence". *CELS 2009 4th Annual Conference on Empirical Legal Studies Paper*, 12 November 2009.

¹⁹ Linda Yueh, "Patent Laws and Innovation in China", *International Review of Law and Economics*, Vol. 29, 2009, p. 304-313.

²⁰ Samuel Adams, "Intellectual Property Rights, Political Risk and Economic Growth In Developing Countries", *Journal of Economics and International Finance*, 1, 2009, pp.127-134.

malarına teşvikte bulunduğu sonucu elde edilmiştir. Dinamik analiz sonunda ise yenilikler ardışık ve tamamlayıcı olarak nitelenmiş ve bunun da hem mucide yarar sağladığı hem de toplumsal iyiliği artırdığı yorumu yapılmıştır. Çalışmanın sonunda imitasyonların her ne kadar statik analizde olumsuz sonuç doğursa da bir bütün olarak yenilikleri olumlu yönde etkilediği, bu sebeple de patent korumasının yeniliklere olumsuz etki yaptığı belirtilmiştir.²¹

Sattar ve Mahmood (2011); 1975-2005 dönemini kapsayan, 11 yüksek, 16 orta ve 11 düşük gelirli olmak üzere toplam 38 ülkeyi ele aldıkları çalışmalarında FHM'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Ele alınan ülkelerin mülkiyet hakları indeksinin ve büyüme oranlarının karşılaştırıldığı çalışmanın neticesinde FHM'nin iktisadi büyümeyi olumlu yönde etkilediği fakat etki seviyesinin gelir düzeyi yüksek ülkelerde daha çok olduğu sonucu elde edilmiştir.²²

Ata ve Şahbaz (2013); çalışmalarında mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 27 Avrupa Birliği üye ülkelerine ait 2010 yılı verilerinin yatay kesit yöntemiyle analiz edildiği çalışma sonunda mülkiyet haklarındaki olumlu ilerleyişin iktisadi büyümeyi artırdığı sonucu elde edilmiştir.²³

Parlak yıldız ve Güvel (2015) çalışmalarında fikri mülkiyet haklarının ar-ge yatırımlarına olan etkilerini G-8 ülkeleri üzerinde incelemişlerdir. Bu amaçla 1970-2005 arası dönemi Görünürde İlişkisiz Regresyon (GİR) yöntemiyle analiz etmiş ve inceledikleri ülkeler için Fikri Mülkiyet Hakları korumasının AR-GE yatırımlarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.²⁴

Swilam (2017); FHM'nin ekonomik büyümeye etkisini araştırdığı çalışmasında Hindistan'ı ele almıştır. 2000-2015 dönemi verilerini panel veri yöntemiyle analiz eden yazar, çalışmasının sonunda FHM korumasının güçlendirilmesinin Hindistan'daki ekonomik büyümeyi kısa dönemde olumlu etkilediğini fakat kalkınmanın gerçekleşebilmesi için FHM korumasının güçlendirilmesinin tek başına yeterli olmayacağı sonucuna ulaşmıştır.²⁵

3- Ekonometrik Analiz

Veri Seti, Model ve Yöntem

Bu çalışmada fikri mülkiyet hakları ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki

²¹ James Bessen; Eric Maskin, "Sequential Innovation, Patents, And Imitation" *The Rand Journal of Economics*, 2009, pp. 611-635.

²² Abdul Sattar; Tariq Mahmood, "Intellectual property rights and economic growth: Evidences from high, middle and low income countries". *Pakistan Economic and Social Review*, Vol. 49, No 2, 2011, p. 163-186.

²³ Ahmet Yılmaz Ata; Ahmet Şahbaz, "Mülkiyet Hakları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: AB Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme", *Sosyoekonomi Dergisi*, Sayı 20, 2013-2.

²⁴ Fatma Merve Parlakyıldız; Enver Alper Güvel, "Fikri Mülkiyet Hakları Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: G8 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, 2015, s. 75-92.

²⁵ Yasmine Swilam, "The Potential Of Intellectual Property Rights For Economic Development a Case Study On India" *Lund University School of Economics and Management*, Master Thesis, June, Sweden 2017.

panel veri analizi yöntemiyle tahmin edilecektir. Araştırmada, iktisadi büyümeyi temsilen G-8 ülkelerinin ve Türkiye'nin 2007-2020 yılları arasındaki kişi başına düşen GSYH (ABD Doları) verileri için Dünya Bankası verilerinden yararlanılmıştır. FHM değişkenini temsil etmesi için Mülkiyet Hakları İttifakı (PRA) tarafından yılda bir kez yayımlanan 'Uluslararası Mülkiyet Hakları Endeksi' kullanılmıştır. Fiziki sermaye değişkenini temsilen, ele alınan ülkelerin brüt sabit sermaye yatırımlarındaki yıllık yüzde değişim kullanılmıştır. Bu değişkene (INVESTMENT) ait verilere OECD kanalıyla ulaşılmıştır. Son olarak AR-GE'ye yapılan harcamaların GSYH içindeki payını yüzde olarak ifade eden RD değişkenine ait verilere yine OECD kanalından erişilmiştir. Bu değişkenlere ait açıklamalar ve ekonomik büyüme üzerindeki beklenen tahmini etkileri Tablo: 2' de yer almaktadır.

Tablo 2: Modelde Kullanılan Değişkenlerin Açıklanması ve Beklenen Etkileri

Değişken	Değişkenin Göstergesi	Değişkenin Kaynağı	Değişkenin Beklenen İşareti
lnGDP	Kişi başına düşen milli gelir	Dünya Bankası	+
IPR	Fikri mülkiyet hakları indeksi	Property Rights Alliance	+
INVESTMENT	Brüt sabit sermaye oluşumundaki yüzde değişim	OECD	+
RD	AR-GE yatırımlarının GSYH içindeki yüzde pay	OECD	+/-

Çalışmanın hipotezlerini;

H_0 = Güçlendirilmiş fikri mülkiyet hakları iktisadi büyümeyi olumsuz yönde etkiler.

H_1 = Güçlendirilmiş fikri mülkiyet hakları iktisadi büyümeyi olumlu yönde etkiler.

Fikri mülkiyet haklarının korunması ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin test edilmesi için oluşturulan model aşağıdaki gibidir:

$$\ln GDP_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 IPR_{it} + \alpha_2 INVESTMENT_{it} + \alpha_3 RD_{it} + \epsilon_{it}$$

Denklemden t döneminde lnGDP, G-8 yerel para birimi bazında yıllık kişi başına düşen GSYH'yi; IPR, FHM endeksini, INVESTMENT yıllık brüt sabit sermaye oluşumundaki yüzde değişimi; RD, AR-GE'ye yapılan harcamaların GSYH içindeki yüzde payını ve ϵ ise hata terimini göstermektedir.

Aşağıda Tablo: 3'te değişkenlere ait gözlem sayısı, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri yer almaktadır. Değişkenlerimize ait verilerde eksiklik olmadığı için dengeli bir panel söz konusudur. G-8 ülkeleri (Kanada, ABD, İtalya, İngiltere, Rusya, Japonya, Almanya ve Fransa) ile Türkiye'ye ait temel istatistik göstergelere ayrı ayrı bakıldığında IPR ve RD değişkeninde Türkiye, ortalamasının altında; INVESTMENT değişkeninde ise

ortalamanın üstünde değerlere sahip olduğu görülmüştür. G-8 ülkeleri ise özellikle RD değişkeninde ortalamanın epey üstünde değerlere sahiptir. Bu gruptaki ülkeler ayrıca ortalamanın üstünde IPR değerleriyle karşımıza çıkmaktadır. INVESTMENT değerleri ise ortalamaya yakın bir değere sahiptir.

Tablo 3: Tahminde Kullanılan Değişkenlere Ait Temel İstatistik Göstergeler

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
InGDP	126	10,36962	.5965274	9,052098	11,086430
IPR	126	7.326984	1.375349	3.7	8.8
INVESTMENT	126	21.10476	6.457465	.6	43.7
RD	126	1967.625	943.4541	.794	3450

4- Bulgular

FMH'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeye yönelik oluşturulan modellerin tahminine dair sonuçlar ilgili tablolarda belirtilmiştir. Burada, bağımlı değişken olarak ele aldığımız GSYH'nin, mülkiyet hakları çatısı altında yer alan fikri mülkiyet haklarından etkilenip etkilenmediği incelenmiştir. Aşağıda sırasıyla Tablo 4'te sabit etkiler testi, Tablo 5'te LR testi, Tablo 6'da R-Hausman testi ve Tablo 7'de diagnostik testlere ait sonuçlar yer almaktadır. Son olarak tablo 8'de ise Driscoll-Kraay Standart hatalı sabit etkiler model tahminine ait sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 4: Sabit Etkiler Test Sonucu

Sabit Etkiler F Testi (Birim Boyutu)			
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	p-değeri
Sabit Terim	9.408764	29.99	0.000
IPR	.1141096	2.91	0.004
INVESTMENT	.0057039	3.54	0.001
RD	2.23e-06	0.10	0.919
N	126		
sigma_u	.47181551		
sigma_e	.10173147		
rho	.95557465		
F (8,114)	48.88		
Prob>F	0.0000		

Sabit Etkiler F Testi (Zaman Boyutu)			
Sabit Terim	7.393041	52.02	0.000
IPR	.4243975	23.11	0.000
INVESTMENT	-.0030126	-0.80	0.428
RD	-.0000353	-1.29	0.198
N	126		
sigma_u	.08362367		
sigma_e	.20324635		
rho	.14477491		
F (13,109)	1.35		
Prob>F	0.1967		

Çalışmada kullanılacak tahminciyi bulmaya yönelik olarak sabit etkilerde F testi sırasıyla önce birim boyutu için sonra ise zaman boyutu için gerçekleştirilmiştir. Birim boyutu ile yapılan F testi sonucunda Prob>F değeri 0.0000 olarak bulunmuş ve yokluk hipotezi olan reddedilmiştir. Dolayısıyla modelde birim etki mevcuttur. Zaman boyutu ile yapılan F testi sonucunda ise prob>F değeri 0.1967 olarak bulunmuş ve modelde zaman etkinin olmadığını ileri süren hipotezi kabul edilmiştir. Sonuç olarak sabit etkiler modeli, ele alınan modelde yalnızca birim etkinin olduğunu göstermiştir.

Tablo 5: LR test sonucu

LR Testi (Birim ve Zaman)				
parametreler	Tahmin	std. Hata	(95% güven aralığı)	
sd (R.Birim)	.3576926	.0989616	.207975	.6151896
sd (zaman)	.0486241	.013279	.0284704	.0830444
sd (Residual)	.0892818	.0062444	.0778448	.1023992
chi2 (2)	142.14			
prob>chi2	0.0000			
LR Testi (Zaman)				
sd (zaman)	.0297684	.0379957	.0024395	.363253
sd (Residual)	.2015068	.0135614	.1766054	.2299194
chibar2 (01)	0.18			
prob>chibar2	0.3339			

Tesadüfi etkilerde ise LR testi yapılmıştır. Önce hem birim hem de zaman etki birlikte test edilmiş ve hipotezi reddedilmiştir. Buna göre modelde birim ve/veya zaman etki vardır. Bunu tespit edebilmek için LR testi zaman boyutu için uygulanmıştır. Zaman boyutuyla yapılan LR testi sonucunda hipotezi kabul edilmiştir ve modelde zaman etkinin olmadığı sonucu elde edilmiştir. Buna göre oluşturulan model, tek yönlü birim etkiye sahiptir.

Tablo 6: R-Hausman (Cluster) Test sonucu

R-Hausman Testi			
chi(3)	3.46		
prob>chi2	0.3263		

Seçilecek regresyon modelini belirlemeye yönelik yapılan dirençli Hausman Test sonucuna göre ise % 1 anlamlılık düzeyinde hipotezi kabul edilerek tesadüfi etkiler tahmincisinin tutarlı olduğuna karar verilmiştir. Bu aşamadan sonra varsayımdan sapmalara dair yapılan tüm testler tesadüfi etkilere göre gerçekleştirilmiştir.

Tablo 7: Diagnostik Test Sonuçları

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Pr (Skewness)	Pr (Kurtosis)
lnGDP	126	0.0000	0.9168
IPR	126	0.0000	0.3685
INVESTMENT	126	0.8078	0.0007
RD	126	0.1303	0.0581

VIF Kriteri	
RD	1.60
IPR	1.50
INVESTMENT	1.11
Mean VIF	1.40
DW ve LBI Testi	
Durbin-Watson	.81058365
Baltagi-Wu LBI	.99947022
Prob>F	0.0000
Breusch-Pagan LM Test	
chi2(36)	108.723
Pr.	0.0000
	Pesaran CD: 5.402
Pr	0.0000

Modelin normallik sınaması için Skewness ve Kurtosis değerlerine bakılmıştır. Kurtosis ve Skewness değerleri -1.5 ile +1.5 aralığında olduğunda modelin normal dağılıma uyduğu kabul edilmektedir.²⁶ Modelde yer alan değişkenlerin tamamı kritik aralıkta olduğundan, model normal dağılmaktadır.

Çoklu doğrusal bağlantı sorununun olup olmadığına yönelik VIF değerine bakılmıştır. Bu değer, 0 ile 5 arasında ise modelde çoklu doğrusal bağlantı sorunu olduğu; 5 ile 10 arasında ise modelde orta şiddette çoklu doğrusal bağlantı sorunu olduğu; 10'dan büyük olduğunda ise modelde ciddi bir çoklu doğrusal bağlantı sorunu olduğu söylenmektedir. Bu çalışmada VIF değerleri 0-5 aralığında bulunduğu için modelde çoklu doğrusal bağlantı sorunu mevcut değildir.

Tesadüfi etkilerde değişen varyans olup olmadığını sınamak için Breusch-Pagan Testive otokorelasyonun varlığını sınamak için ise Durbin-Watson ve Baltagi-Wu LBI testleri yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre modelde hem otokorelasyonun hem de heteroskedasitenin olduğu görülmüştür. Son olarak birimler arası korelasyonun varlığını sınamaya yönelik yapılan Pesaran CD testi (2004), sonucunda hipotezi reddedilmiştir. Buna göre modelde birimler arası korelasyon mevcuttur. Bu durumda tesadüfi etkiler modeli, tüm varsayımdan sapmalara karşı dirençli olan, etkin ve tutarlı tahminler yapan Driscoll-Kraay (1998) model tahmincisiyle tahmin edilmiştir.²⁷ Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar yöntemi, yatay kesit bağımlılığını dikkate almasının yanı sıra otokorelasyon ve heteroskedasite sorunlarının varlığında da uygulanmakta ve tutarlı tahmin sonuçları vermektedir.²⁸ Bu tahminin sonucu Tablo 8'de özetlenmiştir.

Tablo 8: Driscoll-Kraay Standart Hatalı Sabit Etkiler Model Tahmini

Bağımlı Değişken: ln GDP			
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	p-değeri
Sabit Terim	7.979775	23.17	0,000
IPR	.2932974	11.97	0,000
INVESTMENT	.0073241	4.60	0,001
RD	.0000439	1.34	0.202
N	126		
wald chi2(3)	378.30		
prob>chi2	0.0000		
overall R-squared	0.8682		

²⁶ Barbara G. Tabachnick and Linda S. Fidell, *Using Multivariate Statistics*, Boston, Pearson, 2013.

²⁷ Ferda Yerdelen Tatoğlu, *İleri Panel Veri Analizi*, Beta Yayınevi, 2018.

²⁸ Sevgi İşbilir, "Türkiye'de Petrol Bazlı Yakıt Fiyatlarının Motor Hacimlerine Göre Binek Araç Talebine Etkisi: Panel Veri Yaklaşımı", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2014.

Tahmin sonuçlarına RD değişkeni dışındaki tüm değişkenler istatistiksel olarak anlamlı ve beklendiği üzere pozitif katsayılıdır. R2 değeri 0.86 olarak tahmin edilmiştir. Bu değer açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünün yüksek olduğunu ifade etmektedir. Fikri mülkiyet haklarındaki bir değişimin ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkisinin olduğu, tahmin sonuçları arasındadır. Dolayısıyla fikri mülkiyet haklarındaki gelişmelerin/güçlenmenin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği hipotez doğrulanmıştır. Buna göre IPR'de gerçekleşecek bir puanlık oransal artış / güçlenme ekonomik büyüme üzerinde 0.29 puan oransal bir artışa neden olacaktır. Diğer bir değişken olan INVESTMENT ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki söz konusudur. Brüt sabit sermaye oluşumunun GSYH içerisindeki payında bir puanlık oransal bir artış, iktisadi büyümede 0.007 puanlık bir artış sağlamaktadır. Modeldeki bir diğer değişken olan RD ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. AR-GE harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların çoğu AR-GE harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi pozitif bulmakla birlikte literatürde ele alınan bu iki kavram arasında herhangi bir ilişkinin saptanamadığı çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan Altın ve Kaya'nın 2009; Ağır ve Utlu'nun 2011; Samimi ve Alerasoul'un, 2009 yılındaki çalışmaları örnek verilebilir. AR-GE harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine yapmış oldukları çalışmalarda AR-GE harcamalarının iktisadi büyüme üzerinde bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.²⁹

Sonuç

Küreselleşmenin etki alanını her geçen gün genişletmesiyle birlikte kavramların karşılık geldikleri anlamlar kadar kavramları oluşturan faktörler de değişime uğramıştır. Bunlardan biri de şüphesiz ekonomik büyüme kavramıdır. Uzun yıllar ekonomik büyüme denilince temel üretim faktörleri olan emek, sermaye, toprak ve girişimci akla gelmekteydi. Ekonomi dışı faktörlerin iktisadi büyümeye etkisinin olabileceği göz önünde bulundurulmamıştı. İktisadi büyümenin yalnızca bu faktörlerle sağlıklı bir şekilde ölçülemeyeceği gerçeğinin anlaşılmasıyla birlikte ekonomik büyümenin belirleyicileri arasına ülkelerin hukuki, siyasi, sosyal ve kültürel yapıları da dahil olmuştur.

Bunlardan biri olan mülkiyet hakları, teorik çalışmalarda önemli bir yer edinmiş durumdadır. Mülkiyet haklarının güvence altına alınması, kaynakların optimum şekilde kullanılmasına, ticari ilişkilerdeki güvenin tahsis edilme-

²⁹ Ahmad Jafari Samimi - S. Alireza Alerasoul, "R-D and Economic Growth: New Evidence from Some Developing Countries", *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3 (4), 2009, s. 3464-3469.

Altın, Onur - Kaya, A. Aysen, "Türkiye'de Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişkinin Analizi", *Ege Akademik Bakış*, 9 (1), 2009, s. 251-259.

Ağır, Hüseyin - Utlu, Selen, "Ar-Ge Harcamaları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri: OECD Ülkeleri Örneği", *Uluslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri*, Saraybosna-Bosna Hersek 2011.

sine dolayısıyla belirsizliğin ve işlem maliyetlerinin azaltılmasına ve yatırımların artmasına olanak tanır. Mülkiyet haklarının bileşenlerinden olan fikri mülkiyet haklarının korunması AR-GE temelli gelişimlere yön veren en önemli unsurlardandır. Fikri mülkiyet hakkının korunması demek, insan bilgisinin korunması ve bu bilginin ilerlemesi için güvenilir bir ortamın sağlanması demektir. Bu durum yeni teknolojilerin üretilmesine ve ilerlemesine kaynaklık eder. Bu sebeptendir ki güçlü fikri mülkiyet hakları korumasına sahip ülkeler bugün gelişmiş ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada 2007-2020 yılları arasında G-8 ülkeleri ve Türkiye' de iktisadi büyüme ve fikri mülkiyet haklarının korunması arasında ilişki panel veri yöntemiyle incelenmiştir. Araştırmada kullanılan modelin değişkenlerini, IPR, INVESTMENT ve RD oluşturmaktadır. Tahmin sonuçlarına göre RD değişkeni dışındaki tüm değişkenlerin etkileri beklendiği gibi pozitif yönlü gerçekleşmiştir. Elde edilen 0.86 değerindeki yüksek R2 değeri, kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünün yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca, fikri mülkiyet haklarında ve brüt sabit sermaye oluşumunun GSYH içindeki payında bir puanlık oransal bir iyileşme iktisadi büyüme üzerinde sırasıyla 0.29 ve 0.007 puanlık oransal bir artış gerçekleştireceği, çalışmanın sonuçları arasındadır. Çalışanın sonucuna göre güçlendirilmiş mülkiyet hakları iktisadi büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. İktisadi olmayan unsurların etkisiyle ekonomik göstergeler üzerindeki etkileri küreselleşmenin de etkisiyle her geçen gün büyümekte ve derinleşmektedir. Bu sebepten ötürü ekonomiye dair politikalar geliştirilirken iktisadi ajanların karar alma süreçlerini etkileyen unsurların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Mülkiyet haklarının korunması ve güçlendirilmesi bu unsurlardan biridir. Ekonomik ilişkilerde güvenin tahsis edilmesinde önemli bir yerde bulunan mülkiyet hakları, olumlu ve istikrarlı ekonomik göstergelere ulaşmanın anahtarlarındandır. Gelişmiş ülkelerin konumlarını sürdürmeleri; gelişmekte olan ülkelere ise tüm bileşenleriyle bir bütün olarak mülkiyet haklarının korunmasına ve güçlendirilmesine yönelik politikalar yapıp, kurumsal yapıları bu açıdan geliştirip sağlamlaştırması gerekmektedir. Bunu başarabilmiş ülkelerin dünya ekonomisine yön verir konumda olmaları tesadüfle açıklanamayacaktır.

Kaynakça

- ADAMS, Samuel: “Intellectual Property Rights, Political Risk and Economic Growth In Developing Countries”, *Journal of Economics and International Finance*, 1, pp. 127-134, 2009.
- AĞIR, Hüseyin; UTLU, Selen: “Ar-Ge Harcamaları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri: OECD Ülkeleri Örneği”, *Uluslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri*, Saraybosna-Bosna Hersek, 2011.
- AKÇA, Kürşat: “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Mülkiyet Hakkı”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı Cilt:1, 2015, s. 543-596.
- ALTIN, Onur; KAYA, A. Ayşen: “Türkiye’de Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişkinin Analizi”, *Ege Akademik Bakış*, 9(1), 2009, s. 251-259.
- ATA, Ahmet Yılmaz; ŞAHBAZ, Ahmet: “Mülkiyet Hakları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: AB Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme”. *Sosyoekonomi Dergisi*, Yıl-Sayı: 2013-2, 2013.
- BAKIRTAŞ, Doğan: “Kurumlar, Vergi Kültürü ve Ekonomik Büyüme”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 9(1) 2016, ss. 67-87.
- BESSEN, James; MASKIN, Eric: “Sequential innovation, patents, and imitation.” *The Rand Journal of Economics*, 2009, pp. 611-635.
- GÖZLER Kemal: “Hukukun Temel Kavramları”, Ekin Kitapevi, Bursa 2008.
- HU, Albert G. Guangzhou; IVAN P. L. Png.: “Patent Rights and Economic Growth: Cross-Country Evidence”, *CELS 2009 4th Annual Conference on Empirical Legal Studies Paper*, (12 November 2009).
- IPRI: International Property Rights Index Report 2010, *Property Rights Alliance*, 2010.
- İŞBİLİR, Sevgi: “Türkiye’de Petrol Bazlı Yakıt Fiyatlarının Motor Hacimlerine Göre Binek Araç Talebine Etkisi: Panel Veri Yaklaşımı”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. Antalya, 2014.
- JANJUA, Pervez; GHULAM, Samad: “Intellectual Property Rights and Economic Growth: The Case of Middle Income Developing Countries”. *The Pakistan Development Review*, 46, 2007, 711-722.
- KAMA Özge: “Yeni Kurumsal İktisat Okulunun Temelleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13/2, 2011, s. 183-204.
- KARTAL, Rabia Nur: “Türkiye’de Mülkiyet Hakkı ve İhlalleri: Varlık Vergisi Örneği”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 27, Sayı:105, 2022, ss. 181-200.
- LÉGER, Andréanne: “Intellectual Property Rights in Mexico: Do They Play a Role?”, *World Development*, Vol. 33, No. 11, 2005, p. 1865-1879.
- MURRAY, Fiona; STERN, Scott: “Do Formal Intellectual Property Rights Hinder the Free Flow of Scientific Knowledge? An Empirical Test of the Anti-Commons Hypothesis”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 63, 2007, pp. 648-687.
- NORTH, Douglass: “Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans”, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

- PARK, Walter G.: “Do Intellectual Property Rights Stimulate R&D and Productivity Growth? Evidence from Cross-National and Manufacturing Industry Data, (in) Intellectual Property Rights and Innovation in the KnowledgeBased Economy”, Ed by Jon Putnam, Calgary, *University of Calgary Press*, Part. 9, p.1-50.
- PARLAKYILDIZ, Fatma Merve; GÜVEL, Enver Alper: “Fikri Mülkiyet Hakları Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: G8 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 2015, s.75-92.
- POWELL, Benjamin: (2002). Private Property Rights, Economic Freedom, and Well Being. Mercatus Center, *George Mason University Working Paper* 19, 1-17.
- QIAN, Yi: “Do National Patent Laws Stimulate Domestic Innovation in a Global Patenting Environment? A CrossCountry Analysis of Pharmaceutical Patent Protection, 1978-2002”, *Review of Economics and Statistics*, Vol. 89, 2007, No. 3.
- SAKAKIBARA, Mariko; BRANSTETTER, Lee: “Do Stronger Patents Induce More Innovation? Evidence From The 1988 Japanese Patent Law Reform”, NBER Working Paper Series, 1999, No.7066.
- SAMİMİ, Ahmad Jafari; ALERASOUL, S. Alireza: “R-D and Economic Growth: New Evidence from Some Developing Countries”, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3 (4), 2009, 3464-3469.
- SATTAR, Abdul; MAHMOOD, Tariq: “Intellectual property rights and economic growth: Evidences from high, middle and low income countries”, *Pakistan Economic and Social Review*, 49 (2), 2011, 163-186.
- SWILAM, Yasmine: “The potential of intellectual property rights for economic development a case study on India”, *Lund University School of Economics and Management*, Master Thesis, June, Sweden 2017.
- ŞİMŞEK, Suat: “Mülkiyet Hakkının Kapsamı, Sınırlandırma Karşılaştırmalı Bir Analiz Nedenleri ve Şartları Açısından 1982 Anayasası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”, *TBB Dergisi* (91), 2010.
- TABACHNICK, B. G.; FİDELL, L. S.: Using multivariate statistics. Boston, Pearson, 2013.
- UZUN, Meral: “Mülkiyet Hakları ve Ekonomik Gelişme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 2009, 291-308.
- YERDELEN, Tatoğlu, Ferda: İleri Panel Veri Analizi. Beta Yayınevi, 2018.
- YUEH, Linda: “Patent Laws and Innovation in China”.*International Review of Law and Economics*, Vol. 29, 2009, p. 304-313.

Extended Abstract

The Relationship Between Intellectual Property And Economic Growth: A Study On G-8 Countries And Turkiye

Achieving and maintaining economic growth is one of the most basic economic goals of all countries. The concept of economic growth has been studied from different angles in each economic school. Economic growth, which was initially characterized as an increase in the level of production, has acquired a different dimension in terms of concept due to the impact of globalization. Previously, only basic economic indicators were used to measure economic growth, but over time, the reliability and adequacy of these results have become questionable. Nowadays, non-economic elements such as corporate structures of countries and democracy indicators have also been added to economic growth indicators. These elements have quite significant effects on economic growth.

In this study, the effect of intellectual property rights protection, which is a component of property rights, which is one of the most important elements of the corporate structure, on economic growth was investigated. For this purpose, the per capita GDP of the G-8 countries and Turkiye for the years 2007-2020, the intellectual property rights index, the percentage change in gross fixed capital investments and the share of R&D expenditures in GDP were estimated by panel data analysis. Determining which model is the most suitable model in the research process is determined by specification tests. It was decided that the appropriate estimation method was a random effect model for the model. Whether the model have standard errors such as autocorrelation, heteroscedasticity, and cross-sectional dependence have been examined with the help of diagnostic tests and it has been determined that the model have all three problems. In order to avoid inconsistent results, model estimations were made with the Driscoll-Kraay estimator, which provides effective estimation under these standard errors. According to the forecast results, intellectual property rights protection positively affects economic growth in all the studied countries. Accordingly, a one-point proportional increase/strengthening in intellectual property rights will provide a 0.29 point proportional increase in economic growth. One of the common features of economically developed countries is that they have strong property rights. That is why intellectual property rights today are one of the locomotives of economic growth. According to the conclusion of the study, countries that want to achieve economic growth should focus on policies aimed at strengthening property rights protection.

TÜRKİYE’DE BİR EKONOMİK GÜVENLİK TEHDİDİ OLARAK KAMU-ÖZEL İŞBİRLİĞİ PROJELERİ

Ahmet CİVANOĞLU*

Öz

Uluslararası ilişkiler bakımından ekonomik güvenlik kavramı oldukça geniş bir çerçeveye sahiptir. Uluslararası ticaret, makro ekonomik değişkenler, küresel suç, sınır aşan doğal kaynaklar, uluslararası ekonomik alanlar, çevresel sorunlar bu kapsama dâhil edilebilmektedir. Kısacası, bir ülkenin makroekonomik dengelerine yönelik dış veya iç her türlü tehdit bir ekonomik güvenlik sorunu olarak algılanabilmektedir.

Bu çalışmada, tüm dünyada kamu hizmetlerinin kurulması ve işletilmesinde bir yöntem olarak kullanılan kamu-özel işbirliği (public private partnership-ppp) projelerinin Türkiye’deki uygulama hatalarının yol açtığı sorunların bir ekonomik güvenlik tehdidine dönüştüğü ileri sürülmektedir. Bu kötü dönüşümün ana sebebi ise %75’i yurtdışı kaynaklı olan kamu-özel işbirliği (KÖİ) kredilerine hazine garantisi ve işletme dönemi boyunca dövize endeksli kâr garantileri verilmiş olmasıdır. Tarihsel bir kur riski sorunu olan Türkiye’nin dövize endeksli garanti uygulamasına son vermesi, KÖİ prosedürlerini Almanya örneğine benzer şekilde geliştirmesi ve mevcut projelerdeki dövize endeksli kredi ve kâr garantilerini Türk lirasına çevirmesi yolları önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Güvenlik, Kamu-Özel İşbirliği, Kur Riski.

Public-Private Partnership Projects As A Threat To Economic Security In Türkiye

Abstract

The concept of economic security has a comprehensive framework regarding international relations. International trade, macroeconomic

Geliş Tarihi: 24 Aralık 2021 - Kabul Tarihi: 25 Şubat 2022.

Atıf Bilgisi: Ahmet Civanoglu, “Türkiye’de Bir Ekonomik Güvenlik Tehdidi Olarak Kamu-Özel İşbirliği Projeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 357-392, doi: 10.55773/tda.1036312.

* Öğr. Gör. Dr. Trakya Üniversitesi, İpsala Meslek Yüksekokulu, Edirne, Türkiye ORCID: 0000-0001-5053-4500.

variants, global crimes, cross-bordering natural resources, international economic zones, and environmental issues can be included in this framework. Thus, internal, or external threats to a country's macroeconomic balances can be perceived as an economic security issue.

In this study, it is exhibited that, in Türkiye, the implementation faults of public-private-partnership projects implemented as a private method for establishing and operating public services in the world have come to a threat of economic security. The treasury guarantees to PPP projects debts of which %75 foreign loans and, throughout operating of them, being given demand guarantees based on USD are main reasons of this lousy transformation. It is suggested that Türkiye, which has a historical currency risk problem, should end the currency-indexed guarantee, improve its PPP procedures like the example of Germany, and ways to convert the currency-indexed loan and profit guarantees in existing projects into Turkish lira.

Keywords: Economic Security, Public Private Partnership, Currency Risk.

Giriş

Güvenlik kavramı, değişen koşullarla birlikte kapsam değişikliğine uğramaktadır. Geleneksel siyasi, askeri, stratejik algılanışının yanında güvenlik de günümüzde ekonomik açıdan ele alınır ve irdelenir olmuştur.¹ Güvenlik kavramına yaklaşımda meydana gelen değişimin sonucu olarak “ekonomik güvenlik” kavramı güvenlik çalışmalarının bir parçası haline gelmiştir. Sosyal güvenlik disipliniinde daha çok bireysel bir çerçeveye sahip olan ekonomik güvenlik, uluslararası ilişkilerde makroekonomik planda ulusal ve uluslararası bir çerçeveye sahiptir. Ülkelerin makroekonomik dengelerini bozarak mali ve politik bağımsızlıklarını tehdit edebilecek her türlü değişken ekonomik güvenlik sorunu olarak ele alınabilmektedir.

Piyasacı ve uzun vadeli bir yöntem olma niteliğiyle dünyanın birçok ülkesindebaşvurulan kamu-özel işbirliği (KÖİ) projeleri özellikle ulaştırma, sağlık, enerji, sulama ve hatta eğitim gibi sektörlerdeki kamu hizmetlerinin altyapı yatırımlarının kurulmasında ve işletilmesinde öne çıkmaktadır. Bu yöntemde, bir kamu hizmetini kurmayı üstlenen özel sektör işletmesine söz konusu kamu hizmetini uzun vadeli olarak işletme hakkı verilmektedir. Teoride, yatırımın fiziki, teknik, finansal yükünü ve risklerini kamu ile özel sektör arasında dengeli şekilde paylaştırmayı hedeflediği ileri sürülen bu model ile yatırımı cazip kılma gerekçesiyle özel sektöre, çeşitli adlar altında kâr garantileri sunulabilmektedir. Hatta Türkiye’de yapıldığı gibi, yüklenici firmanın bulunduğu kredilere hazine garantisi dahi verilebilmektedir. Bu durumda riskin dağıtılması değil tüm riskin devlet tarafından üstlenilmesi söz konusu olmaktadır.

Bu çalışmada, teorik avantajları ve dezavantajları, Türkiye’deki gerçek durumla karşılaştırmalı olarak irdelenen KÖİ projelerinin, yurtdışı kaynaklı ve hazine garantili krediyle ve dövize endeksli kazanç garantisi

¹ Murat Yorulmaz, “Değişen Uluslararası Güvenlik Algılamaları Bağlamında Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde “Değişmeyen” Güvenlik Paradoksu”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Temmuz 2014, s. 120.

esasıyla yapılandırılmaları nedeniyle Türk Milleti'nin ekonomik geleceği üzerinde ağır bir yük yarattığı; bu soruna içkin olan kur artışının sebep olduğu mali yükün bir ekonomik güvenlik tehdidi haline geldiği; sorunun giderilmesi için alınabilecek önlemler ortaya konmaktadır.

Literatür ve Problem

Türkçe literatürde KÖİ projelerini doğrudan konu alan birçok çalışma olmakla birlikte KÖİ projelerinin iktisadi ve mali yönlerini inceleyen çalışma sayısı nispeten azdır. KÖİ projelerinin etkilerini Türkiye'nin ekonomik güvenliği bakımından ele alan bir çalışmaya bu çalışma hazırlanırken rastlanmamıştır. Güvenlik kapsamında düşünülebilecek bir çalışmada Oral ve Fazlılar enerji arzının güvenliği ve dışa bağımlılığı açısından ele alarak rüşvet boyutuyla da incelemişlerdir.²

Emek çalışmasında Avrupa Birliği ile Türkiye arasında KÖİ projelerini hukuksal altyapı, sektörler, yöntemler, uygulamalar, sorumluluklar ekseninde karşılaştırmalı incelemiş; Türkiye'deki uygulamaların saydam, riskte dengeli ve rekabetçi olmadığını tespit etmiştir. Emek bir başka çalışmasında KÖİ usulüyle yapılan şehir hastanelerindeki yatak maliyetinin, Malezya'daki maliyetin iki katı olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca proje geliştirme, ihale ve finansman aşamalarındaki eksiklere ve aksamalara ilişkin önemli bilgiler vermektedir.³

Bülbül, mali saydamlık açısından ele aldığı çalışmasında KÖİ sözleşmelerinin kamuoyuyla paylaşılmadığını, ilgili kurumların bilanço dipnotlarında bu sözleşmeler hakkında genel bilgilere yer verilmesi gerekirken bunun yapılmadığını, bu sözleşmelerden kaynaklanan giderlerin sözleşme bazında bütçeye ekli cetvel olarak TBMM'ye sunulmadığını ve kesin hesap kanun tasarısında açıkça yer almadığını ileri sürmüştür.⁴

Uysal'ın, başta gelen Avrupa ülkeleri ile Türkiye'deki KÖİ yatırımlarını geçmiş, bugün ve gelecek açısından yatırım büyüklükleri ve yatırım eğilimleri itibarıyla incelediği genel bir çalışmasının yanında İngiltere'deki KÖİ uygulamalarını ve Türkiye'deki yansımalarını incelediği bir makalesinde ve diğer çalışmalarında sağlık işletmeciliği ekseninde, sağlık sektöründeki KÖİ projelerini, teşvik faktörleri ve hizmet sunumu bakımından ele aldığı görülmektedir.⁵

² Burcu G. Oral; Tuğba A. Fazlılar "Enerji Güvenliğinin Değişen İçeriği Kapsamında Enerji Sektöründe Kamu Özel Sektör İşbirliği ve Kısıtlar: Enerji Projelerinde Yolsuzluk", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 4, 2015.

³ Uğur Emek (a), "Karşılaştırmalı Perspektiften Kamu Özel İşbirlikleri: Avrupa Topluluğu ve Türkiye", *Rekabet Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2009, s. 46-50; (c) "Sağlık Sektöründe Kamu-Özel İşbirliği Sözleşmeleri: Beklenti ve Gerçekleşme" *Hacettepe HFD*, Cilt 7, Sayı 1, 2017, s.156, dpn. 68.

⁴ Duran Bülbül, "Türkiye'de Kamu Özel İşbirliği Uygulamasının Mali Saydamlık Açısından İncelenmesi", *Journal of International Scientific Researches*, Vol. 2, Issue 72017, s.107.

⁵ Yusuf Uysal (a) "Avrupa Birliği'nin Seçilmiş Bazı Ülkelerinde ve Türkiye'de Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Yatırımlarının Karşılaştırmalı Analizi" *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2018; (b) "İngiltere Kamu-Özel İşbirliği Modelinin Türkiye'deki Şehir Hastaneleri Uygulamaları Üzerine Etkileri: Politika Transferi Bağlamında Bir Analiz", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 22, Sayı 3, 2020.

Alagöz ve Yokuş, KÖİ projelerinin ekonomik büyüme ve cari açığa etkilerini inceledikleri çalışmalarında, finansmanın dörtte üçünün dış kredi ile sağlanan bu projelerin kısa vadede cari açığa olumlu etki gösterirken uzun dönemde yaratacağı ağır faiz yükü nedeniyle büyük bir risk kaynağı olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Yazarlar, KÖİ projelerinin ödemeler bilançosuna yansımalarını inceledikleri bir başka çalışmada ise 2017- 2030 aralığında bu projeler nedeniyle dış borç ödemede darboğaz yaşanabilecek yılları tahmin etmeye çalışmışlardır. 2024 yılında 9,5 milyar dolara ulaşacağını hesapladıkları KÖİ kredilerinin geri ödemelerinin, cari açıkla birleşince döviz darboğazına yol açacağını; 2003-2016 aralığında KÖİ yatırımları nedeniyle net dış borcun üç kat arttığını, borcu borçla itfa etme uygulamasına devam edilmesi halinde geçmişteki Düyun-u Umumiye acı tecrübesinin bir kez daha yaşanabileceğini belirtmişler ve yaşanmaması için alınmasını gerekli gördükleri tedbirleri sıralamışlardır.⁶

Güzelsarı, İngiltere sağlık sisteminde özel finans girişimi adıyla uygulamaya konan KÖİ modelinin, savunulanların aksine çok kötü sonuçlar meydana getirdiğini, 2009 yılında yap-kirala-devret şeklinde özel konsorsiyum tarafından yapılan 12,3 trilyon sterlinlik yatırımın, kira ve hizmet bedelleri olarak toplam 70,5 trilyon sterlin olarak geri ödeneceğinin hesaplandığını^{**}; bu projeler nedeniyle toplam yatak sayılarında %30'a, klinik personeli sayılarında %25'e varan azalmalar meydana geldiğini, 1997-2002 aralığında 13.000 yatak kaybının yaşandığını aktarmıştır.⁷

Karahanoğulları da İngiltere sağlık sektöründeki KÖİ uygulamalarını mali açıdan değerlendirdiği ve 2008 krizi sonrası değişiklikleri analiz ettiği çalışmasında 2011 itibariyle 11,8 milyar sterlinlik yatırım için 30 yıl vade sonunda 73,6 milyar sterlin geri ödeme yapılacağını bunun faizinin %7,6 olduğunu, oysa İngiltere'de 30 yıllık takas faiz oranının %4,35 olduğunu tespit etmiştir.⁸

Finansal pahalılığına ek olarak Türkiye'de bu projeler, İngiltere'deki gibi ulusal parayla değil, dövizde endeksli olarak yapılandırılmıştır.

Aysu ve Bakırtaş OECD ülkeleri kapsamında 1990-2013 döneminde KÖİ projeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi kişi başı milli gelir, ihracat, gayrisafi sabit sermaye stoku, istihdam değişkenleri bakımından incelemiş ve KÖİ projelerinin uzun dönem ekonomik büyümeye olumlu etkileri olduğunu saptamışlardır.⁹ Borç yükü, bütçe açığı, faiz ödemele-

⁶ Mehmet Alagöz ve Turgut Yokuş (a) "Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Yatırımları ve Ekonomik İllüzyon Etkisi", 2017; (b) "Kamu Özel İşbirliği Yatırımları ve Dış Borç Ödeme Projeksiyonu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 73, Sayı 3, 2018, s. 888.

^{**} Güzelsarı'nın maddi hatasını düzeltmek gerekir: Verdiği tutarların trilyon değil milyar olması gerekirdi. (Y.n.)

⁷ Selime Güzelsarı "Sağlık Sisteminde Yeniden Yapılanma ve Kamu-Özel Ortaklıkları", *Amme İdaresi Dergisi*, Eylül, c. 45, s. 3, 2012, s. 49- 50.

⁸ Yiğit Karahanoğulları "Kamu Özel Ortaklığı Modelinin Mali Değerlendirmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 67, Sayı 2, 2012, s. 103.

⁹ Ahmet Aysu ve Doğan Bakırtaş "Kamu Özel İşbirliği Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi", *Biltürk Ekonomi ve İlişkili Çalışmalar Dergisi*, Cilt1, Sayı 1, 2019, s. 37, 38.

ri, transferler gibi değişkenler bakımından yapılan çalışmalar farklı sonuçlar verebilmektedir. Güzelsarı'nın da tespit ettiği gibi kur riski yüksek olmayan merkez ülkelerde dahi KÖİ projelerinin yatırım büyüklüğü ile geri ödeme büyüklüğü arasında iktisaden açıklanamayacak büyüklükte negatif fark vardır.

Orak, “Sağlık Sektöründeki Kamu Özel İşbirliği Projeleri: Türk Tahkim Hukukunda Bir Anomali Örneği (Mi)?” adlı çalışmasında KÖİ sözleşmelerinde tahkime ilişkin düzenlemeleri incelemiş ve Türk hukuk sistemine aykırılıkları tespit etmiştir.¹⁰

Şahin Duran “Türkiye’de Kamu Özel İşbirliği Uygulamalarının Mali Riskleri Üzerine Değerlendirmeler” adını taşıyan ve bu projelerin malî risklerini temel alan çalışmasında Türkiye’deki KÖİ yatırımlarının hukukî ve malî risk faktörleri bakımından genel değerlendirmesini yapmıştır. Kamu maliyesi üzerinde oluşmuş ve oluşabilecek malî yükün boyutlarına ilişkin ayrıntılı niceliksel veri sunmamıştır.¹¹

Kürkcü ve Coşkun Önal, KÖİ projelerini maliye politikası bakımından inceledikleri bir literatür çalışmasında ayrıntılı malî veriler sunmamakla birlikte, 2013 yılındaki KÖİ yatırımları toplamının aynı yıl kamu yatırımları toplamının 2/3’üne yaklaşan bir büyüklüğe ulaştığını tespit etmişlerdir.¹²

Ünalın, İngiltere’deki KÖİ tecrübelerini ve tartışmalarını incelediği çalışmasında Hazinesin beş yıllık hedefler belirlemesine karşın KÖİ’lerin çok uzun vadeli olmasının maliyetleri ve riski belirsizleştirdiğini, özel sektörün kamuya oranla çok daha pahalı finansman bulduğunu, işlem maliyetlerinin proje değerinin %10’unu aştığını, bütçe esnekliğini ortadan kaldırdığını, 2012 yılında İngiltere’de bu yöntemin başarısızlığının resmen kabul edildiğini, neticede özel sektörü zengin etmekten başka bir olumlu sonuç doğurmadığını, KÖİ’nin bırakılarak kamu finansmanı usulüne dönülmesi gerektiğini ileri sürmüştür.¹³

Teker ve diğerleri, İngiltere’de KÖİ’lerin başarısızlığı sorununa 2008 krizinden sonra çözüm olarak sunulan kamu ortaklı yap-işlet-devret (YİD) usulünü Ankara-İzmir otoyolu projesi üzerinden inceledikleri çalışmalarında bu usulün maliyet, hizmet bedeli ve ihale aşamasında rekabet açısından hem devlet hem de özel sektör bakımından YİD usulünden daha avantajlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Fakat gösterdikleri farklar büyük değildir.¹⁴

¹⁰ Cem Çağatay Orak, “Sağlık Sektöründeki Kamu Özel İşbirliği Projeleri: Türk Tahkim Hukukunda Bir Anomali Örneği (Mi)?”, *Journal of International Trade & Arbitration Law/ Uluslararası Ticaret ve Tahkim Hukuku Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 2020, s. 153- 200.

¹¹ Deniz Şahin Duran, “Türkiye’de Kamu Özel İşbirliği Uygulamalarının Mali Riskleri Üzerine Değerlendirmeler”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 65, Ocak- Şubat, 2018.

¹² Murat Kürkcü ve Hilal Coşkun Önal “Kamu Özel İşbirliği Modellerinin Türk Maliye Politikası Bakımından Değerlendirilmesi”, *Journal of the Human & Social Science Researches*, 8 (3) 2019, s. 1701-1702.

¹³ Eda Ünalın “Kamu Özel İşbirliği Modeli İncelemesi: Birleşik Krallık”, *İzmir İktisat Dergisi*, Cilt 35, Sayı 1, 2020, s. 460, 462, 466.

¹⁴ Suat Teker, Dilek Teker ve Murat Çimen “Ulaştırma Projeleri Finansmanı İçin Bir Model Önerisi: Kamu-Özel Sektör Ortaklığı ile Yap-İşlet-Devret”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2013, s. 123, 125.

Songur ve Top, Sağlık sektöründeki YİD ve yap-kirala-devret (YKD) uygulamalarına yönelik yaptıkları saha araştırmasında ilgili kamu kurumları ve sivil toplum örgütlerinden seçtikleri uzman kişilerin görüşlerini analiz etmişlerdir. Sonuçlara göre her iki modelden birini öncelikli görenlerin toplam oranı %44'te kalmaktadır. Sorular arasında salt kamu seçeneğine yer verilmemiştir. Katılımcıların en yüksek gördüğü risk ise finansal risklerdir.¹⁵

Bu çalışma, Türkiye'deki KÖİ projelerinde garanti ödemelerinin niceliği konusunda literatürdeki veri eksikliğini gidermeye yardımcı olmanın yanında KÖİ projelerini, güvenlik çalışmaları içerisinde yeni bir yaklaşımı ifade eden *ekonomik güvenlik* kavramı çerçevesinde inceleyerek yeni bir boyut eklemektedir. Elde edilen kanıtlar, Türkiye'deki KÖİ projelerinin devlete yüklediği anormal borç yükü ve yarattığı kur riski nedeniyle ekonomik güvenlik tehdidi olarak algılanabileceğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı'da da çöküş döneminde, kâr veya kilometre garantisiyle imtiyazlar verildiği bilinmektedir. Bu imtiyazlardaki hükümet garantileri nedeniyle oluşan malî yük, bir süre sonra devletin "*damga, alkollü içki, balık avı, tuz ve tütünden*" aldığı vergilerin gelirlerinin 10 yıl süreyle alacaklılara devredilmesi (1879) sonucunu doğurmuştur. Akabinde 1881'de Borçlar İdaresi'nin (Düyun-u Umumiye /D.U.) kurulmasıyla devlet maliyesi üzerindeki kontrol, alacaklı yabancı devletlerin eline geçmiştir.¹⁶

Berlin Kongresi'nde (1878) Avrupalı devletler Osmanlı maliyesini yönetmek üzere milletlerarası bir mali komisyon kurulmasına karar vermişlerdir. Bu kararın temel sebebi Osmanlı hükümetinin 1875 yılında, bir süreliğine borç faizlerinin %50'sini ödeyebileceğini ilan etmesiydi. Berlin Kongresi kararını yumuşatarak uygulamak amacıyla 1881 yılında Muharrem Kararnamesi'yle kurulan D.U. meclisi, Osmanlı hükümeti ve Osmanlı Bankası temsilcilerinin yanında alacaklı yabancı kuruluşların belirlediği ve bu kuruluşların tabi oldukları devletlerin dışişleri bakanlıklarınca onaylanan kişilerden oluşmaktaydı. Bu devletler arasında İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya başta gelmekteydi. 1911-12 döneminde Osmanlı devlet gelirlerinin %31,5'ine hükmeden D.U.'nun meclis üyeleri aynı zamanda yabancı şirketlerin yönetim kurullarında görev alıyor ve bu kuruluşların çıkarlarını devlete karşı savunuyorlardı. Hatta bu kişiler, yabancı devletler tarafından istenen ıslahatlar (Makedonya Islahatı gibi) doğrultusunda karar çıkartarak, el koydukları devlet kaynaklarını bu bölgelere gönderebiliyorlardı.¹⁷ Özetle, borçlarını bahane ederek Osmanlı'nın malî bağımsızlığını ortadan kaldıran alacaklı devletler, siyasi bağımsızlığını da ipotek altına almışlardı.

¹⁵ Cuma Songur ve Mehmet Top "Türkiye'de Sağlık Sektöründe Kamu-Özel İşbirliği Modeli: Paydaş Görüşlerine Dayalı Bir Alan Araştırması", *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2018, s. 159, 177, 178.

¹⁶ Alagöz ve Yokuş (a), *a.g.e.*, s. 118.

¹⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, Ankara, 2001, s. 127-129.

Perkins, uzun yıllar rüşvet, şantaj ve tehdit ile yayınlaması engellenen, ülkemizde 2005 yılından bu yana onlarca basımı yapılmış ve üzerine kitap incelemesi de yayınlanmış olan¹⁸ *Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafı* (2005) adlı eserinde, kendisinin de dahil olduğu bir grup özel yetiştirilmiş ajanın, küresel danışmanlık şirketleri, uluslararası yardım kuruluşları ve benzerlerinin uzmanı sıfatıyla hedef ülkelerin yüksek bürokrasisini ikna ederek pahalı ve finansal verimliliği düşük altyapı projelerine yönlendirdiklerini, bu projeler için yüksek faizli krediler sağladıklarını, hedef ülkeler bu kredileri geri ödeyemez hale geldiklerinde ise maliyelerini kontrol altına alarak bu ülkelerin politik kararlarına yön verdiklerini anlatmıştır.¹⁹

Sonraki yıllarda Perkins'ten cesaret alan diğer bazı ekonomik tetikçiler de kendi itiraflarını yayımlamışlardır.²⁰

Türkiye, doğu Akdeniz, Ege adaları, kuzey Irak ve Suriye, Karabağ gibi uluslararası çekişmeli konulardaki tutumunu değiştirmeye mecbur edilmek amacıyla çoğu kez, yumuşak karnı olan ekonomik dengesizlikleri üzerinden sıkıştırılmaya ve hizaya getirilmeye çalışılmaktadır. Bu açıdan en çok kullanılan tehdit araçlarından biri de kambiyo krizleridir. Dönemsel olarak Türk parasının konvertibl yabancı paralar karşısında yaşadığı hızlı değer kaybı Türk ekonomisinde büyük sarsıntılar yaratmaktadır. Türkiye'nin gelecek çeyrek yüzyılımı belirleyecek olan KÖİ projeleri, bütün mali yükü ve kambiyo risklerini Türk Milleti üzerinde bırakan bir yapıya sahiptir. 155 milyar doları aşan bir sözleşme büyüklüğüne ulaşmış ve 1915 Çanakkale Köprüsü ve otoyol projesi gibi yeni projelerin de eklenmesiyle daha da büyümekte olan bu projelerde müteahhitlerin yurt dışından aldıkları kredilere devlet garantisi verilmiş olması, işletme dönemine ilişkin talep garantilerinin, şehir hastanelerinin kira ve hizmet bedellerinin dolara ya da avroya endeksli olması, müteahhitleri yükümlülüklerini yerine getirmeye zorlayacak bir mekanizmanın öngörülmemiş olması ve yabancı unsuru taşıyan sözleşmelerden doğacak ihtilaflarda yabancı tahkiminin yetkili kılınmış olması KÖİ projelerini Türk Milleti'nin menfaatleri açısından sorgulanması gereken bir ekonomik güvenlik meselesi haline getirmiştir. Bu projelerin sözleşmeleri "ticari sır" bahanesiyle kamuoyu ile paylaşılmadığı için kaçında yabancı tahkimin bulunduğu bilinmemektedir. Ancak %75'inin yurtdışından sağlanan krediyle finanse edildiği dikkate alınırsa bu oranda yabancı tahkim ihtimalini kabul etmek gerekir.²¹

Bu çalışmada KÖİ projelerinin teorik avantaj ve riskleri ortaya konduktan sonra bir ekonomik güvenlik tehdidi olarak değerlendirilmesi önerilen Türkiye'deki KÖİ projelerinin genel durumu uluslararası raporlar, bakanlıkların ve kamu tüzel kişilerinin mali tabloları, TBMM Plan ve Bütçe

¹⁸ Fatih Altuğ "Kitap Değerlendirmesi: Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafı", *Cografî Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2017.

¹⁹ John Perkins, *Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafı*, Çev. Murat Kayı, April Yay. Ankara, 2005

²⁰ Altuğ, *a.g.e.*, s. 1

²¹ Burada özetlenen hususlar aşağıda kaynaklarıyla birlikte ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Komisyonu görüşme tutanakları, Sayıştay raporları ve diğer birincil kaynaklardan elde edilen verilerle incelenmiş; bu projelerin Türk Milleti'ne yarattığı ve yaratabileceği mali yük ve kur riski ortaya konarak sorunun çözümü için atılması gereken adımlar önerilmiştir.

Ekonomik Güvenlik

Ekonomik güvenlik kavramının ulusal ve uluslararası boyutu bulunmaktadır. Ulusal boyutta bireysel ve kolektif yaklaşımlar mevcutken uluslararası boyutta, Soğuk Savaş sonrasındaki uluslararası ekonomik entegrasyon ve küresel güvenlik sorunlarının ekonomik boyutları yer almaktadır.

Ulusal boyutta, ekonomik güvenlik kavramı bireysel düzeye indirgenildiğinde tanımlanması gayet kolay olmaktadır. Bireysel anlamda ekonomik güvenlik üç unsurdan oluşmaktadır: Yeterli ve güvenilir bir gelir düzeyine sahip olmak, acil durumlar için tasarruf edebilmek, emekli olduğunda kendini geçindirebilmek.²²

Bu unsurların hepsi yalnızca bireyin belirleyebileceği koşullarda sağlanabilecek olanaklar değildir. Bireyin içerisinde bulunduğu toplumun koşulları belirleyici olmaktadır. Ekonomik istikrar ilk akla gelen makro kavramdır. Bunun varlığı ya da yokluğu en önemli belirleyicidir. Dolayısıyla ekonomik güvenliğin bir de kolektif boyutu vardır. Örneğin bir ekonomik durgunluk bireysel ekonomik güvenliği tehdit edebilmektedir.

Uluslararası boyutta ekonomik güvenlik kavramının kapsamı tam olarak belirlenebilmiş değildir. Uluslararası ekonomik entegrasyon devinim halindedir. Gelişmiş iletişim, finansal akışkanlık ve ticari serbesti üzerinden tüm ekonomiler birbirine daha bağımlı hale gelmektedir. Uluslararası liberal ekonomik sistemde küresel piyasalara girmek, dış ekonomik gelişmeler karşısında savunmasızlık ve uluslararası karşılıklı bağımlılık sonucunu doğurmaktadır. Liberal kapitalizmin karakteristik özelliklerinden ikisi belirsizlik ve risktir. Bireyler, firmalar ve devletler açısından ekonomik seçme özgürlüğü avantajının yanında güvensizlik dezavantajı bulunmaktadır.²³

Uluslararası boyutta ekonomik güvenlik kavramını tanımlamaya yönelik ilk yaklaşım askeri olmakla birlikte ikinci yaklaşım, saldırı ya da savunma amacıyla kullanılabilen ekonomi politikası araçlarına vurgu yapar. Soğuk Savaş sonrası dönemde kavram daha çok, zayıf ekonomik performansın, askeri kapasite ya da caydırıcı güç gösterimi üzerinde yaratacağı aşındırıcı etkide anlam bulmaktadır.²⁴

Ekonomik güvenlik ulusal, bölgesel ve küresel güvenliğin bir unsuru olarak görülmelidir; özellikle ekonomik kaynaklar ile diğer güvenlik bile-

²² Tony Wharton "Economic Security: How Should We Take Charge Of Our Future?", *National Issues Forums Institute*, 2014, s. 2.

²³ Vincent Cable "What is International Economic Security?", *International Affairs*, Vol. 71, No. 2, 1995, s. 305-306.

²⁴ *a.g.e.*, s. 306-307.

şenleri arasındaki dinamik dengeyi sağlama işlevine sahiptir. Hükümetlerin, bölgesel ve küresel kuruluşların insan güvenliğini sağlamaya yönelik ana hedeflerinden biri ekonomik güvenlidir. Ulusal ekonomi açısından ekonomik güvenlik, kişiler ve bölgeler arası sosyo-ekonomik eşitsizliği ortadan kaldırmaya yönelik olarak yoksulluk ve kıtlıkla mücadele politikasının zeminini oluşturur. Ulusal boyutta, ekonomik güvenlik vatandaş, toplum ve devletin hayati çıkarlarını, ulusal değerleri ve yaşam tarzını korumayı ifade etmektedir. Günlük hayat içerisinde bireyler ve toplulukların çeşitli özelemlerinin elde edilebilmesi için ekonomik güvenlik ortamı şarttır. Ekonomik güvenlik düzeyi, ülkedeki tüm üretim dağıtım ve tüketim süreçlerini etkileyen iç ve dış etkenler arasındaki etkileşimin bir sonucudur. Bu noktada ulusal ve uluslararası boyut bütünleşir. Dolayısıyla resmî ya da sivil kurumların faaliyetleri ulusal bölgesel ya da küresel ekonomik güvenliğin sağlanmasında önemli role sahiptir. Özetle ekonomik güvenlik, üreticilerin amaçları ile tüketicilerin faydası arasındaki dengeyi bozabilecek ve hükümet faaliyetlerini yerine getirmek için gerekli kaynak güvenliğini tehlikeye sokabilecek dış veya iç ekonomik ya da finansal tehditlerin bertaraf edilmesi olarak düşünülebilir.²⁵

Uluslararası boyutta devletler, üretim, tüketim, işgücü, para gibi ekonomik değişkenleri araç olarak kullanıp diğer devletlerin politikalarına müdahale edebilmektedirler. Klasik anlamıyla ekonomik güvenlik diğer devletlerin bu tip müdahalelerinden korunabilmektir. Dolayısıyla ekonomik güvenlik, bir ülkenin ekonomik işleyişini, gelişimini ve refahını tehlikeye atabilecek potansiyele sahip tehditlere karşı önlem alınmasını ifade eder.²⁶ Ekonomik güvenliğin ekonomik bağımsızlığın stratejik araçlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Ekonomik güvenliğe yönelik tehditler dış kaynaklı olabileceği gibi, içeriden kaynaklanan ama dışarıdan destekle meydana gelen olaylar da olabilir. İstihbarat faaliyetlerinin bir amacının da ekonomik kaynaklara yön vermek olduğu kabul edilirse, ülke içindeki bir takım ekonomik dengesizlikler, yabancı istihbarat teşkilatları marifetiyle şekillendirilip tehdit ya da daha ötesi istikrarsızlık kaynağı haline getirilebilir. Yapılması gereken, ekonomik dengesizliklere ve istikrarsızlığa sebep olabilecek ekonomik güvenlik tehditlerine karşı önlemler üretmektir.

Kamu-Özel İşbirliği Projesi (KÖİ)

Bu projelerin kökeni, kamu hizmeti imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleridir. Bu sözleşmelerde devlet, bir kamu hizmetinin kurulmasını ve/veya işletilmesini belirli bir süreliğine özel sektöre bırakmaktadır. Sürenin sonunda hizmet tüm taşınır ve taşınmaz varlıklarıyla birlikte bedelsiz olarak idareye

²⁵ Valeriu Ioan-Franc; Marius Andrei Daamescu "Some Opinions on the Relation between Security Economy and Economic Security", *Revista Romana de Economie*, Cilt 31, Sayı 2, 2010, s. 143-144.

²⁶ Czeslaw Mesjasz, "Ekonomik Güvenlik" çev. Yelda Demirağ, *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 250.

geçmektedir.²⁷ Liberal ekonomilerde özellikle kamusal altyapı hizmetlerine yönelik işlerin özel kişilere gördürülmesi usulü olarak ortaya çıkan kamu hizmeti imtiyazı, 19. yüzyılda idari faaliyetler içerisinde belirgin bir yer edinmiştir. Osmanlı'da kamu hizmetlerinin kurulmasında ve işletilmesinde bu usule sıkça başvurulmuştur. Cumhuriyet döneminin başlarında bu imtiyazlar kaldırılarak bu hizmetler devlet tekeline alınmıştır. 1950'li yıllardan itibaren tekrar gündeme gelen ve tartışılan bu usul²⁸ 1980'li yıllardan sonra "yap - işlet - devret" sözleşmelerine dönüşmüş; günümüzde kendi içerisinde türleri olan "kamu-özel işbirliği (KÖİ)" projeleri olarak anılmaktadır.²⁹ Özellikle 2008 küresel ekonomik krizinden sonrakamunun malî kaynaklarında yaşanan kısıtlılıklar ve ekonomik gelişme için gerekli altyapı yatırımlarına olan ihtiyaç paradoksu hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerde altyapı yatırımlarında ek finansman sağlamak amacıyla KÖİ projelerine ilgiyi arttırmıştır. Özel sektör, altyapı yatırımlarının finansmanı için alternatif ve yardımcı bir kaynak olarak görülmeye başlanmıştır.³⁰

KÖİ projelerinin tüm dünyada kabul görmüş standart bir tanımı bulunmamaktadır. Kavram, kamu ile özel sektör arasında akdedilen çok çeşitli antlaşmaların tanımlanmasında kullanılabilir. Birçok ülke, kendi geliştirdiği KÖİ modellerine uyarladığı bir tanımlama ortaya koyabilmektedir. Teoride ileri sürülen genel özellikleri dikkate alındığında bu projeler, devletin, altyapı tesislerini ve hizmetlerini kurmakta ve işletmekte özel sektörün uzmanlığını ve kaynaklarını kullanmasına olanak sağlayan bir mekanizmadır. Hizmetlerin daha verimli hale getirilmesinde, eskimiş altyapının yenilenmesinde ya da eksik altyapının kurulmasında özel sektör işbirliğine başvurulması yeni çözüm seçeneklerinin ve finansal olanakların sağlanmasını mümkün kılabilir. Bu projeler sorumlulukların ve risklerin paylaşılmasına yönelik olarak kamu ve özel sektörün yeteneklerini ve kaynaklarını bir araya getirmektedir. Projelerin günlük iş ve işlemleri özel sektöre devredilerek, kamunun projelere yönelik politika, planlama ve yasal düzenlemelere odaklanmasına olanak sağlanır.³¹ Genel teorik betimleme böyle olmakla birlikte bu projelerin tecrübe edilmiş birçok riski bulunmaktadır. Bu çalışmanın odağında bu risklerden özellikle kur riski yer almaktadır.

Ülkemizde KÖİ'nin resmi bir tanımı bulunmamakla birlikte, bu kapsamda 4 model uygulanmaktadır. Bunlar, yap - işlet - devret, yap - kirala - devret, yap - işlet ve işletme hakkı devri modelleridir.³² Bu modellere her sektörde rastlanabilmekle birlikte, işletme hakkı devri modeli daha çok

²⁷ Metin Günday, *İdare Hukuku*, 5. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 172.

²⁸ Turgut Tan, "Kamu Hizmeti İmtiyazından 'Yap-İşlet-Devret' Modeline", s. 308.

²⁹ Hüsnüye Akıllı, "Kamu Hizmeti İmtiyazından Yap İşlet Devret Yöntemine: Yasal Serüven", *Sayıştay Dergisi*, Sayı 89, Nisan- Haziran, 2013, s. 110.

³⁰ PPPLRC (Public-Private-Partnership Legal Resource Center) (b), "What are Public-Private Partnerships?" ve "About Public-Private Partnerships", 2016, par. 1.

³¹ a.g.e.

³² T.C.C. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı) Strateji ve Bütçe Başkanlığı (a), "KÖİ Envanteri ve KÖİ Göstergeleri", 2020.

hava ve deniz limanlarıyla enerji sektöründe; yap-işlet-devret modeli ulaştırma ve elektrik sektöründe; yap - kirala devret modeli sağlık ve eğitim sektörlerinde; yap-işlet modeli elektrik sektöründe uygulanmaktadır.³³Bu modellere yönelik özel yasalar bulunmakla birlikte Tüm KÖİ modellerini kapsayan bir çerçeve yasa bulunmamaktadır.

1982 Anayasası, bir kamu hizmetinin özel sektöre gördürülmesinin kanunla düzenlenmesini hükme bağlamıştır.³⁴

3996 Sayılı “Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap- İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yapılması Hakkında Kanun”un 3. Maddesi (a) bendine göre:

Yap-işlet-Devret Modeli: İleri teknoloji veya yüksek maddi kaynak ihtiyacı duyulan projelerin gerçekleştirilmesinde kullanılmak üzere geliştirilen özel bir finansman modeli olup, yatırım bedelinin (elde edilecek kar dahil) sermaye şirketine veya yabancı şirkete, şirketin işletme süresi içerisinde ürettiği mal veya hizmetin idare veya hizmetten yararlananlarca satın alınması suretiyle ödenmesini... ifade eder.

Yap-işlet-devret modelinin yasal tanımını iki unsurdan oluşmaktadır. Birincisi ileri teknoloji veya yüksek maddi kaynak ihtiyacının özel sektöre karşılanmasıdır. İkincisi, elde edilecek kâr dahil olmak üzere tüm yatırım bedelinin, işletme süresi boyunca hizmetten yararlananlar ya da idare tarafından ödenmesidir.

6428 Sayılı “Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İş Birliği Modeli ile Tesis Yapılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması... Hakkında Kanun” un birinci maddesinde yap-kirala-devret modeli tanımlanmaktadır. Buna göre yap-kirala-devret:

...ihale ile özel hukuk hükümlerine göre, kamu özel iş birliği modeli çerçevesinde; Sağlık Bakanlığı ve bağlı kuruluşlarınca yapılmasına ihtiyaç duyulan tesislerin... Hazinesinin özel mülkiyetindeki taşınmazlar üzerinde sözleşmede belirtilen sabit yatırım dönemi hariç otuz yılı geçmemek üzere... yapılması, mevcut tesislerin yenilenmesinin sağlanması ve bu projeler için alınacak danışmanlık, araştırmageliştirme hizmetleri ile ileri teknoloji ya da yüksek mali kaynak gerektiren bazı hizmetlerin gördürülmesi...” modelidir.

Aynı maddenin ikinci fıkrasında devlet tarafından müteahhit firmaya ödenecek hizmet bedeli ve kullanma bedeli (kira bedeli) de tanımlanmıştır. Yatırımcı (yüklenici) firmaya, işletme süresi boyunca bu iki kalemden geri ödeme yapılmaktadır.

Yap- işlet modeli 4283 sayılı Yap-İşlet Modeli İle Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması Ve İşletilmesi İle Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Kanun’da tanımlanmıştır. Buna göre “Yap-İşlet Modeli: Elektrik enerjisi santrallerinin üretim şirketleri mülkiyetlerinde kurulmalarını, işle-

³³ T.C.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı (b), “Kamu Özel İşbirliği - Mevzuat”, 2020.

³⁴ 18.10.1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, madde: 47.

tiyelerini, üretilen elektrik enerjisinin belirlenecek esas ve usuller çerçevesinde satışını içeren modeli... ifade eder.”(m. 2). Yap- işlet modelinin başka bir sektörde uygulanabilmesi için özel kanun yapılması gerekmektedir. Bu durum, KÖİ projeleri için bir çerçeve kanun yapılmasına ihtiyaç olduğu düşüncesini desteklemektedir.

İşletme hakkı devri ise 4046 sayılı “Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun” un 18. Maddesinin birinci fıkrasının (c) bendinde tanımlanmıştır. Buna göre: “İşletme hakkının verilmesi; (Kamu) Kuruluşların bir bütün olarak veya aktiflerindeki mal ve hizmet üretim birimlerinin mülkiyet hakkı saklı kalmak kaydıyla bedel karşılığında belli süre ve şartlarla işletilmesi hakkının (özel sektöre) verilmesidir.”

Yasal tanımlar bütün nitelikleri yansıtmamakla birlikte her bir modelin işlevini ortaya koymaktadır. Bu çalışma proje geri ödemelerinin dövize endeksli yapılmasının meydana getirdiği ekonomik güvenlik sorununa odaklıdır.

KÖİ Projelerinin Teorik Avantajları, Riskleri ve Türkiye’deki Durum

Kamu hizmetlerinin kurulması ve işletilmesine özel sektörün dahil edilmesinin birtakım faydalarının olduğu savlanmaktadır. Bu faydaların etkinliği hizmetin niteliğine, ülkelerin sektörel ve kurumsal yapısına göre farklılık gösterir. Kamu - özel işbirliğinin, hizmetlerin kurulmasında ve işletilmesinde ileri teknoloji, yenilikçi ve verimli uygulamalar getireceği, altyapı harcamalarının şimdiki ve gelecekteki maliyetlerini netleştirerek bütçe kesinliği sağlayacağı, gelişmekte olan yerli sektör firmalarının uluslararası firmalarla işbirliği fırsatları yakalayarak kapasitelerini büyütmeleri yanında, inşaat, elektrik, güvenlik, temizlik ve bakım gibi sektörlerdeki küçük firmalara taşeronluk fırsatları yarattığı, KİT’lerin tecrübelerinin özel sektöre aktarılmasıyla teknoloji ihraç edebilecek ulusal firmalar yaratılmasına yardımcı olabileceği, rekabetçi altyapı ağı yaratarak ekonomik gelişmeyi kalıcı hale getirmeye yardımcı olacağı, altyapı talebinin karşılanmasında kamu kurumlarına destek olacağı, proje süresince maliyet, tasarım, inşaat ve işletmeden bakım onarıma kadar birçok riskin özel sektöre devredilebilmesi sayesinde kamu açısından uzun dönem kaynak verimliliği sağlayacağı ileri sürülmektedir.³⁵

Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) projelerinin, dezavantajlı toplum kesimlerine faydalı olacak şekilde etkin ve kaliteli kamusal mal ve hizmetleri sağlayabilmesi için daha açık ve şeffaf olması gerektiği genel bir kanıdır.³⁶ Dünya Bankası da KÖİ projelerini tanıtırken, kendileri tarafından desteklenecek projelerin şeffaf ve katılımcı özellik taşıması gereğini vurgulamaktadır.³⁷ Türkiye’deki projelerin sözleşmeleri “ticari sır” bahanesiyle kamuoyu ile paylaşılmamaktadır. Sadece Sayıştay raporlarından bir miktar bilgi edin-

³⁵ PPPLRC (a), “Potential Risks and Benefits of Public Private Partnerships”, 2016, par. 1.

³⁶ Abdoulaye Fabregas; MarcelaRozo; Norma Garza, “Public Private Partnerships Transparency and Accountability: Where is my data?” 2017, par. 1.

³⁷ The World Bank, “Public-PrivatePartnership”, 2019, par. 4.

mek mümkün olabilmektedir. Bu durum teoride ileri sürülen şeffaflık ölçütüyle de bağdaşmamaktadır.

Avrupa Yatırım Bankası (European Investment Bank) bünyesindeki Avrupa KÖİ Uzmanlık Merkezinin (EPEC) tanımlamasına göre, bu projelerde önemli riskleri ve yönetsel sorumluluğu yüklenici şirket üstlenmektedir. Riskler arasında özellikle tasarım, inşaat, işletme ve/veya finansal riskler sayılmaktadır.³⁸ Oysa ülkemizde, projeler için yurt dışından sağlanan kredilere verilen Hazine garantilerinin ve işletme dönemi için verilen talep garantilerinin dolar ya da avro bazında olması.³⁹ Riskin tamamını halka ve devlete yüklemektedir.

Türkiye'de yap-işlet-devret modelinde talep garantisiyle verilen proje sayısı 115'tir ve bu sayı toplam KÖİ projelerinin %46,18'ini oluşturmaktadır.⁴⁰ Bu projelerin finansmanı için yüklenici tarafından alınan kredilere de Hazine garantisi verildiği için bu projelerin yatırımcı (yüklenici) firmalar açısından sıfır risk taşıdıkları, riskin tamamen devlet tarafından üstlenildiği görülmektedir.

Proje Adı	Antlaşma Tarihi	Toplam Proje Maliyeti	Kredi Tutarı	Kredi Tutarı (ABD \$)
Avrasya Tüneli	11.12.2012	\$1.239.863.000	\$960.000.000	960.000.000
Kuzey Marmara Otoyolu Odayeri-Paşaköy Kesimi (3. Boğaz Köprüsü Dahil)	13.05.2014 11.03.2016	\$ 3.456.244.239	\$ 2.318.000.000 \$ 420.000.000	2.318.000.000
Gebze-Orhangazi-İzmir (İzmit Körfez Geçişi) Otoyolu	05.06.2015	\$ 6.312.392.047	\$ 4.956.312.328	4.956.312.328
Çanakkale-Malkara Otoyolu (1915 Çanakkale Köprüsü Dahil)	16.03.2018	€3.159.721.036	€2.265.000.000	2.799.993.000
Ankara-Niğde Otoyolu	07.06.2018	€1.462.628.902	€ 1.114.962.012	1.310.749.341
Kuzey Marmara Otoyolu Kurtköy-Akyazı Kesimi	16.09.2019	\$ 3.661.656.404	\$ 2.840.000.000	2.840.000.000
Kuzey Marmara Otoyolu Kınalı-Odayeri Kesimi	16.09.2019	\$2.072.257.009	\$1.595.000.000	1.595.000.000
Toplam				17.200.054.669

Ayrıca dolara endeksli talep garantileri bütçe kesintisini tamamen ortadan kaldırmaktadır. Bunlara ilişkin somut kanıtlar aşağıda yer almaktadır.

KÖİ projelerinin hükümetler tarafından tercih edilme sebepleri arasında, bütçe kısıtlarının altyapıyatırımlarını devlet tarafından inşa edilme-

³⁸ EPEC (European PPP Expertise Centre), "What is a public-private partnership (PPP)?", par. 1

³⁹ Uysal (a), a.g.e., s. 160.

⁴⁰ T.C.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı (a)

⁴¹ TC. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Kamu Borç Yönetimi Raporu, 2020.

sineengel olması, hükümetlerin bu projelere kaynak yaratmak için yeni vergiler koymak ya da kamu borçlarını arttırmakta isteksiz veya olanaksız olmaları gibi sebepler gösterilmektedir. Bu projelerde hükümetin yüklenici firmaya yapacağı ödemenin zamana yayılmış olmasının, hükümeti tek seferde büyük kaynaklar aktarmaktan kurtardığı belirtilmektedir.⁴² Ama kamu bir taraftan finans kuruluşlarının faiz kazancını diğer taraftan yüklenici firmanın kârını ödemek zorunda kalmaktadır.⁴³Türkiye'de tüm bunlara bir de durdurulamayan kur artışı eklenmektedir. Dolayısıyla zarar, projeleri ulusal parası üzerinden gerçekleştiren ülkelere oranla çok daha büyük olmaktadır. Zararın büyüklüğüne ilişkin veriler aşağıda gösterilmektedir. Kamu kaynaklarının uzun vadeli dolara endeksli ipotek altına alınması, dezavantajlı ya da desteklenmesi gereken toplum kesimlerine harcanabilecek kaynakların KÖİ müteahhitlerine ve finansörlere aktarılması sonucunu doğurmaktadır.

Kamu hizmetinin devlet eliyle kurulması ve işletilmesine nazaran KÖİ projelerinin toplam maliyetlerinin çok daha yüksek olduğu bilinmektedir. Bu maliyetin önemli bir kısmını yüklenici tarafından yüksek faizle borçlanarak sağlanan finansman oluşturmaktadır. Bu finansın sağlanabilmesi ise hizmetin işletme aşamasında yaratacağı nakit akışından yatırımcıların net getiri elde edeceklerini öngörmelerine bağlıdır.⁴⁴Faizin yüksek olması, uzun vadeli takas faizi ve bunun üzerine eklenen risk priminin birleşmesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁵ Bu durum piyasa ekonomisinin doğasından kaynaklanmakla birlikte Türkiye'de işin doğasına uymayan şey, özel sektörün sıfır risk olgusudur. Özel sektörün KÖİ projelerinden elde ettiği muazzam kâr, Hazine garantileri ve talep garantileri sayesinde hiçbir ticari risk üstlenmeden elde edilmektedir.

Dünya Bankası'nın 2018 yılında yayınladığı KÖİ raporundan yararlanarak Türkiye'deki KÖİ uygulamalarının genel özellikleri ile başka ülkelerdeki KÖİ projelerinin genel özelliklerini karşılaştırmak mümkündür. Karşılaştırma için Almanya seçilmiştir. Bu seçimde Almanya'nın herkesçe bilinen yüksek standartları belirleyici olmuştur. Önemli olan, nitelikli bir emsal karşısında Türkiye'nin önemli eksiklerinin olup olmadığını anlamaktır. Rapor KÖİ'leri idarenin hazırlık safhası, ihale safhası, sözleşmenin uygulanma safhası ve kamu kurumları talep etmeden özel sektör tarafından getirilecek KÖİ proje tekliflerine açık olup olmama bakımından kategorize ederek incelemiştir.

Hazırlık safhasında Türkiye'de ekonomik etki değerlendirmesi, mali karşılanabilirlik değerlendirmesi, risk tanımlamaları, alternatif yöntem analizi, kredibilite değerlendirmesi yapıldığı ancak bunlar için KÖİ'lere

⁴² Thomson Reuters, *Practical Law*, "Public Private Partnerships: Issues and Considerations", 27 Ekim, 2017.

⁴³ Karahanoğulları, *a.g.e.*, s. 103.

⁴⁴ PPLRC (a), par. 10, 11.

⁴⁵ Karahanoğulları, *a.g.e.*, s. 105.

özel standart yöntemler geliştirilmediği belirtilmektedir. Almanya'da ise bu kategorilerin her biri için özel yöntemler kullanıldığı belirtilmektedir. Yatırımcılara yönelik bir pazar araştırması ise Türkiye'de hiç yapılmazken, Almanya'da bunun için özel yöntem geliştirildiği belirtilmektedir. Türkiye'de standart KÖİ kontratları uygulanmazken Almanya'da bu kontratların standarda bağlandığı anlaşılmaktadır.⁴⁶

İhale safhasında, Türkiye'de ihale komisyonuna yüklenici adayları ile tek tek ya da topluca müzakere yapma takdir yetkisi tanınabilmekte iken Almanya'da bu yetkinin bulunmadığı böylece keyfi uygulamalara açık kapı bırakılmaması istenmediği ve şeffaflığın korunmasının amaçlandığı göze çarpmaktadır. Bununla bağlantılı olarak, tek teklif verilmesi halinde ihale bedelinin belirlenmesinde kamu yararını korumak için Almanya'da özel prosedür uygulanırken, Türkiye'de özel prosedür uygulanmadan ihale verilebilmektedir. Almanya uygulamalarında teklifle birlikte finansman modeline ilişkin projenin de sunulması şart iken Türkiye'de bu gerekmemektedir. Ayrıca ihalenin sonuçlanmasıyla sözleşmenin imzalanması arasındaki dönemde, kazanan firma ile görüşme ve müzakere Almanya mevzuatında sınırlandırılmış iken, Türkiye mevzuatında bu tip bir sınırlandırma bulunmamaktadır.⁴⁷ Bu sınırlandırmanın süreç içerisinde oluşabilecek fesatları engellemeye yönelik olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Kamu talep etmeden özel sektör tarafından getirilen KÖİ projesi teklifleri kategorisinde ise Türkiye'de herhangi bir yasal düzenleme ve uygulama birliği mevcut değilken Almanya'da bu tür tekliflerin verilmesi ve bunların değerlendirmeye alınması yasaktır.⁴⁸ Özel sektörün yüksek kâr beklentisiyle getireceği yatırım tekliflerinin kamunun ihtiyaçları ile bağdaşmadığı halde kabul edilmesi durumunda kamu kaynaklarının etkin olmayan şekilde ve verimsiz kullanılmış olacağı açıktır.

KÖİ modellerinde pek çok değişken bulunmakla birlikte en önemli değişken risk yönetimidir. Bu modellerle gerçekleştirilen projelerde risk analizi ve denetimi oldukça güçtür ve çok boyutlu bir çalışma gerektirir. Bu bakımdan risk dağılımının projenin en başından itibaren doğru yapılması hem kamu hem de özel sektör açısından büyük önem taşımaktadır ve projenin başarısını belirleyen en önemli faktördür.⁴⁹ Dünya Bankası raporunda tespit edildiği gibi Almanya'nın aksine ülkemizde KÖİ projelerine özel bir risk değerlendirmesi tekniği geliştirilmiş değildir.

Teoride her ne kadar riskin özel sektör ile kamu arasında dağıtıldığı varsayılrsa da KÖİ projelerinde özellikle kur riski ya da mevcut varlıklara yönelik finansal risklerin üstlenilmesine sıra geldiğinde yüklenici firmalar ve onlara kredi verenler, kontrol edemeyecekleri riskleri üstlenmekten kaçın-

⁴⁶ PIPPPR (Procuring Infrastructure Public-Private Partnerships Report), 2018, s. 123, 208.

⁴⁷ *a.g.e.*, s. 45, 123, 208.

⁴⁸ *a.g.e.*, s. 123, 208.

⁴⁹ Gökhan Tunç; Emrah Özseraça, "Türkiye'deki Kamu Özel İşbirliği Modelinin İyileştirilmesine Ait Öneriler", 3. *Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı*, 14-16 Ekim, 2015, s. 2.

makta ya da bu risklerin ortaya çıkması halinde kamunun hizmet ücretleri ve tarifelerde gerekli artırımı yapmasını güvence altına alacak düzenlemeler istemektedirler. Böylece risk doğduğunda yükün toplumla paylaşılmasını talep etmektedirler. Ayrıca özel sektör, büyük riskleri üstlenmesinin talep edildiği projelerde geniş kontrol yetkisi talep etmektedir.⁵⁰

Türkiye'deki KÖİ projelerinde uygulanan dolara endeksli araç geçiş sayısı garantilerinin, yolcu sayısı garantilerinin, hasta sayısı garantilerinin önemli sebeplerinden biri de yüklenici firmaların kur riskini üstlenmekten kaçınmalarıdır. Kur riskinin tamamının devlet tarafından üstlenilmesi ve garantilerin 25 yıl gibi uzun süreli olması, kamu üzerinde uzun vadeli bir kur riski meydana getirmektedir.

Özel sektör, karşılığı ödenen işten daha fazlasını yapmak istemeyecektir. O nedenle sözleşmelerde performans gerekliliklerine yönelik karşılıklı hak ve yükümlülüklerin gerçekçi ve ayrıntılı düzenlenmesi gerekmektedir. Performans gereklilikleri çıktı temelli ve izlenmesi mümkün kriterlerden oluşmalıdır.⁵¹

Günümüzün en büyük gücü bilgidir. Proje uygulayıcısı özel sektör, hizmetin detaylarıyla ilgili çok daha fazla bilgi sahibi olacaktır. Bunun yaratabileceği güvenlik sakıncalarını ortadan kaldırmak için yürütücü firmaya ayrıntılı ve anlaşılabilir raporlar düzenleme ve bunları düzenli olarak idareye aktarma yükümlülüğü getirilmelidir.⁵²

KÖİ projelerinin sürdürülebilir olması için net bir yasal çerçeve oluşturulması gerekmektedir.⁵³ Oysa ülkemizde bu konuda henüz net bir yasal çerçeve oluşturulmadığı Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanan Yeni Ekonomi Programı'nda da belirtilmektedir. Planın "kamu maliyesi" faslında "politika ve tedbirler" başlığı altında, "...(KÖİ) uygulamalarında etkinliği, verimliliği, ekonomikliği ve bütünlüğü sağlayacak çerçeve bir düzenleme yapılacaktır... KÖİ projeleri, kamu yükümlülükleri ve bütçe dengeleri dikkate alınarak planlanacak veyürütülecek, maliyet etkinliğinin sağlandığı durumlarda kullanılacaktır."⁵⁴ denilmesi suretiyle KÖİ projelerinde istenen seviyede bir verimlilik ve mali denge sağlanamadığı Bakanlıkça da üstü örtülü şekilde kabul edilmiş olmaktadır.

Aşağıda ayrıntılı gösterildiği gibi, KÖİ projesiyle yapılan hastanelerin yatak başına maliyeti 358.986,00 \$ iken Devlet tarafından 2021 yılında yapılması planlanan hastanelerin yatak maliyeti 980.126,00 TL'dir. KÖİ projelerinin ortalama maliyetleri birçok ülke ortalamasının da çok üzerindedir. Örneğin Çin'in ortalaması 109 milyon dolar iken Türkiye'nin ortalaması 892 milyon dolardır. Aynı değer Rusya'da 453 milyon \$, Hindis-

⁵⁰ PPPLRC (a), par. 13.

⁵¹ a.g.e., par. 14.

⁵² a.g.e., par. 15

⁵³ a.g.e., par. 16

⁵⁴ YEP (Yeni Ekonomi Programı), Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020-2022), s.13.

tan'da 383 milyon \$, Brezilya'da ise 627 milyon \$ olmuştur.⁵⁵ Bunda proje büyüklükleri de etkili olmakla birlikte, yukarıdaki Almanya kıyaslamasıyla birlikte düşünüldüğünde Türkiye'deki KÖİ yatırımlarının hesapsızlık ve plansızlık nedeniyle pahalılık ve verimsizlik sorunu yarattığı anlaşılmaktadır. Örneğin, yedi yıl yatırım 15 yıl işletme süresi olan, Osmangazi Köprüsü'nün de içerisinde yer aldığı Gebze - Orhangazi - İzmir otoyolu sözleşmesine, erken bitirilen proje bölümlerinin erken işletmeye açılabilmesini sağlayan hüküm konmuştur. Köprü, toplam proje maliyetinin %19'unu, fakat proje gelirlerinin %75'ini oluşturmaktadır. Yüklenici firma otoyol inşaatını ihmal ederken köprü inşaatını hızlandırmış ve köprüyü 4 yıl erken bitirip bu süre boyunca devletten geçiş garantisi bedeli tahsil etmiştir. Böylece 1,2 milyar dolar maliyetli köprüye bu süre boyunca 2 milyar 150 milyon dolar fazladan garanti ödemesi yapılmıştır. İşletme süresi boyunca projeye ödenecek toplam tutar ise 11 milyar dolardır.⁵⁶

KÖİ projelerinin uzun soluklu ve karmaşık yapısı, projelendirme ve sözleşme aşamalarından tüm risklerin veya olumsuz gelişmelerin öngörülebilmesini imkânsızlaştırmaktadır. Öngörülemez risklerin gerçekleşmesi halinde taraflar sözleşme şartlarının yeniden müzakere edilmesini isteme ihtiyacı duyacaklardır. Hükümet politikalarındaki ya da zorunluluklarındaki değişiklikler, yüklenicinin başarısızlığı ya da mücbir sebepler gibi nedenlerle KÖİ projeleri başarısızlıkla sonuçlanabilir. Bunlardan bazıları öngörülebilir olsa da bir kısmı uygulama esnasında çözümlenmesi gereken sorunlar olarak ortaya çıkabilmektedir.⁵⁷ Türkiye açısından kur artışı öngörülebilir bir risktir. Sözleşmede öngörülmemiş olsa dahi mücbir sebep olarak ileri sürülebilir ve sözleşmenin yeniden müzakere edilmesi istenebilir. Yabancı unsuru taşıyan projelerde, uyuşmazlıkların yabancı tahkimde çözüleceğinin kararlaştırılabilmesi⁵⁸ soruna Türk hukukunu aşan bir boyut kazandırmaktadır. Fakat Anayasamızın 125. Maddesine göre, yabancı tahkime gidilebilmesi için uyuşmazlığa sebep olan sözleşmede bir yabancılık unsuru bulunması şarttır. Dolayısıyla yabancı unsuru bulunmayan ya da sonradan yabancılık unsuru ortadan kalkmış sözleşmelerden kaynaklanan uyuşmazlıklarda yabancı tahkime gidilemez. Böyle bir durumda Milletlerarası Tahkim Kanunu ve Hukuk Muhakemeleri Kanunu uyarınca Türk mahkemeleri yetkili olacaktır.⁵⁹ KÖİ projelerinin finansmanında yaklaşık %75 oranında döviz cinsinden kredi kullanılmıştır. Hem yüklenici firmalara hem de finansör firmalara garantiler verildiği için⁶⁰ KÖİ projelerinin büyük kısmının dev-

⁵⁵ Şahin Duran, *a.g.e.*, s. 325.

⁵⁶ TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu Görüşme Tutanakları, 19 Kasım 2020, s.47, 48.

⁵⁷ PPPLRC (a), par.17

⁵⁸ Orak, *a.g.e.*, s. 196-197.

⁵⁹ *a.g.e.*, s. 197.

⁶⁰ Mehmet Alagöz ve Turgut Yokuş (b), "Kamu Özel İşbirliği Yatırımları ve Dış Borç Ödeme Projesiyonu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 73, Sayı 3, 2018, s. 869.

let, müteahhit ve yabancı finans kuruluşu olmak en az üç taraflı olduğu anlaşılmaktadır. Yabancı unsurunun devreden çıkarılabilmesi için yurt dışından sağlanan kredilerin geri ödenmesi ya da kredi alacağını yabancı ortağı bulunmayan bir yerli bankanın devralması düşünülebilir.

KÖİ Projelerinin Ekonomik Güvenlik Sorununa Dönüşmüş Malî Yüğü

KÖİ yatırımlarının yıllara göre dağılımına bakıldığında 2013 yılı çok belirgin bir farkla göze çarpmaktadır; 2020 fiyatlarıyla 24.845,95 milyon dolar yani yaklaşık 25 milyar dolarlık proje verilmiştir.⁶¹ Yaklaşık 30.000 toplam yatak kapasiteli şehir hastanelerinin yap-kirala-devret modeliyle sağlanması projelerine de aynı yılın mayıs ayında başlanmıştır.⁶² 2013 Şubat başında dolar kuru 1,77 TL; Aralık başında ise 2,02 TL idi. Bir yıl öncesinde de kur 1,87 TL'den hızla 1,77 TL'ye gerilemiş ve ikinci aydan yılsonuna kadar istikrarını korumuştur.⁶³ Kurdaki bu istikrarın, döviz cinsinden projelerin olası kur risklerinin hafife alınmasına sebep olduğu düşünülebilir.

2014 yılında dolar kuru yükselmiş ve 2,20 TL dolaylarına ulaşmıştır. Sonraki yıllarda dolar kuru orta vadede düzenli yükselişini sürdürmüş ve 2016 sonunda 3,44 TL seviyesine ulaşmıştır. 2018 Ocak'ta 3,70TL seviyesindeyken yılsonunda 5,20'ye çıkmıştır.⁶⁴ 2017'de KÖİ projeleri 5 milyar dolar seviyesinde iken 2018'de hızla gerileyerek 26 milyon dolar seviyesine düşmüş ve bir daha da önemli bir artış göstermemiştir.⁶⁵ Bu veriler hükümetin kur riskini algılamakta geciktiği şeklinde yorumlanabilir.

Ayrıca önceki yıllarda başlanan KÖİ Projeleri 2013 yılında işletme aşamasına geçince kredi geri ödemeleri için gereken dövizin sağlanması amacıyla bu derece büyük yeni KÖİ projeleri yapıldığı bilinmektedir. Bunun yanında yurt dışı kredilerden elde edilen dövizle cari açık finanse edildiği için yöntem cazip gelmiştir.⁶⁶

Özel sektörün KÖİ projelerine ilgisinin bu dönemde büyük olması, yasal değişiklikler yapılarak hem kredilere Hazine garantisi hem de işletme döneminde kâr garantisi verilmesine bağlanmaktadır.⁶⁷ Sözleşme imzalanmadan önce finansman projesi istenmemesini tüm kredinin Hazine tarafından üstlenilmesi ile birlikte düşünüldüğünde, müteahhitleri uygun faizli kredi aramaya zorlayacak bir koşul bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda firmalar, faizi ne oranda olursa olsun kredi bulma yoluna

⁶¹ T.C.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı KÖİ Envanteri.

⁶² Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), s. 34.

⁶³ T.C.M.B., Gösterge Niteliğindeki Merkez Bankası Kurları (GNMK), 2020.

⁶⁴ a.g.e.

⁶⁵ T.C.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, KÖİ Göstergeleri, 2020.

⁶⁶ Alagöz; Yokuş (b), a.g.e., s. 873.

⁶⁷ Şahin Duran, a.g.e., s. 327-328.

giçmekte, Hazine üzerindeki faiz yükü ve kur riski çok daha fazla olmaktadır. Nitekim KÖİ yatırımları nedeniyle 2003- 2016 döneminde net dış borç yükü üç kat artmıştır.⁶⁸ Bu sürekli büyüyen bir kısır döngüyü göstermektedir. Projelerin toplam büyüklüğü arttıkça geri ödemeler için gereken dövizin sağlanması maksadıyla, verilecek yeni KÖİ projelerinin de büyümesi yönünde baskı oluşacaktır.

Aşağıda KÖİ projelerinin sektörler bakımından sayı, yatırım değeri ve sözleşme değeri verileri sunulmuştur.⁶⁹

Tablo 2. Yatırım Alanları ve Yatırım Tutarları Bakımından KÖİ Envanteri 2020			
	Proje Sayıları	Yatırım Tutarı (US. \$)	Sözleşme Değeri (US. \$)
Enerji	97	18.232.740.149	37.183.846.431
Karayolu	41	23.577.702.544	24.340.385.872
Havaalanı	18	19.076.622.199	73.073.800.244
Turizm	19	1.402.010.875	2.171.997.466
Gümrük	19	529.436.428	537.051.634
Sağlık	20	11.594.889.372	11.594.889.372
Liman	23	2.119.083.011	4.810.264.878
Maden	8	0	0
Endüstri	2	1.465.022.801	1.465.022.801
Demiryolu	1	278.796.501	0
Katı Atık	1	0	0
TOPLAM	249	78.276.303.880	155.177.258.698

(Kaynak: Tablo tarafımızdan oluşturuldu.)

Yatırım tutarı ile sözleşme değeri arasındaki farkın sebeplerinden biri havaalanlarında ve enerji tesislerinde özel sektör tarafından kamuya ödenecek olan 'işletme hakkı devirbedelleri'dir. Ulaştırma sektöründe talep garantisi verildiği için talebin beklenen boyutlarda olmaması durumunda kamunun işletme hakkı devri bedelinden fazla garanti bedeli ödemesi söz konusu olabilecektir.

Nitekim özellikle karayolu yatırımlarının neredeyse tümünde ve havaalanı yatırımlarının taşrada yapılmış olanlarından bir kısmında durum bunu yansıtmaktadır. Yap-işlet-devret (YİD) veya işletme hakkı devri (kiralama-işlet-devret/KİD) modellenmiş havalimanlarına verilen yıllık güncel yolcu

⁶⁸ Alagöz ve Yokuş (b), a.g.e, s. 888.

⁶⁹ T.C.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, KÖİ Envanteri, 2020.

garantisi sayılarına ulaşamamaktadır. Çünkü bu projelerin sözleşmeleri “ticari sır” gerekçesiyle kamuoyundan saklanmaktadır. Bu gizlilik bilimsel veri elde edilmesine engel oluşturmaktadır.

Hava Limanı	İşletme Süresi ⁷⁰	Sona Erme Tarihi ⁷¹	Toplam Yolcu ⁷²	Yolcu Garantisi	Fark (%)
Zafer (YİD)	29 yıl 11 ay	21.03.2044	82.026	1.236.089 ⁷³	(-) 93,3
Çaycuma (KİD)	25 yıl	20.08.2032	28.908	Bulunamadı	
Gazipaşa (KİD)	25 yıl	13.07.2034	1.084.901	Bulunamadı	

(Kaynak: Tablo tarafımızdan oluşturulmuştur.)

Kütahya Afyon Uşak bölgesine hizmet vermek için yap-işlet-devret modeliyle inşa edilen Kütahya Zafer Havalimanı, hizmete girdiği 2012 yılından bu yana verilen yolcu garantilerinin sadece %4’ünü gerçekleştirebilmiştir. 2012-2016 döneminde toplam 4.073.000 yolcu garantisi verilen havalimanını sadece 173.534 yolcu kullanmıştır.⁷⁴ Yolcu garantileri döviz cinsinden belirlendiği için TL’nin dolar ve avro karşısındasürekli değer kaybettiği gerçeğiyle birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

KİD usulüyle özelleştirilen havalimanlarından sağlanacak işletme hakkı devri gelirleri, 120 numaralı Gelirlerden Alacaklar hesabında izlenmektedir.⁷⁵ Ulaştırma Bakanlığı mizanlarından bu hesabın alt hesapları incelendiğinde hesabın büyük bölümünü para cezalarının oluşturduğu, kayda değer tutarda işletme hakkı devri alacağı bulunmadığı görülmektedir.

Ulaştırma bakanlığının mizanlarında 930 kodlu hesapta takip edilen talep (yolcu) garantilerinin 2020-21 dönemi durumu aşağıdaki şekildedir.⁷⁶

T.G.H.	Ocak	Şubat	Haziran	Temmuz	Aralık	Ocak (2021)	Mart
Borç	31.027.074	408.964.361	2.204.567.824	3.155.954.170	3.213.226.646	763.683.161	763.683.161
Alacak	0	377.937.286	1.831.918.287	2.449.543.484	2.449.543.484	494.160.161	499.080.653

(Kaynak: Tablo tarafımızdan oluşturuldu.)

**** Pandemi nedeniyle 2020 baz alınmamıştır.

⁷⁰ DHMİ Faaliyet Raporu, 2019, s. 158-164.

⁷¹ DHMİ Havayolu Sektör Raporu, 2016, s. 20, 24-25.

⁷² DHMİ Yolcu İstatistikleri, 2020.

⁷³ Uluslararası Şeffaflık Derneği Yıllık Raporu, 2019.

⁷⁴ TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu Tutanak Dergisi, 2019, s. 24, 117.

⁷⁵ Kamu Özel İş Birliği Uygulamalarının Muhasebe İşlemleri Tebliği, Maliye Bakanlığı, Muhasebat Gen. Müd. Genel. Tebl. (No: 45), Resmi Gazete, Sayı 29410, 08.06.2015, madde 9.

⁷⁶ Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Aylık Mali Tablolara, 2021.

***** 2021 Temmuz ayına kadar, ihmal edilen aylarda veri değişikliği bulunmamaktadır.

2020 Ocak ayında sıfır olan alacak hesabı sekiz ayın sonunda yaklaşık 2,5 milyar TL olmuştur. Optimal hesaplama yöntemleri kullanılmadan belirlenen, taşradaki havaalanlarına ilişkin talep garantileri Hazine üzerinde hafife alınamayacak bir yük oluşturmaktadır. Aynı hesapta 2019 Aralık ayı itibariyle gerçekleşen ödeme (alacak) 464.764.948 TL'dir. 2020 sonu itibariyle bir önceki yıla göre yaklaşık 6 kat bir artış olmuştur. Bu artışta pandeminin de rolü bulunduğunu belirtmek gerekir. Fakat Aralık 2019 dolar kuru 5,90 seviyelerinde iken altı ay sonra Temmuz 2020'de kurun 6,90 seviyesine yükseldiğini⁷⁷ göz önünde bulundurmak gerekir.

Karayollarında ödenen garanti bedelleri Ulaştırma Bakanlığı'nın hesaplarından ayrı tutulmaktadır. Ulaştırma Bakanlığı'nın hesabında görünen tutarın yalnızca havaalanlarındaki garanti ödemelerini gösterdiği söylenebilir. Nitekim 2019'da sadece karayollarında ödenen garanti bedelleri toplamı 5.772.200.889 TL'dir. 2018 yılında gerçekleşen tutar 3.403.006.450 TL idi. Artış oranı %70'tir. 2020 yılı Ekim ayına kadar ödenen ise yaklaşık 8,5 milyar TL'dir.⁷⁸ Çalışmanın yazıldığı tarihte sonraki aylara ilişkin veriler yayınlanmamıştır. Ortalama hesapla yılsonunda 11 milyarı geçeceği söylenebilir. Bu da bir yılda yaklaşık %100 artış anlamına gelmektedir. Ana etken döviz kurundaki artıştır. Aynı dönemde dolar ve avro kurları sırasıyla, 5,29'dan 7,44'e ve 6,05'ten 9,14'e yükselmiştir.⁷⁹

Ayrıca döviz kurundaki öngörülemeyen artışlar döviz bazındaki geçiş ücretlerini katlanılmaz boyutlara çıkarttığı için ücretlerde indirimde gidilmekte ve sözleşme tutarı ile uygulanan ücret arasındaki fark devlet tarafından ödenmektedir. Yani köprü geçişleri sübvansede edilmektedir. Bu durumda araç geçişleri garanti sayısına ulaşsa bile bütçeden garanti bedeli ödenmesine devam edilmektedir. Yani hizmetten yararlanmayanlar yararlananların ücretini ödemektedir. Örneğin Osmangazi Köprüsünde gerçek geçiş ücreti 44,5 \$+KDV olduğu halde 15 \$+KDV olarak uygulanmakta ve geçen araç sayısı garantiyi karşıladığı halde fiili ücret ile sözleşme ücreti arasındaki fark garanti ödemesi olarak Hazine tarafından ödenmeye devam edilmektedir.⁸⁰

Sayıştay'a göre, 2019'da karayolları YİD'lere ödenen garanti bedelleri toplamı 5.109.568.164 TL'dir.⁸¹ Bu projeler içerisinde Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Osmangazi Köprüsü'nün de dâhil olduğu Gebze-Orhangazi-İzmir otoyolu ve Avrasya Tüneli de yer almaktadır. Garanti ödemelerinin sadece bir yıllık tutarının daha azı ile bu projelerin her birinin devlet tarafından yapılıp tamamlanabileceği söylenebilir. Nitekim toplam 41 karayolu KÖİ projesinin ortalama maliyeti 4.312.994.367 TL'dir (Tablo-2). 2019 otoyol, köprü ve tünel gelirleri, hizmet imtiyaz varlıklarınıninkilerle birlikte

⁷⁷ T.C.M.B., GNMK, 2020.

⁷⁸ Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM) 2018-2019-2020 Mizanları.

⁷⁹ T.C.M.B., GNMK, 2020.

⁸⁰ TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu (PBK) Görüşme Tutanakları, 29.11.2019, s. 142.

⁸¹ Sayıştay Başkanlığı, 2020 (a): 6.

3.184.098.942 TL'ye ulaşmıştır.⁸² Dolayısıyla yol köprü ve tünel gelirleriyle KÖİ projelerinin ortalama maliyetine yaklaşan bir kaynak sağlanabildiği görülmektedir. Üstelik KÖİ projelerinin pahalı olduğu literatürde kabul görmüştür. Demek ki karayollarının bir yıllık gelirleri ortalama proje maliyetini karşılayacak niteliktedir. Bu yatırımlar devlet eliyle yapılmış olsaydı Hazine hem yüksek faizli dış kredi riskinden hem de işletme süreleri boyunca dövizde endeksli geçiş garantileri ödemekten kurtarılmış olurdu.

Sayıştay'ın KGM 2020 Denetim raporuna göre KGM'nin mali tabloları garanti ödemelerinin toplam tutarını eksik göstermektedir. Gebze - Orhangazi - İzmir otoyolu (12.04.2036)^{*****}, Kuzey Marmara Otoyolu(K-MO) Odayeri-Paşaköy Kesimi(17.02.2027), KMO Kurtköy-Akyazı Kesimi (08.06.2029), KMO Kınalı-Odayeri Kesimi (08.06.2030), Menemen-Ali-ağa-Çandarlı Otoyolu (31.10.2030), Ankara-Niğde Otoyolu (25.12.2035) projelerine toplam 24.871.003.894,10 \$ ve 2.988.494.789,80 € tutarında geçiş garantisi verilmiştir. 2020 yılsonu itibariyle bu garantilerin ödenen kısmı 4.330.816.876,17 \$ ve 35.788.284,52 € dur. Ödenmemiş 20.540.187.018,00 \$ ve 2.952.706.505,28 € garanti bedeli bulunmaktadır.⁸³ Döviz kurunun sürekli yükselmesiyle alım gücü düşen tüketicilerin dövizde endeksli geçiş ücretlerini ödemekte zorluk çekeceği ve alternatif geçişleri tercih edeceği ya da Osmangazi Köprüsü'ndeki gibi geçiş ücretinin idare tarafından düşük uygulanıp oluşan menfi farkın garanti bedeli olarak ödenebileceği düşünüldüğünde karayollarındaki garanti bedellerinin halk ve Hazine üzerindeki baskısının artacağı tahmin edilmektedir.

Sağlık Bakanlığı'nın mali tabloları incelendiğinde 2020 yılının sekiz ayında yap-kirala-devret (YKD) modeliyle kurulan şehir hastanelerinin müteahhitlerine yapılan, kira ve hizmet bedeli ödemeleri kümülatif olarak aşağıdaki tabloda sunulmuştur.⁸⁴

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos
Kira Ödemesi	757.373.120	786.615.888	817.301.095	1.483.203.934	1.507.023.589	1.628.454.943	3.047.157.567	3.187.112.104
Hizmet Ödemesi	145.323.222	369.991.957	648.480.463	1.037.966.856	1.291.229.056	1.602.570.770	1.739.528.344	1.946.162.975
	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Ocak (2021)	Şubat	Mart	Nisan
Kira	3.187.112.104	5.381.914.630	5.415.915.589	5.516.017.407				
Hizmet	1.946.162.975	2.606.251.633	2.832.491.054	3.222.851.242				
Genel Toplam				8.738.868.650				

(Kaynak: Tablo tarafımızdan oluşturuldu.)

⁸² KGM Faaliyet Sonuçları Tablosu, 2019.

^{*****} Garanti süresi bitiş tarihi (İşletmenin kamuya devredileceği tarih).

⁸³ Sayıştay Başkanlığı, Karayolları Genel Müdürlüğü 2020 Denetim Raporu, 2021, s. 28-30.

⁸⁴ Sağlık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Mali Tablolar 2020-21.

Görüldüğü gibi 2020 yılında yaklaşık 9 milyar TL ödeme yapılmıştır. Sağlık Bakanlığı 2022 bütçesinde şehir hastanelerinin kira ödemeleri için 14.091.904.000,00 TL ve hizmet ödemeleri için de 7.473.000.000 TL olmak üzere toplam 21,5 milyar Türk lirası ayrılmıştır.⁸⁵ Bakanlığın yıllık artış beklentisinin bir önceki yıla oranla yüzde yüz olduğu anlaşılmaktadır.

Cumhurbaşkanlığı 2020 yılı yatırım programında, 2020 yılı sonrasına kalan sağlık yatırımları arasında devlet hastanesi statüsünde 10 şehir hastanesi yer almaktadır. Bunlar YKD usulüyle değil devlet tarafından inşa edilecektir. Bu hastanelerin yatak sayıları ve proje bedelleri aşağıdadır.

Tablo 6. 2020 Yılı Sonrasında Devlet Tarafından Yapılacak Şehir Hastaneleri⁸⁶		
Hastane İsmi	Yatak Sayısı	Proje Tutarı
Antalya Şehir Hastanesi	1000	981.044.711
Aydın Şehir Hastanesi	950	931.992.475
Denizli Şehir Hastanesi	1000	981.044.711
Diyarbakır Kayapınar Şehir Hastanesi	750	735.783.533
Ordu Şehir Hastanesi	900	878.620.240
Rize Şehir Hastanesi	800	784.835.768
Sakarya Şehir Hastanesi	1000	976.244.711
Samsun Şehir Hastanesi	900	882.940.240
Trabzon Şehir Hastanesi	900	882.940.240
İstanbul Sancaktepe Şehir Hastanesi I. Etap	2100	2.059.848.000
Toplam	10300	10.095.294.629

(Kaynak: Tablo tarafımızdan oluşturuldu.)

Bu verilerden, yap-kirala-devret modeli ile özel sektör tarafından yapılan 11 şehir hastanesine bir yılda ödenen kira ve hizmet bedeli tutarıyla ortalama bin yataklı dokuz devlet hastanesi yapılabileceği görülmektedir. YKD sözleşmelerinde işletme süresi 25 yıldır.⁸⁷ Bu sürede, kurun sabit kaldığı varsayımı altında yaklaşık 225 devlet hastanesi inşa edebilecek tutarda kira ve hizmet bedeli ödeneceği görülmektedir. Yap-kirala-devret modelli şehir hastanelerinin yapımı sürenlerle birlikte toplam sayısının 20 olacağı bilinmektedir. Oranlandığı takdirde, işletme süresi sonunda kamu envanterine 409 hastane maliyetine 20 eski hastane katılabilmiş olacaktır. Bu büyüklükteki kamu zararını karşılama zorunluluğunun hükümetler için ciddi bir mali baskı yaratacağı öngörülmektedir. Kur artışı

⁸⁵ Sarp Sağkal, "Sağlık için ayrılan bütçenin en büyük payı şehir hastanelerine gitti", *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ekim 2021; *TBMM Plan Bütçe Komisyonu Görüşme Tutanakları*, 25.11.2021, s. 137.

⁸⁶ T.C.C. Yatırım Programı, 2020, s. 243.

⁸⁷ Kalkınma Bakanlığı KÖİ Raporu, 2016, s. 32-49.

nedeniyle maliyetin çok daha büyük olacağı açıktır. Bu bir ekonomik güvenlik sorunu olarak değerlendirilmelidir.

Yap - Kirala - Devret modeliyle kurulacak şehir hastaneleri ve yatak sayıları aşağıdadır.

Hastane Adı	Yatak Sayısı	Hastane Adı	Yatak Sayısı
Adana	1550	İzmir Bayraklı	2060
Ankara Bilkent	3704	İzmir Tınaztepe	1200
Ankara Etlik	3577	Kayseri	1584
Balıkesir	850	Kocaeli	1180
Bursa	1355	Konya Karatay	838
Diyarbakır YŞ	705	Kütahya	600
Elazığ	1038	Manisa	560
Erzurum	1200	Mersin	1250
Eskişehir	1081	Samsun	1550
Gaziantep	1875	Şanlıurfa	1700
Isparta	755	Tekirdağ	480
İstanbul Başakşehir	2682	Yozgat	475
Toplam			32.299

(Kaynak: Tablo tarafımızdan oluşturuldu.)

Yatak maliyetleri üzerinden bir karşılaştırma ve değerlendirme yapmak gerekirse: Yap - kirala - devret modeliyle yapılan şehir hastanelerinin toplam yatırım tutarı olan 11.594.889.372,00 \$'ı yatak sayısına bölüldüğünde, bir yatağın maliyeti 358.986,00 \$'dır. Emek'in verdiği bilgiye göre de bu maliyet 334.426,00 avrodur.⁸⁸ Oysa devlet tarafından inşa edilecek şehir hastaneleri için aynı maliyet 980.126,00 TL'dir. Dolayısıyla gelecekte oluşacak kur artışı dikkate alınmasa dahi yap - kirala - devret modelinin yatırım maliyetinin yaklaşık 3 kat pahalı olduğu görülmektedir. Sağlık Bakanlığının bu hastanelere ödeyeceği kira bedelleri dolara endekslendiği için gelecek yıllarda kamu maliyesi üzerinde oluşabilecek yüke ilişkin bir tahmin yapmak yerinde olacaktır: Yap-kirala-devret hastanelerinin yatırım maliyeti, 2013 Şubat başı dolar kuruna göre 20.522.954.188 TL idi. Sekiz yılda yaklaşık 4,5 kat artış söz konusudur. Aynı dönemde TÜFE'ye göre fiyatlar genel düzeyi 2,25 kat artmıştır.⁸⁹ Yani yatırım maliyeti enf-

⁸⁸ Uğur Emek (c) "Sağlık Sektöründe Kamu-Özel İşbirliği Sözleşmeleri: Beklenti ve Gerçekleşme", *Hacettepe HFD*, Cilt 7, Sayı 1, 2017, s. 152-153.

⁸⁹ T.C.M.B., GNMK, 2020.

lasyonun iki katı bir hızla artmaktadır. İşletme sürelerinin 25 yıl olduğu düşünülürse sabit enflasyon oranı varsayımı altında yaklaşık 15 katartış meydana gelebileceği söylenebilir. Dolara ya da avroya endeksli garantilerin sürdürülebilir bir uygulama olmadığı görülmektedir.

Sayıştay raporlarında, KÖİ projelerinin her aşamasında meydana gelebilen mevzuata aykırılık ve usulsüzlüklere ilişkin çok sayıda örnek yer almaktadır:

Gebze - Orhangazi - İzmir otoyolunun yap-işlet-devret (YİD) modeliyle yapılmasına ilişkin ihale şartname ve sözleşmesinde proje kapsamında gerçekleştirilecek kamulaştırmaların toplam bedelinin dört yüz milyon Türk lirasını aşan kısmının idare tarafından ödeneceği, yüklenici firmanın buna karşılık işletme süresi boyunca bu arazilerin kullanım bedelini idareye ödeyeceği akdedilmiştir. İdare kamulaştırma bedeli olarak 2.053.446.824,36 TL harcama yapmıştır. Yüklenici firma arazi kullanım bedelini devlete ödemiştir. Sayıştay tarafından 2012-2019 dönemi için hesaplanan arazi kullanım bedeli 568.151.099,95TL'dir. Devlet tarafından yüklenici firmaya ödenen geçiş garantisi bedellerinden de bu alacak mahsup edilmemiştir. Böylece kamu zararı meydana gelmiştir. Ayrıca bu sözleşme yürürlükte iken 13.02.2011 tarihinde YİD kanununda yapılan bir değişiklik Karayolları Genel Müdürlüğü hukuk müşavirliği tarafından yüklenici firmanın lehine olacak şekilde yanlış yorumlanarak, yüklenici firmanın bu yasanın yürürlük tarihinden sonra arazi kullanım bedeli ödemesi gerekmediğine karar verilmiştir. Bu yanlış yorum neticesinde, ihale tamamlandıktan sonra ihale şartnamesinde değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik neticesinde, şartname uyarınca yüklenici firma için maliyet kalemi olan ve firmanın teklif tutarının içerisinde yer alan bir giderden yüklenici firma kurtarılarak haksız kazanç sağlanmış olmaktadır.⁹⁰

Şehir hastanelerinin yapımı için hazırlanan KÖİ sözleşmelerinde oldukça tuhaf ve Sayıştay tarafından da anlam verilememiş bir tazminat düzenlemesi bulunmaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki bu projelerde mevzuat gereği yüklenici firma en az %20 oranında öz kaynak getirmek zorundadır. Şirket tarafından getirilen öz kaynak dışarıdan kredi ya da benzeri bir yolla sağlanmış ise erken fesih hallerinde idare, bu öz kaynağın finansmanı için yapılan giderleri yüklenici şirkete tazminat olarak ödeyecektir. Yüklenici tarafından getirilmesi gereken öz kaynağın finansman riskinin dahi idare tarafından üstlenilmesi, yüklenici firmaların öz kaynak temininde borçlanmaya yönelmesine sebep olabileceği⁹¹ gibi KÖİ teorisinde söz edilen “özel sektöre risk transferi avantajının” geçersiz hale getirildiğini göstermektedir.

Raporda yer verilen sözleşmenin “sona ermede tazminat” başlığını taşıyan ek 23. maddesinde, yüklenici firmanın sözleşme hükümlerini ihlal etmesi halinde sözleşmenin idare tarafından feshedilmesi ya da yüklenici

⁹⁰ Sayıştay Başkanlığı, KGM 2019 Denetim Raporu, 2020, s. 56-59.

⁹¹ Sayıştay Başkanlığı, Sağlık Bakanlığı 2019 Denetim Raporu, 2020, s. 39.

firmanın sözleşmeyi haksız şekilde feshetmesi halinde idarenin yüklenici firmaya ödeyeceği tazminatın kapsamı düzenlenmektedir. Hükme göre, yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü yapılacak “...erken fesih sonucunda maruz kalınan her türlü ceza ve masrafın geri ödemesini karşılayacak tutar, tazminat olarak şirkete ödenecektir.”. Sayıştay raporunda, “İdarenin, şirketin sözleşme hükümlerini ihlal etmesi veya sözleşmeyi haksız feshetmesi halinde doğan ceza ve masraf gibi giderleri neden ödemek zorunda olduğu...”nun anlaşılacağı açıkça belirtilmiştir.⁹² Emek bunu, Hazine’nin borç üstlenmesi olarak yorumlamaktadır.⁹³ Nitekim, 4749 sayılı “Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun” un 8-A maddesine göre, proje sözleşmesiyle birlikte ya da sözleşmenin feshi üzerine borç üstlenimi yapılabilmektedir. Borç üstlenimi limiti bütçe kanunu ile belirlenmekle birlikte Cumhurbaşkanına limiti bir katına kadar artırma yetkisi tanınmıştır. Aynı kanunun 4. maddesinde “Hazine Yatırım Garantisi” ve “Hazine Karşı Garantisi” kavramlarıyla, müteahhitlerin temin edecekleri kredilere ya da bu kredilere garanti veren finans kuruluşlarına Hazine garantisi verilmesi yetkisi de Cumhurbaşkanına tanınmıştır. Yani KÖİ müteahhitlerine hem borç hem de kâr garantisi verilmektedir.⁹⁴ Türkiye’deki KÖİ projelerinde kamu ile özel sektör arasında risk paylaşımı yoktur; tüm riski kamu üstlenmektedir. Türkiye’nin KÖİ projeleri, özel sektörün hiç risk almadan büyük kazançlar elde edebildiği, kamu kaynaklarının çarçur edilmesine yol açan örnekler haline gelmiştir.

Aşağıdaki tabloda, hükümet bütçe tahminlerinde yıllar itibarıyla şehir hastanelerine ödenmesi öngörülen kira ve hizmet bedelleri ile karayollarındaki garanti bedelleri, hükümetin bu yıllara ilişkin dolar kuru tahminleriyle birlikte sunulmuştur.

Tablo 8. Toplam Tahmini Kira/ Hizmet/ Garanti Ödemeleri ve Döviz Kurları*			
Yıllar	2021	2022	2023
Şehir Hastaneleri	16.392.000.000	21.910.000.000	23.268.000.000
Karayolları	14.000.000.000	16.900.000.000	17.300.000.000
Dolar Kuru	8,30	9,27	9,77

(Kaynak: Tablo tarafımızdan oluşturuldu.)

⁹² a.g.e., s. 39.

⁹³ Uğur Emek (b), “Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Sözleşmelerinde Yatırım ve Garanti Büyüklükleri”, 2016, par. 11.

⁹⁴ Şahin Duran, a.g.e., s. 328.

*Orta Vadeli Plan (OVP) 2022-24; TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu görüşme tutanakları ve Hüseyin Şimşek’in Birgün Gazetesi’ndeki haberi çapraştırlarak oluşturulmuştur. Rapor, tutanak ve haber tarihleri kaynakçada gösterilmiştir.

Bir yılda 11 Şehir hastanesine ödenen kira ve hizmet bedelleri Sağlık Bakanlığı'nın yıllık bütçesinin dörtte birine tekabül etmektedir.⁹⁵ Karayolları Genel Müdürlüğü'nün 2021 yılı bütçesi 34,5 milyar liradır.⁹⁶ Bu durumda bütçenin %41'i garanti ödemelerine gitmektedir.

Orta Vadeli Planda yer alan döviz kuru tahminleri günümüz gerçeklerinin çok gerisinde kalmıştır. 2021 sonu itibariyle dolar kuru 16,00TL'yi geçmiş durumdadır. Kira ve hizmet bedelleri ile garanti ödemelerinin dövize endeksli oldukları, bu ödemelerin tahmini döviz kuruna göre tahmin edildiği dikkate alınırса gelecek yıllarda bu tahminlerin çok ötesinde ödeme yapılmak zorunda kalınabileceği görülmektedir. Örneğin 19 Aralık 2021 itibariyle doların TL kuru 16,42'dir. Bu kur üzerinden 2022 yılında şehir hastaneleri için ödenecek kira ve hizmet bedelleri toplamı yaklaşık 39 milyar liraya yükselecektir. Bu tutar ilgili yıl bütçesinin yaklaşık %45'ine tekabül edecektir. Söz ettiğimiz ekonomik güvenlik riski tam da burada ortaya çıkmaktadır. Döviz kurundaki öngörülemez artışlar, devasa bütçe açıkları yaratabilmekte ve KÖİ projelerinin halka maliyetini katlanarak arttırmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

KÖİ modeliyle yapılan yatırımların devlet eliyle yapılanlara oranla çok maliyetli olduğu şehir hastaneleri örneğinde görülmektedir. Bu yatırımların pahalılığı, sadece ülkemizde değil, KÖİ projelerinin büyüklüğü bakımından Türkiye'den sonra anılan İngiltere'de de söz konusudur.⁹⁷ Üstelik İngiltere'de bu yatırımlar ulusal para ile yapılmaktadır. Türkiye'de ise KÖİ kredileri proje müteahhitleri tarafından yurt dışından temin edilmekte, kredi anapara ve faizlerine kur riski de eklenmektedir. Tüm bu riskler garanti ödemeleriyle Hazine üzerinden dolaylı olarak ya da hizmet bedellerine yansıtılarak doğrudan halka ödetilmektedir. Çünkü hizmet fiyatlandırması, talep garantileri ve şehir hastanelerine yapılan kira ve hizmet bedeli ödemeleri döviz kuruna endekslenmiş, döviz cinsinden proje kredilerine Hazine garantisi verilmiştir.

KÖİ yatırımlarının birim maliyetler bakımından pahalı olması bir ekonomik sorun olmakla birlikte tek başına bir ekonomik güvenlik sorunu olarak görülmebilir. Fakat projelerin geri ödemelerinin hizmetten yararlananlar tarafından ödenecek dövize endeksli fiyatlarla, devlet tarafından verilen dövize endeksli talep garantileriyle vekira ve hizmet bedeli adı altında devlet tarafından yapılacak dövize endeksli ödemelerle gerçekleştirilecek olması; TL'nin döviz karşısında hızla ve sürekli değer kaybetmesi nedeniyle bu hizmetleri satın alabilecek kişi sayısının zamanla azalabile-

⁹⁵ TBMM, Plan ve Bütçe Komisyonu (PBK) Görüşme Tutanakları, 18.11.2020, s. 50.

⁹⁶ TBMM PBK, 19.11.2020, s. 23.

⁹⁷ İngiltere'de finansman maliyetleri açısından bkz. Karahanoğulları, *a.g.e.* s. 103-106; İngiltere, Türkiye ve diğer ülkelerdeki finansal maliyetler için bkz. Güzelsarı, *a.g.e.*, s. 49-50; Alagöz ve Yokuş (a), *a.g.e.*, s. 121; (b) *a.g.e.*, s. 888; Ünalın, *a.g.e.*, 2020, s. 460, 462, 466.

çeği; bu durumda geri ödemenin büyük bölümünün Hazine'den yapılmak zorunda kalınacak olması soruna farklı bir boyut katmaktadır. Gelecek çeyrek yüzyılda dolar ve avro kurunun yükseleceğini öngörmek mümkündür ancak hangi seviyelere çıkacağını tahmin etmek mümkün değildir. Sözleşme değeri 155 milyar \$'ı aşan bu projelerin kur riski nedeniyle Türk kamu maliyesini ödeme krizine sokabileceğini⁹⁸ görmek gerekir. Türkiye'nin gelişmesi ve refahı için gerekli görülen bu yatırımların yanlış yöntem tercih edilmesi nedeniyle bir ekonomik güvenlik tehdidinde dönüştüğü değerlendirilmektedir.

Yüzde yetmiş beşi döviz cinsinden krediyle finanse edilmiş olan bu projelerde yabancı unsuru bulunmaktadır. Dolayısıyla uyuşmazlık halinde yabancı tahkim yetkili olacaktır. Anayasamıza göre, yargı yetkisinin yabancı tahkime bırakılabilmesi için uyuşmazlıkta yabancı unsuru bulunması gerekmektedir. KÖİ projelerindeki yabancı unsuru devreden çıkarılmalı ve böylece Anayasanın 125. Maddesi hükmüne dayanarak, Türk tahkim hukuku geçerli hale getirilmelidir. Daha sonra dolara endeksli talep garantilerinin, kullanım (kira) ve hizmet bedellerinin TL üzerinden yeniden değerlendirilmesi esasına çevrilmesi için gerekli adımlar araştırılmalıdır.

Kur artışının enflasyondan daha fazla olduğu yukarıda ortaya konmuştur. Yüklenici firmaların kullandıkları dış krediler Hazine garantilidir. Başarısız projelerin kredi borçları Hazine üzerine kalacaktır. Bu riskten kurtulmak gerekmektedir. Bukrediler kamu bankaları tarafından erken ödenerek, yüklenici firmaların alacakları Türk lirası cinsinden yapılandırılıp yeniden değerlemeye tabi tutulabilir. Türkiye'de tamamen yerli olanaklarla üretilen birçok hizmetin fiyatlandırılmasında ve dolayısıyla topluma mal edilmesinde kur riski yaratan yabancı paranın belirleyiciliğinin ortadan kaldırılması, böylece malî bağımsızlığın güçlendirilmesi gerekmektedir.

Görev ve yetkileri incelendiğinde Türkiye'nin üretim ve teknolojiye dış bağımlılığını azaltmak için politika kararları almak üzere kurulmuş olan Sanayileşme İcra Komitesi'nin (SAİK) yetkileri arasında, kritik öneme sahip şirketlerin ortaklık yapılarında ulusal güvenliği riske atabilecek değişiklikler meydana gelmesi halinde yapılacak işlemleri belirlemek de yer almaktadır. Ekonomik güvenlik, milli güvenlik konsepti içerisinde değerlendirilebilmektedir. KÖİ projelerinin yarattığı kur tehdidi yabancı para bağımlılığı sorunu olarak ele alınıp kurulda incelenmeli ve çözüm yolları aranmalıdır. Komitenin kuruluş kararnamesinde, "kamu alımları" tanımında KÖİ sözleşmeleri de sayılarak kurulun yetki alanına dâhil edilmiştir.⁹⁹

KÖİ proje süreçlerinin sağlıklı bir çerçeveye oturtulabilmesi için önerilerimiz şunlardır: Kamu tarafından gerçekleştirilecek hazırlık safhasına özel, ekonomik etki değerlendirmesi, malî karşılanabilirlik değerlendirme-

⁹⁸ Kalkınma Bakanlığı, Kamu-Özel İşbirliği Raporu, 2016, s. 56-57.

⁹⁹ Sanayileşme İcra Komitesi Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 2020, m. 3., 4.

si, risk tanımlaması, alternatif yöntem analizi, kredibilite değerlendirmesi standartları belirlenmeli ve zorunlu yönergelere bağlanmalıdır. Kredibilite değerlendirmesi maksadıyla sermaye piyasası kurumlarına pazar araştırması yaptırılması standart hale getirilmelidir. Buna paralel olarak, ihaleye katılan firmalardan teklifleriyle birlikte finansman projeleri de istenmelidir. Böylece projenin kredilendirilmesinde yatırımcı ilgisinin öngörülmesi mümkün olacak, daha ekonomik finansman olanakları yaratılabilecektir.

İhale safhasında firmalarla münferit ya da toplu müzakere yapılmasını engelleyecek, kapalı teklif ve açık değerlendirme yöntemine bağlı kalınmasını sağlayacak düzenleme yapılmalıdır. Tekliflerin değerlendirilmesinde, kamu ile özel sektör arasında risk paylaşımının özel olarak incelenmesini sağlayacak prosedür oluşturulmalı, risk paylaşımı esasları aynı kontrata aktarılmalıdır. Tek teklif durumunda, ihale bedelinin belirlenmesinde kamu yararını korumak için uygulanacak özel prosedür hazırlanmalıdır. Kamu talep etmeden özel sektör tarafından proje teklifi getirilmesi yasaklanmalıdır. İmzalanacak kontratların standart hale getirilmesine özen gösterilmelidir.

Kaynakça

- AKILLI, H: Kamu Hizmeti İmtiyazından Yap İşlet Devret Yöntemine: Yasal Serüven, Sayıştay Dergisi, Sayı: 89/ 2013, Nisan- Haziran
- ALAGÖZ, M. ve YOKUŞ, T: (a) Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Yatırımları ve Ekonomik İllüzyon Etkisi, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 2017, 19 (32): 115-122.
- ALAGÖZ, M. ve YOKUŞ, T: (b) (2018). Kamu Özel İşbirliği Yatırımları ve Dış Borç Ödeme Projeksiyonu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 2018, 73(3): 867-889.
- ALTUĞ, F: Kitap Değerlendirmesi: Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafı, Coğrafi Bilimler Dergisi 2017, 15(2), 187-189.
- AYSU, A. ve BAKIRTAŞ, D: Kamu Özel İşbirliği Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi, Biltürk Ekonomi ve İlişkili Çalışmalar Dergisi 2019, 1 (1), 28-42.
- AVCIOĞLU, D: Türkiye'nin Düzeni, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, Ankara 2001
- Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap- İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanun, (No: 3996), R. Gazete, Tarih: 13.06.1994, Sayı: 21959
- BÜLBÜL, D: Türkiye'de Kamu Özel İşbirliği Uygulamasının Mali Saydamlık Açısından İncelenmesi, Journal of International Scientific Researches, (2017). Vol 2, Iss 7, Pp 93-108.
- CABLE, V: (1995). What is International Economic Security?, International Affairs, Vol. 71, No. 2, pp. 305-324, Oxford University Press on behalf of the Royal Institute of International Affairs, (çevrimiçi) <https://www.jstor.org/stable/2623436> (Er. 29.10.2020)
- Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) Faaliyet Raporu (2019), (çevrimiçi) [https://www.dhmi.gov.tr/Lists/FaaliyetRaporlari/Attachments /20/49453_1_DHMI2019FaaliyetRaporu\(pdf\)_FaaliyetRaporu_2019webformati.pdf](https://www.dhmi.gov.tr/Lists/FaaliyetRaporlari/Attachments /20/49453_1_DHMI2019FaaliyetRaporu(pdf)_FaaliyetRaporu_2019webformati.pdf) (Er. 23 Aralık 2020)

- DHMİ, Havayolu Sektör Raporu (2016), (çevrimiçi) https://www.dhmi.gov.tr/Lists/HavaYoluSektorRaporlari/Attachments/10/2016_Sektor_Raporu.pdf (Er. 13 Aralık 2020),
- DHMİ İstatistikler (Yolcu İstatistikleri), (çevrimiçi) <https://www.dhmi.gov.tr/Lists/Istatistikler/Attachments/24/YOLCU.pdf> (Er. 23 Kasım 2020),
- EMEK, U: (a) Karşılaştırmalı Perspektiften Kamu Özel İşbirlikleri: Avrupa Topuluğu ve Türkiye, Rekabet Dergisi 2009, 10(1): 7-53.
- EMEK, U: Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Sözleşmelerinde Yatırım ve Garanti Büyüklükleri, 2016 (çevrimiçi) <http://uemek.blogspot.com.tr/2016/10/kamu-ozel-isbirligi-koi-sozlesmelerinde.html>
- EMEK, U: (c) Sağlık Sektöründe Kamu-Özel İşbirliği Sözleşmeleri: Beklenti ve Gerçekleşme, Hacettepe HFD 2017, 7(1), 139-168.
- EPEC (European PPP ExpertiseCentre), (2020, 29 Eylül). What is a public-private partnership (PPP)? (çevrimiçi) <https://www.eib.org/epec/find-out-more/faq>
- FABREGAS A., ROZO M. ve GARZA N: (2017, 09 Mayıs). PublicPrivatePartnershipsTransparencyandAccountability: Where is mydata?, (çevrimiçi) <https://blogs.worldbank.org/governance/public-private-partnerships-transparency-and-accountability-where-my-data>
- GÜNDAY, M: "İdare Hukuku", 5. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002, s.172
- GÜZELSARI S: Sağlık Sisteminde Yeniden Yapılanma ve Kamu-Özel Ortaklıkları, Amme İdaresi Dergisi; Eylül 2021, c. 45, s. 3, s.a. 29-57.
- IOAN-FRANC, V. and DIAMESCU, M. A. (2010). Some Opinions on the Relation between Security Economy and Economic Security, Revista Romana de Economie, 31 (2): 129-159. (çevrimiçi) <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=obo&AN=58714391&lang=tr&site=eds-live&scope=site>. (Er. 12 Kasım 2020)
- Kalkınma Bakanlığı, Kamu- Özel İşbirliği Raporu (2016). (çevrimiçi) https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Kamu-Ozel-Isbirligi-Raporu_2016.pdf (Er. 26 Eylül 2020),
- Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun, No: 4749, www.mevzuat.gov.tr (Er. 8 Aralık 2020)
- Kamu Özel İş Birliği Uygulamalarının Muhasebe İşlemleri Tebliği, Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü Genel Tebliği (Sıra No: 45), RG: 29410, 08.06.2015
- Karayolları Genel Müdürlüğü 2019 Mali Tabloları, Sayıştay Başkanlığı, s. 2 (çevrimiçi) <https://www.sayistay.gov.tr/tr/?p=2&ContentID=13003> (Er. 14.10.2020)
- Karayolları Genel Müdürlüğü 2018, 2019, 2020 Mizanları, (Er. 21.10.2020/27.08.2021)
- [https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Trafik/TemelMaliTablolar/Aralik2018/M%C4%B0ZAN%20\(Ayr%C4%B1nt%C4%B1l%C4%B1\).pdf](https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Trafik/TemelMaliTablolar/Aralik2018/M%C4%B0ZAN%20(Ayr%C4%B1nt%C4%B1l%C4%B1).pdf)
- [https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Trafik/TemelMaliTablolar/Aralik2019/M%C4%B0ZAN%20\(Ayr%C4%B1nt%C4%B1l%C4%B1\).pdf](https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Trafik/TemelMaliTablolar/Aralik2019/M%C4%B0ZAN%20(Ayr%C4%B1nt%C4%B1l%C4%B1).pdf)
- [https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Trafik/TemelMaliTablolar/Eylul2020/M%C4%B0ZAN%20\(Ana%20Hesap%20Baz%C4%B1nda\).pdf](https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Trafik/TemelMaliTablolar/Eylul2020/M%C4%B0ZAN%20(Ana%20Hesap%20Baz%C4%B1nda).pdf)
- Karayolları Genel Müdürlüğü 2019 Yılı Faaliyet Sonuçları Tablosu, (Er. 15.11.2020)

- <https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Trafik/TemelMaliTablolar/FaaliyetsonuclariTablosu2019.pdf>
- KARAHANOGULLARI, Y: Kamu Özel Ortaklığı Modelinin Mali Değerlendirmesi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2012, Cilt 67, No. 2, s. 95-125.
- KÜRKCÜ, M. ve COŞKUN Önal, H: Kamu Özel İşbirliği Modellerinin Türk Maliye Politikası Bakımından Değerlendirilmesi, Journal of the Human & Social Science Researches, 8(3), 2019, 1689-1708.
- MESJASZ, C: “Ekonomik Güvenlik”, çev. Yelda Demirağ, “Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe” içinde, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, 2. Baskı
- Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), (çevrimiçi) <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2014-2018.pdf> (Er. 27 Ekim 2020)
- ORAL, Burcu G. ve FAZLILAR, Tuğba A: “Enerji Güvenliğinin Değişen İçeriği Kapsamında Enerji Sektöründe Kamu Özel Sektör İşbirliği Ve Kısıtlar: Enerji Projelerinde Yolsuzluk”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2015, Cilt: 17, Sayı: 4, Sayfa: 461-492
- ORAK, C. Ç. (2020). Sağlık Sektöründeki Kamu Özel İşbirliği Projeleri: Türk Tahkim Hukukunda Bir Anomali Örneği (Mi)? Journal of International Trade & Arbitration Law / Uluslararası Ticaret ve Tahkim Hukuku Dergisi, 9(1), 153-200.
- Orta Vadeli Program (OVP) 2022-2024, s.24, Tablo 1.1. Temel Ekonomik Büyüklükler, (çevrimiçi) <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/09/Orta-Vadeli-Program-2022-2024.pdf>
- Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun, (16 Ekim 2020), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4046.pdf>
- PERKİNS, J: Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafı, Çev. Murat Kayı, April Yay. Ankara 2005.
- POCOCK, L: From the Editor: Economic Recovery and Economic Security after Covid-19: Time to Rethink Capitalism and Global Inequity, Jacksonville Magazine, September, 3-6. doi:10.5742MEJB.2020.93868. (Er. 06 Kasım 2020)
- PIPPR (Procuring Infrastructure Public-Private Partnerships Report) (2018), Erişim adresi, (çevrimiçi) <https://library.pppknowledgelab.org/documents/5453/download> (Er. 24 Eylül 2020)
- PPPLRC (a) (Public-Private-Partnership Legal Resource Center), (2016, 31 Ekim), Potential Risks and Benefits of Public Private Partnerships, Erişim adresi, (çevrimiçi) <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/overview/ppp-objectives>
- PPPLRC (b) (2016, 18 Ağustos), “What are public-private partnerships?” ve “About Public-Private Partnerships”, <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/>
- SAĞKAL, S: “Sağlık için ayrılan bütçenin en büyük payı şehir hastanelerine gitti”, Cumhuriyet (25 Ekim) (çevrimiçi) <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/saglik-icin-ayrilan-butcenin-en-buyuk-payi-sehir-hastanelerine-gitti-1879356> (Er. 17.11.2021)
- Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İş Birliği Modeli ile Tesis Yapılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması... Hakkında Kanun (16 Kasım 2020), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6428.pdf>
- Sağlık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Mali Tablolar 2020, (23 Eylül 2021), (Veriler “bütçe giderlerinin fonksiyonel sınıflandırması” kategorisinde)

- de 07-03-01-16 ve 17 kodlu hesaplardan alındı.) <https://sgb.saglik.gov.tr/TR,59239/mali-tablolar.html>
- Sanayileşme İcra Komitesi Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, No 68, Resmi Gazete Tarihi: 14.10.2020, Sayısı: 31274 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/10/20201014-6.pdf> (Er.18 Kasım 2020)
- Sayıştay Başkanlığı, 2021, Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM) 2020 Denetim Raporu, <https://www.sayistay.gov.tr/reports/download/3703-karayolları-genel-mudurlugu> (Er. 18.10.2021)
- Sayıştay Başkanlığı, 2020a, Karayolları Genel Müdürlüğü 2019 Denetim Raporu <https://www.sayistay.gov.tr/reports/download/1389-karayolları-genel-mudurlugu> (Er. 27.08.2021)
- Sayıştay Başkanlığı, 2020b, Sağlık Bakanlığı 2019 Denetim Raporu, Erişim adresi, <https://www.sayistay.gov.tr/tr/?p=2&ContentID=13001> (Er. 13 Ekim 2020)
- ŞAHİN Duran, D: “Türkiye’de Kamu Özel İşbirliği Uygulamalarının Mali Riskleri Üzerine Değerlendirmeler” Akademik Bakış Dergisi, sayı: 65, Ocak- Şubat 2018, s. a. 316- 333.
- ŞİMŞEK, Hüseyin: “ ‘Kuruş ödenmeyecek’ ti 109 milyar TL olacak” Birgün Gazetesi, 23.10.2020, saat 08:19, (çevrimiçi) <https://www.birgun.net/haber/kurus-odenmeyecek-ti-109-milyar-tl-akacak-320228> (Er:12.12.2021)
- SONĞUR, C. ve TOP, M: Türkiye’de Sağlık Sektöründe Kamu-Özel İşbirliği Modeli: Paydaş Görüşlerine Dayalı Bir Alan Araştırması . SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi 2018, 8(1), 159-185. (çevrimiçi) <https://doi.org/10.32331/sgd.422862>
- TAN, T: (Tarih yok). Kamu Hizmeti İmtiyazından ‘Yap-İşlet-Devret’ Modeline, Erişim adresi, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/457/5215.pdf> (Er. 18 Eylül 2020)
- TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu Tutanak Dergisi, Dönem 27, Yasama yılı 3, 24. Toplantı, 28. Kasım 2019, https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/02/28-Kasim-2019_PBK_Gorusmeler.pdf
- TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu Görüşme Tutanakları, 12 Kasım 2019, s. 21; 28 Kasım 2019; 18 Kasım 2020, s. 50; 19 Kasım 2020, s. 23, 47, 48 <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/03/18-Kasim-2020-Tarihli-Gorusme.pdf>
- https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/02/12-Kasim-2019_PBK_Gorusmeler.pdf
- <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/03/19-Kasim-2020-Tarihli-Gorusme.pdf>
- https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/02/28-Kasim-2019_PBK_Gorusmeler.pdf
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Kamu Borç Yönetimi Raporu 2020, s. 34, https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2020/12/2020-KBYR-TRK-20201229_v3.pdf
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (T.C.C.) Strateji ve Bütçe Başkanlığı (a), (16 Ekim 2020) KÖİ Envanteri ve KÖİ Göstergeleri, <https://www.sbb.gov.tr/koi-gostergeleri/>, <https://koi.sbb.gov.tr/>
- T.C.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı (b), (27 Ekim 2020) “Kamu Özel İşbirliği – Mevzuat”, <https://www.sbb.gov.tr/kamu-ozel-isbirligi-mevzuat/#1557307013086-386dc618-3a85>
- T.C.C. Yatırım Programı, 2020 (Er. 15 Ekim 2020), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/2020_Yatirim_Programi.pdf

- T.C.M.B. 2020, Gösterge Niteliğindeki Merkez Bankası Kurları (GNMK), https://www.tcmb.gov.tr/kurlar/kurlar_tr.html (Er. 16.10.2020 /27.08.2021)
- TEKER, S., TEKER, D., ÇİMEN, M: Ulaştırma Projeleri Finansmanı İçin Bir Model Önerisi: Kamu-Özel Sektör Ortaklığı ile Yap-İşlet-Devret, İşletme Araştırmaları Dergisi, 2013, 5 (1).
- The World Bank “Public-PrivatePartnership” (2019, 04 Ekim), <https://www.worldbank.org/en/topic/publicprivatepartnerships/overview>
- Thomson Reuters, PracticalLaw, (2017, 27 Ekim) PublicPrivatePartnerships: IssuesandConsiderations, byPracticalLaw Finance, [https://content.next.westlaw.com/Document/I210504dbef0811e28578f7ccc38dcbee/View/FullText.html?contextData=\(sc.Default\)&transitionType=Default&firstPage=true](https://content.next.westlaw.com/Document/I210504dbef0811e28578f7ccc38dcbee/View/FullText.html?contextData=(sc.Default)&transitionType=Default&firstPage=true)
- Tunç, G. ve Öz Saraç, E. (2015) “Türkiye’deki Kamu Özel İşbirliği Modelinin İyileştirilmesine Ait Öneriler”, 3. Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı, 14-16 Ekim, https://www.researchgate.net/profile/Gokhan_Tunc/publication/299839322_Turkiye'deki_Kamu_Ozel_Isbirligi_Modelinin_Iyilestirilmesine_ait_Oneriler/links/570d0ba008aec783ddcda83b/Tuerkiyedeki-Kamu-Ozel-Isbirligi-Modelinin-Iyilestirilmesine-ait-Oeneriler.pdf (Er. 26.09.2020)
- Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Aylık Mali Tablolar 2020- 21, (Er. 27 Ağustos 2021), Erişim adresi, <https://www.uab.gov.tr/aylik-mali-tablolar>
- Uysal, Y. (2018) (a) “Avrupa Birliği’nin Seçilmiş Bazı Ülkelerinde ve Türkiye’de Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Yatırımlarının Karşılaştırmalı Analizi”, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, ss.158-173
- UYBAL, Y: (b) “İngiltere Kamu-Özel İşbirliği Modelinin Türkiye’deki Şehir Hastaneleri Uygulamaları Üzerine Etkileri: Politika Transferi Bağlamında Bir Analiz”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2020, Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2020, Sayfa: 935-960
- ÜNALAN, E: (2020). Kamu Özel İşbirliği Modeli İncelemesi: Birleşik Krallık, İzmir İktisat Dergisi, 2020, c. 35, s. 1, 457-468, <https://doi.org/10.24988/ije.202035302>
- Wharton, T. (2014). Economic Security : How ShouldWeTakeCharge of Our Future?NationalIssuesForumsInstitute.
- Yap-İşlet Modeli İle Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması Ve İşletilmesi İle Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Kanun, (16 Kasım 2020) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4283.pdf>
- YEP (Yeni Ekonomi Programı), Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020-2022), <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/10/Yeni-Ekonomi-Program%C4%B1-2020-2022.pdf>
- YILMAZ, F. M: (2019). Şehir Hastaneleri Kurgusunda Kontrolü Zorlaşan ve Önemi Artan Bir Aşama: Preanalitik Süreç, (Kaynaktaki listeden, sonradan devlet tarafından yapılmasına karar verilen hastaneler çıkartılmıştır.) (çevrimiçi) <http://www.turkbiyokimyadernegi.org.tr/upload/48/Dosyalar/tmp/201959174414.pdf> (Er. 25 Ekim 2020)
- YORULMAZ, M: “Değişen Uluslararası Güvenlik Algılamaları Bağlamında Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde “Değişmeyen Güvenlik Paradoksu”, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Cilt/Volume 3, Sayı/Number 1, Temmuz/July 2014, ss. 103-135.

Extended Abstract

Public-Private Partnership Projects As A Threat To Economic Security In Turkiye

At the international level, states can intervene in the policies of other states by using economic variables such as production, consumption, labor and money as a tool. In the classical sense, economic security is to be protected from such interventions of other states. Therefore, economic security refers to taking precautions against threats that have the potential to endanger the economic functioning, development and welfare of a country.

There is no standard definition of PPP projects accepted all over the world. The concept can be used to describe a wide variety of agreements concluded between the public and private sectors. Many countries can put forward a definition adapted to their own developed PPP models. Considering the general features put forward in theory, these projects are a mechanism that allows the state to use the expertise and resources of the private sector in establishing and operating infrastructure facilities and services.

In this study, the theoretical advantages and disadvantages of the PPP projects, which are examined in comparison with the real situation in Turkiye, create a heavy burden on the economic future of the Turkish Nation, as they are structured on the basis of foreign-sourced and treasury-guaranteed loans and foreign currency-indexed earnings guarantees; the financial burden caused by the exchange rate increase inherent in this problem has become an economic security threat; measures that can be taken to solve the problem are presented.

According to the definition of the European PPP Expertise Center (EPEC) within the European Investment Bank, the contractor company undertakes the important risks and managerial responsibility in these projects. Risks include design, construction, operation and/or financial risks. However, in Turkiye the fact that the treasury guarantees given to the loans obtained from abroad for the projects and the demand guarantees given for the operational period are in Dollars or Euros put the entire risk on the public and the state.

In Turkiye, the total of the guarantee fees paid only on highways in 2019 is 5,772,200,889.00 TL. The amount realized in 2018 was 3.403.006.450 TL. The rate of increase is 70%. The amount paid until October 2020 is approximately 8.5 billion TL. Data for the following months have not been published. The main factor is the increase in the exchange rate. In the same period, dollar and euro rates increased from 5.29 to 7.44 and from 6.05 to 9.14, respectively.

In addition, since the unpredictable increases in the exchange rate make the tolls on the basis of foreign currency unbearable, the fees are reduced and the difference between the contract amount and the applied fee is paid by the state. That is, vehicle passes are subsidized. In this case, even if the vehicle passes reach the guarantee number, the guarantee fee continues to be paid from the budget. In other words, those who do not benefit from the service pay

the fees of those who do. For example, in Osmangazi Bridge, the actual toll fee is 44.5\$ + VAT, but 15\$ + VAT is applied, and although the number of passing vehicles meets the guarantee, the difference between the actual fee and the contract fee is still paid by the treasury as a guarantee payment.

In 2020, approximately 9 billion TL was paid by the Ministry of Health as city hospitals service and rent. In the 2022 budget of the Ministry, 14.091.904.000 TL for rent payments of city hospitals and 7.473,000 TL for service payments, a total of 21.5 billion TL has been allocated. It is understood that the annual increase expectation of the Ministry is more than one hundred percent compared the previous year.

It is seen that nine state hospitals with an average of one thousand beds can be built with the amount of rent and service fees paid in one year to 11 city hospitals built by the private sector with the build-lease-transfer (YKD) model. In YKD contracts, the operating period is 25 years. In this period, it is seen that rent and service fees will be paid in the amount that will be able to build approximately 225 state hospitals under the assumption that the exchange rate remains constant. It is known that the total number of city hospitals with build-lease-transfer model will be 20 together with the ongoing construction. If proportioned, 20 old hospitals will have been added to the public inventory for 409 hospital costs at the end of the operation period. It is foreseen that the obligation to cover the public loss of this magnitude will create a serious financial pressure for the governments. It is foreseen that the cost may be much higher due to the increase in the exchange rate. This should be considered as an economic security issue.

The annual rent and service fees paid to 11 city hospitals in the 2021-2023 period correspond to a quarter of the annual budget of the Ministry of Health. The 2021 budget of the General Directorate of Highways is 34.5 billion Turkish liras; 41% of the budget went to guarantee payments. The exchange rate estimates in the Medium-Term Plan are far behind today's realities. As of the end of 2021, the dollar rate has exceeded 16.00 TL. Considering that rent and service fees and guarantee payments are foreign currency indexed and that these payments are estimated according to the estimated exchange rates, it is seen that payments may have to be made far beyond the estimates in the coming years.

As a result, it is seen that the financing created by the PPP contractors is much more expensive than the public sector. Türkiye obtains the loans it needs for infrastructure investments from abroad through a contractor, so it has to pay both loan interest and contractor profit. In addition, the entire exchange rate risk is assumed by the Turkish people. Because service pricing, demand guarantees, and rent and service fee payments to city hospitals are indexed to the exchange rate, and treasury guarantees are given to project loans in foreign currency.

There is a foreign element in these projects, 75% of which are financed by foreign currency loans. Therefore, foreign arbitration will be authorized in disputes related to project contracts. According to Turkish Constitution, in order for the jurisdiction to be left to foreign arbitration, there must be a foreign element in the dispute. The foreign element in PPP projects should be eliminated and thus Turkish arbitration law should be made valid based on the provision of Article 125 of the Constitution. Then, necessary steps should be taken to convert the dollar-indexed demand guarantees, usage (rent) and service fees to a revaluation basis in TL.

When its duties and authorities are examined, the Industrialization Executive Committee (SAİK), which was established to take policy decisions in order to reduce Türkiye's foreign dependency in production and technology, also includes determining the actions to be taken in case of changes in the partnership structures of companies with critical importance that may put national security at risk. Economic security should be considered as a national security issue. The exchange rate threat created by PPP projects should be evaluated as foreign currency dependency, examined in the board and solutions should be sought. In the founding decree of the committee, PPP contracts were also included in the definition of "public procurement" and included in the authority of the board.

1952-1960 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’İN BATI İTTİFAKINA BAĞLI YÜRÜTTÜĞÜ POLİTİKALARDA ZEKİ KUNERALP’İN KONUMU

Turhan ADA* - Rabia KARAÇAL**

Öz

Bu makalenin amacı İkinci Dünya Savaşı ertesinde Türkiye’nin NATO ittifakına katılımı ile eş güdümlü olarak ortaya çıkan Bandung Konferansı, Bağdat Paktı ve Balkan Paktı gibi önemli oluşumların içerisinde Zeki Kuneralp’inişgal ettiği yeri betimlemektir. Bir diplomat olarak Zeki Kuneralp’in hükümetin politikalarıyla nasıl ve ne derecede uyumlu olduğu tartışmaya açıktır. Türkiye’nin Batı bloğuna kaydığı dönemlerde Kuneralp, 1952 yılından itibaren NATO temsilciliğinde mesai harcamış, ardından 1957 yılında başkente dönerek Siyasi Muavinlik görevini üstlenmiştir. Kaleme aldığı eserler vesilesiyle birçok dış politika konusuna değinen ve kendi görevlerini açıklamaya gayret gösteren Kuneralp, bu makalede 1952-1960 yılları arasındaki görevleriyle anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışma temelde Zeki Kuneralp’in NATO temsilcisi iken katıldığı toplantılar ile Siyasi Muavinken katkıda bulunduğu dış gelişmeleri anlatmayı hedeflemektedir. Bu noktada özellikle, Kuneralp’in yoğun mesai harcadığı Bandung Konferansı ve Bağdat Paktı bünyesindeki çalışmaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: NATO, Bandung Konferansı, Balkan Paktı, Bağdat Paktı, Zeki Kuneralp.

Zeki Kuneralp’s Position In Türkiye’s Policies Depending On The Western Alliance Between 1952-1960

Abstract

The purpose of this article is to describe the place Zeki Kuneralp took with in important formations such as the Bandung Conference, Baghdad Pact and

Geliş Tarihi: 11 Mayıs 2022 - Kabul Tarihi: 8 Haziran 2022.

Atıf Bilgisi: Turhan Ada - Rabia Karaçal “1952-1960 Yılları Arasında Türkiye’nin Batı İttifakına Bağlı Yürüttüğü Politikalarda Zeki Kuneralp’in Konumu” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 393-412, doi: 10.55773/tda.1111939.

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul-Türkiye, tada.yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3670-2365.

** Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Türkiye, rkaracal22@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5188-6663.

Balkan Pact that emerged in coordination with Türkiye's participation in the NATO alliance after World War II. As a diplomat, it is open to debate how and to what extent Zeki Kuneralp is compatible with the government's policies. During the period when Türkiye shifted to the Western bloc, Kuneralp took part at the NATO representative since 1952. Then returned to the capital in 1957 and assumed the task of Political Assistant. Touching on many foreign policy issue sand trying to explain his duties through the works he wrote, Kuneralp has been tried to be explained with his duties between 1952-1960 in this article. The study basically aims to explain the meetings Zeki Kuneralp attended while he was a NATO representative and the external developments he contributed to as a Political Assistant. At this point, especially Kuneralp's works on the Bandung Conference and Baghdad Pact, where he spent a lot of time, will be discussed.

Keywords: NATO, Bandung Conference, Balkan Pact, Baghdad Pact, Zeki Kuneralp.

1. Giriş

Türkiye'nin dış politikası üzerine yazılan yazılarda büyükelçilerin anılarından yararlanmak çalışmaları zenginleştiren bir unsur olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda Zeki Kuneralp'in bulunduğu mevkiler esnasında kayda geçirdiği notlar Türkiye'nin o dönemki Batılılaşma serüveni hakkında bir çerçeve çizmektedir. Bilindiği üzere NATO 1949 yılında kurulmuş, Türkiye ise NATO'ya 1952 yılında katılmıştır. Türkiye'nin NATO'ya katılımının hemen ertesinde Zeki Kuneralp, Paris'teki temsilcilikte görev almaya başlamış ve beş yıl süren Paris döneminin ardından merkeze nakledilerek Siyasi Muavinlik görevini üstlenmiştir. Burada Türkiye'nin, Batı üzerinden oluşturduğu politikaların tatbikine katkı sağlamaya devam ettiği gözlemlenebilmektedir.

Bütün bunlara binaen bu çalışmada 1952-1960 yılları arasında NATO temsilciliği ve Siyasi Muavinlik yapan Zeki Kuneralp'in, Türkiye'nin bu yıllarda uyguladığı politikalara ne ölçüde katkı sunduğu tartışılacaktır. Bu mealde Türkiye'nin politikalarına bu denli yakından şahitlik eden bir diplomatı merkeze almanın fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca mevcut literatürde Kuneralp'in anılarından yeterince faydalanılmadığı göz önünde tutularak böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Netice itibarıyla Soğuk Savaş Dönemi'nin şartları altında uygulanan siyaseti gerekçelendirmek, dönemi anlamada bir nebze ışık tutacaktır.

Bahsi geçen çalışma çeşitli akademik katkılar sunmayı hedeflemektedir. Bunlardan birincisi tarih yazımında diplomatların aktardıklarını hesaba katarak ilmi eserlerde çok yönlü bir perspektif yakalanmasına çabalamaktır. Bunu başarmaya çalışırken bir hariciye mensubunun dış politikada ne denli etki edebileceği sınırlanabilir. Çalışmanın ikinci planda kalan amacı ise dönemin silüetini çizmek olarak karşımıza çıkar ki bu hususun ikinci plana atılmasının sebebi aynı amacı güden pek çok eserin bulunuşudur. Fahir Armaoğlu, Faruk Sönmezoglu, Haluk Ülman, İsmail Soysal, Mehmet Gönülbol gibi alanında yetkin isimlerden bu anlamda yararlanılmaya çalışıl-

mıştır. Zeki Kuneralp'in ise fikir ve görüşlerini paylaştığı *Sadece Diplomat Anılar- Belgeler*¹, *Arz Ederim: Bir Büyükelçinin Bakanlık Makamına Yazıları*², *Diplomatic Notebooks I 1958-1960*³ ve *Dağarcığın Dibi: Yaşlılık Düşünceleri*⁴, isimli eserleri bir dışişleri mensubunun görüşlerini yansıtmaktadır. Batı ile ilişkiler ekseninde Zeki Kuneralp'in konumunu tartışan bir kaynak olması bakımından Yücel Güçlü'nün *Zeki Kuneralp and Turkish Foreign Service*⁵ isimli eseri de ayrıca önemlidir. Bunun dışında Semih Günver'in Fatin Rüş-tü Zorlu'yu anlattığı eserinde Zeki Kuneralp'in anılarına yer vermesi değerli olmuştur.

Çalışmanın, iki temel bölüm üzerine oturtulmasına gayret gösterilmiştir. NATO Yılları ve Siyasi Muavinlik olmak üzere iki bölümde Zeki Kuneralp'ingetirildiği mevkiler neticesinde şekillenmiştir. Bu başlıklar altında önce Türkiye'nin Soğuk Savaş esnasında yürüttüğü genel siyaset hakkında kısaca bilgi verilmesinin ardından Bandung Konferansı (18-24 Nisan 1955), Balkan Paktı ve Bağdat Paktı ekseninde Zeki Kuneralp'in işlevleri merkeze alınmıştır. Mevcut olayların işleniş sırasında kronoloji takip edilmemiş, Zeki Kuneralp'in olaylara dahil olma sırası gözetilmiştir. Kuneralp'in aynı dönemde ilgilendiği Kıbrıs meselesi bu çalışmanın haricinde tutulmuştur. Kıbrıs Meselesine Zeki Kuneralp'in katkısını incelemek için Eda Bayraktar'ın *Büyükelçi Hatıratlarında 1945-1974 Dönemi Türk Dış Politikası*⁶ adlı eserine bakılabilir.

2. 1955- 1957 Yılları Arasında Zeki Kuneralp'in NATO'daki Görevi ve Türkiye'nin Dış Politikası

İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasına dair bir kıyaslama yapıldığında milletlerarası politikanın ne denli değiştiği gözlemlenebilir. 1945 sonrası Avrupa'nın dış dünya üzerindeki etkisini kaybettiği ortaya çıkarken iki gücün sivrildiği görülür: SSCB ve ABD.⁷ Bu iki devlet savaş sırasında ittifak olarak konumlanmışken savaş sonrasında çıkar çatışmaları sebebiyle karşı karşıya gelmiştir. Bunda başta SSCB'nin komünist doktrini dünyaya yayma gayesi etkili olmuştur. Ardından ABD buna uygun politikalar üretmeye başlamış ve 1949 yılında Kuzey Atlantik Örgütü'nün kurulmasına yol açan bir dizi gelişmeyi takip etmiştir.⁸ Henüz II. Dünya Savaşı esnasında Sovyet politikaların-

¹ Zeki Kuneralp, *Sadece Diplomat Anılar-Belgeler*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1981.

² Zeki Kuneralp, *Arz Ederim: Bir Büyükelçinin Bakanlık Makamına Yazıları*, Isis Press, 1992.

³ Zeki Kuneralp, *Diplomatic Notebooks I 1958-1960 The View From Ankara*, ed. Sinan Kuneralp, Isis Press, İstanbul, 2018.

⁴ Zeki Kuneralp, *Dağarcığın Dibi: Yaşlılık Düşünceleri*, Isis Press, 1991.

⁵ Yücel Güçlü, *Zeki Kuneralp and Turkish Foreign Service*, Cambridge Scholar Publishing, Cambridge, 2015.

⁶ Eda Bayraktar, *Büyükelçi Hatıratlarında 1945-1974 Dönemi Türk Dış Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

⁷ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl Aşırılıklar Çağı 1914-1991*, çev. Yavuz Alogan, 12. bs. Everest Yayınları, İstanbul, 2019, s. 318.

⁸ Fahri Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 25. bs. Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.

dan endişe etmeye başlayan Türkiye, NATO'nun kuruluşuyla birlikte örgüte girmenin çarelerini aramıştır.⁹

Türkiye'nin NATO'ya girişi, üç yıllık sancılı bir süreç sonunda gerçekleşebilmiştir. Dönemin politikacılarının ısrarla vurgu yaptığı üzere Türkiye'nin NATO'ya katılımı, Sovyet tehdidini yakından hisseden Türkiye için zaruriydi.¹⁰ Zeki Kuneralp benzer bir görüşle, NATO'ya hemen dahil olmadığımızı, ancak Kore Harbi neticesinde üyeliğimize dair tereddütlerin ortadan kalktığını belirtir. Kuneralp, Kore Harbi'nin NATO'ya katılımımızda aslan payına sahip olduğunu teslim etse de bu hamlenin ne kadar doğru ya da ne kadar yanlış olduğuna dair yorumu, ucu açık bırakır.¹¹ Ayrıca Kuneralp, çok partili siyasal hayata geçmemizle, Batılı demokrasilere yakınlaşmamız arasındaki bağlantıya işaret eder ve bu vesileyle dış itibarımızın yükseldiği fikri üzerinde durur.¹² NATO'ya katılımımız üzerine yaptığı bilançoda ABD'nin sağladığı maddi destekle ülke kalkınmasının hızlandığını, karşılık olarak Türkiye'nin nitelikli asker gücünü NATO'ya ayırdığını belirtir. Türkiye'nin bu politikasına eleştiri getirenlerin mevcut dış tehdidi hesaba katmaları gerektiğini vurgular, siyasi ve askeri ihtiyaçlarını ancak bu şekilde karşılayan ülkenin diplomatik yalnızlıktan kurtulup müttefik bulduğunu özellikle dile getirir.¹³

Belirtildiği üzere Türkiye hem Kore Harbi'nde kazandığı kahramanlıklarla hem de içerideki siyasi başarısıyla NATO temsilciliğine itibarı yüksek bir biçimde dahil edildi.¹⁴ Böylelikle Türkiye için Batı ile işbirliğinin had safhaya ulaştığı özel bir dönem başladı. Londra'dan Paris'e taşınan NATO temsilciliği için Fatin Rüştü Zorlu'nun¹⁵ başında bulunduğu özel bir komisyon belirlen-

⁹ Mehmet Gönülöb, Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı, 1945-1965", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 21, Sayı: 1, 1966, s.147.

¹⁰ Nur Bilge Criss, "Türkiye- NATO İttifakının Tarihsel Boyutu", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 9, Sayı: 34, 2012, s.14.

¹¹ Zeki Kuneralp, *Sadece Diplomat Anılar Belgeler*, Isis Press, İstanbul 1999, s. 51.

¹² Zeki Kuneralp, *Arz Ederim: Bir Büyükelçinin Bakanlık Makamına Yazıları 1955-1979*, Isis Press, İstanbul, 1999, s. 376.

¹³ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 55.

¹⁴ Çağrı Erhan, "1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I (1919-1980)*, ed. Baskın Oran, 23.bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 546.

¹⁵ Fatin Rüştü Zorlu, 1910'da İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası II. Abdülhamit'in başyaverlerinden olan İbrahim Rüştü Paşa, annesi ise Hatice Güzide Hanımdır. Beş kardesten en küçüğüdür. İlk ve orta öğrenimini Galatasaray'da tamamlar. Ardından Paris'te siyasal bilgiler, Cenevre'de hukuk okur. 1932'de üniversiteyi bitirip hariciyenin açtığı sınava girer. İmtihan neticesinde birinci olup görev Dışişlerinde kâtip olarak göreve başlar. 1935'te Siyaset Dairesi Genel Müdürlüğünde, 1936'da Hukuk Müşavirliğinde Müşavir Muavini, 1937'de Ticaret ve İktisat Dairesinde II. Şube Şefi, 1938'de Siyaset Dairesinde I. Şube Şefi, ve aynı sene Bern Büyükelçiliğinde Başkatip, 1939'da Paris Büyükelçiliğinde Başkatip, 1941 de Siyaset Planlama Dairesinde Müdür, 1942 de Moskova Büyükelçiliğinde Başkatip, Ortaelçilik Müsteşarı, 1943'de Beyrut Başkonsolosluğunda Başkonsolos, 1946 da Ticaret ve İktisat Dairesinde Umum Müdür, 1949 da Ticaret ve İktisat Dairesinde Daire Reisi, 1950 de Umumi Katiplik İktisadi İşler Muavini, 1951 de Devlet Bakanlığında Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatında Genel Sekreter, 1952 de Kuzey Atlantik Paketi Paris Türkiye Daimi Temsilciliğinde Büyükelçi Daimi Temsilci olarak atanmıştır. 1957 yılında siyasete atılıp Demokrat Parti Çanakkale Milletvekili seçilmiştir. 1957'den idamına dek Türkiye Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanlığını yapmıştır. (Semih Günver, *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985).

di.¹⁶ Zeki Kunalalp, bu heyete dahil edilerek dışişlerindeki on birinci yılında Paris'e nakledilmiş oldu.¹⁷ Esasında Zorlu, Kañçılara şefi olarak Zeki Kunalalp'i özellikle istemişti.¹⁸ Kunalalp, kendi görevlerinin siyasi konular üzerine olduğunu ancak bunların taşıdıkları değer bakımından mütevazı olduklarını savunur. İlerleyen yıllarda ise temsilciliğin tayin ve terfileriyle ilgilenecek sorumluluğunun arttığı gözlemlenir.¹⁹ Kunalalp'in mütevazı yorumunun aksine Güçlü, Zeki Kunalalp'in misyonda zor bir görevi üstlendiğini ve harcadığı yoğun mesaiyle Zorlu'ya büyük destek olduğunu belirtir.²⁰

NATO'nun işleyişine bakıldığında yalnızca askeri bir savunma olarak kalmadığını aynı zamanda ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda da etkin bir kurum olduğu gözlemlenebilmektedir. Kuzey Atlantik Konseyi NATO'nun en yüksek organı olarak göze çarpar. Delegation başkanları bu konsey çatısı altında güncel siyasi gelişmeleri tartışırlardı.²¹ Askeri kanat, çoğunluk silah ve teçhizat planlamalarını yapardı. Enfrastrüktür Komitesi ise askeri yapılanma için gerekli alt yapı hizmetlerinin sağlanmasına çalışırdı.²² Zeki Kunalalp bu noktada Fatin Rüştü Zorlu'nun Türkiye yararına çok emek sarf ettiğini ve bu sayede NATO'dan alınan yardımların had safhada olduğunu vurgular.²³ Diğer yandan örgütün henüz kurulmuş olması ona ayrı bir işlerlik kazandırarak, teşkilat bünyesindeki faaliyetlerin yoğun olmasına sebebiyet verir. Bunun neticesinde Kunalalp'in edindiği kazanımlar artmıştır.

Zeki Kunalalp'in NATO bünyesinde dahil olduğu komite çalışmalarından ilki örgütün işleyişi hakkında halka arz edilecek bilgilerin hazırlanması ile ilgiliydi. Türkiye'yi temsilen komiteye katılan Kunalalp, burada iki günlük bir mesai harcamıştır. İkinci günün ertesinde çıkarılan sonuçları özetlemek üzere bir alt komisyon kurulmuş ve bu komiteye de başkan olarak Zeki Kunalalp seçilmiştir. Kendisi başkanlığa seçilmesini sabır ve sükûneti ile açıklar.²⁴ Bir müddet sonra benzer bir siyasi gündem üzerine ilgili ülkeler başka bir toplantı düzenlerler. Üye ülkelerde görev alacak Amerikalı personele yapılan muamele ve bu şartların iyileştirilmesi üzerine konuşmalar yapılır. ABD özellikle Fransa'daki karşıt tutum açısından endişelidir. Kunalalp ise bu endişelerden tamamen izole şu sözleri kaydeder: “Bizde bu ilişkiler mükemmeldir, karşılıklı saygı hatta sevgiye dayanmaktadır. Lokantalara ‘Vaşington’ isimi verilmek-

¹⁶ [Atlantik Paketi Konseyi Nezdinde Hükümetimizi Temsil Etmek Üzere Fatin Rüştü Zorlu'nun Daimi Delege ve Büyükelçi Olarak Tayini], 15 Mart 1952, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, No. 128-9-4, 1.

¹⁷ Yücel Güçlü, *Zeki Kunalalp and Turkish Foreign Service*, Cambridge Scholar Publishing, Cambridge, 2015, s. 234.

¹⁸ Semih Günver, *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 42.

¹⁹ Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 58.

²⁰ Yücel Güçlü, *Zeki Kunalalp*, s. 242.

²¹ Çağrı Erhan, “NATO Organları”, *Türk DışPolitikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I (1919-1980)*, ed. Baskın Oran, 23.bs. İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 544.

²² “Çalışma Yapısı”, Üye Ülkeler, (çevrimiçi) https://www.nato.int/nato-welcome/index_tr.html, 17.04.2022.

²³ Nesrin Atıcı, “Zeki Kunalalp Sadece Diplomat Anılar-Belgeler”, *Tarih Okulu*, c.? s. 5, 2009, s. 246.

²⁴ Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 56.

*tedir, ütöleyici dükkanlar firma unvanlarına 'NATO' ismini eklemektedirler.*²⁵ Ancak daha sonra yaşanan elim hadiseler işaret ederek insan faktörünü hesaba katarak konuşması gerektiğinin bildiriir.²⁶

Kuneralp görevi süresince iki önemli belge kaleme almıştır. Bunlardan biri Sovyet yayılmasına set çekmek üzere kurulan Avrupa Savunmasının gerekliliği hakkındaydı. İkincisi NATO Sekreteryasının beşinci yıl dönümü üzerine hazırlanacak bir belge olup kuruluşun varlığına dair halkın hissiyatında sempati yaratma amacındaydı. Kuneralp, Zorlu'nun görevlendirilmesiyle hükümetin görüşlerini yansıtan yedi sekiz sayfalık yazısını paylaşmıştır.²⁷ Kuneralp'i heyecanlandıran bir diğer gelişme NATO Savunma Kolejinde konferans vermeye memur edilmesi üzerine olmuştur. Kısa bir süre içinde Türkiye ile ilgili bir konuşma hazırlayan Kuneralp, Türkiye'nin demokratikleşmesi üzerine yaptığı söylevlerde kendisini aşırı iyimser olmakla suçlar.²⁸ Kuneralp bir aralık delegeliğin bütün faaliyetlerini üstlendiğinden bahseder. Tam da bu esnada Türkiye'den milletvekilleri NATO Karargahını görmek maksadıyla bir gezi planlamaktadırlar. Kuneralp bu sebeple bir konuşma hazırladığı gibi gezi planını da belirler ancak son anda alınan haber neticesinde seyahat iptal olur. Kuneralp bu hadiseyi hayal kırıklığıyla yorumlar²⁹ fakat NATO Daimi Temsilciliğindeki son yılında bir kez daha etkin bir rol alma fırsatını yakalar. Enfrastrüktür Komitesinin çözümleyemediği mali konuları nihayete kavuşturmak üzere kurulan heyetin başkanlığına seçilir. Üç aylık sürecin ertesinde üye devletlerin tavizine dayanan çözüm önerisini sunar. Kimsenin memnun olmamasına binaen: *"Kimse memnun değil, çözümler de mantığa aykırıdır, fakat tam da bundan dolayı adil ve şayanı kabuldürler"* demiştir.³⁰

NATO teşkilatı kurulduğu ilk yıllarda üye devletlerin içinde bulunduğu sıkı dayanışma ve işbirliği açısından örnek oluşturmuştur.³¹ Özellikle örgüt içerisinde Türkiye ile Yunanistan'ın aradaki sorunları geride bırakarak yakın temas halinde çalışması takdire şayan kabul edilmiştir. İyi ilişkilerin mimari olduğunu farz eden NATO, bununla pek çok kez iftihar etmiştir. Ancak kısa süre sonra Türkiye ve Yunanistan arasında patlak veren Kıbrıs Sorunu barışı büyük ölçüde zedeleyerek mevcut atmosferi dağıtmıştır. Zeki Kuneralp, Türkiye ve Yunanistan arasındaki iyi ilişkiden siyasetimizin yarar gördüğünü belirterek bu atmosferin yeniden oluşması adına menfaatlerimizi belirtir.³²

²⁵ Kuneralp, *a.g.e.*, s. 57.

²⁶ Nesrin Atıcı, *a.g.e.*, s. 245.

²⁷ Zeki Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 59.

²⁸ *A.e.*, s. 60.

²⁹ *A.e.*, s. 65.

³⁰ *A.e.*, s. 66.

³¹ Kürşat Korkmaz, "Transatlantik İlişkilerin Savunma Boyutunun Değerlendirilmesi", *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, Sayı:1, 2018, s. 162.

³² Zeki Kuneralp, *Sadece diplomat*, s. 56.

2.1. Türkiye'nin Bandung Konferansı'na İştiraki (18- 24 Nisan 1955)

Zeki Kuneralp'in 1955'e kadarki memuriyeti görece sakin geçmiştir. 1955 nisanında Türkiye'nin Bandung Konferansı'na katılımı ile bu durum değişmiştir. Zeki Kuneralp, başta uzun uçak seyahatini gerekçe göstererek konferansa gidecek heyete dahil olmak istememiş ardından Zorlu'nun ısrarıyla fikir değiştirmiştir. Yıllar sonra anılarında Bandung'a katılımının isabetli bir karar olduğunu ve bu sayede eşsiz bir tecrübe edindiğini belirtir.³³

Bandung Konferansı'nı oluşturan şartlara bakıldığında İkinci Dünya Savaşı ertesinde bağımsızlığını kazanan birçok irili ufaklı ülkenin politik kaygılarının etkili olduğunu görüyoruz.³⁴ Bu kaygılar henüz bağımsızlığını kazanmış olmalarından kaynaklıydı: Ekonomik olarak güçsüz, siyasi olarak istikrarsızdılar.³⁵ Amaçları Soğuk Savaş düzeninde her iki bloğa eşit mesafede durup, yardımlardan azami düzeyde faydalanarak ülkelerini kalkındırmaktı. Ayrıca olası bir nükleer savaşı düşünüp ülkelerini en az zararla kurtarmayı istiyorlardı.³⁶ Bu grup Üçüncü Dünya, Asya-Afrika Bloğu, Tarafsızlar veya Bağlantısızlar gibi isimlerle anıldı.³⁷

Bu anlamda benzer koşullardaki ülkelerin toplanmasına yönelik ilk çağrı Endonezya başbakanı Dr. Ali Sastroamidjojo'dan gelmiştir.³⁸ Orta Afrika Federasyonu haricinde çağırılan 24 devlet toplantıya katılmıştır. Katılan devletler sırasıyla şöyledir: Afganistan, Birmanya (Burma), Çin Halk Cumhuriyeti, Endonezya, Etiyopya (Habeşistan), Filipinler, Gana, Hindistan, Irak, İran, Japonya, Kamboçya, Laos, Liberya, Türkiye, Ürdün, Vietnam ve Yemen.³⁹ Türkiye başta konferansa katılmayı düşünmemiştir. Hatta Fatin Rüştü Zorlu daha sonra bu durumu açıkça ifade ederek Batının ısrarı üzerine NATO'nun sözcüsü olarak Bandung'a iştirak ettiğimizi itiraf etmiştir.⁴⁰ Mevcut şartlar altında Fatin Rüştü Zorlu önderliğinde; Orhan Eralp, Turgut Menemencioğlu, Zeki Kuneralp, Talat Benler ve Hayreddin Ozansoy'dan oluşan heyetimiz kısa süre içerisinde toparlanıp Endonezya'ya hareket etmiştir.⁴¹

Konferansın başlamasından kısa süre sonra görülmüştür ki katılımcı ülkeler çok farklı siyasi görüş ve yapıdadır.⁴² Türkiye Batı'nın temsilciliğini üstlenirken Çin Halk Cumhuriyeti Sovyet Rusya'nın temsilcilişi sayılıyordu. Aynı şekilde Irak, Ürdün, Lübnan, Libya, Pakistan ve Seylan Batı görüşüne

³³ A.e., s. 61.

³⁴ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl*, s. 465.

³⁵ Tuğay Murat, "Bandung Konferansı ve Türkiye", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, Sayı: 2, 2018, s. 367.

³⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Hv. Bas. Ve Neş. Md.lüğü, Ankara, 1979, s.477.

³⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 476.

³⁸ Mehmet Gönlübol, Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965 Yılları)", *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9. bs. Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 273-277.

³⁹ Mehmed Korkut Aydın, "Bandung Konferansı ve Türk Basımına Yansımaları", *Turkish Studies*, C. 13, Sayı: 24, 2018, s. 42.

⁴⁰ Mehmet Gönlübol, Haluk Ülman, *a.g.e.*, s. 276.

⁴¹ "Afrika-Asya Konferansına İştirak Edecek Heyetimiz", *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Nisan 1955, s. 3.

⁴² Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 477.

kayarken; Mısır, Suudi Arabistan, Suriye, Yemen, Hindistan, Birmanya ve Endonezya gerçek anlamda tarafsızlığı savunmuştur.⁴³ Armaoğlu'ndan farklı olarak Kunalalp, Mısır'ın da yer yer Batı'ya yaklaşmak hevesinde olduğunu ve bunun için ufak temaslar aradığını belirtir.⁴⁴

17 Nisan günü katılımcı ülkeler Bandung'a varmış ve bir ön toplantı gerçekleştirerek gündem ve tatbik edilecek usul üzerine uzlaşmışlardır. Ertesi gün Endonezya Cumhurbaşkanı'nın konuşmasıyla başlayan programda toplantının *gaye ve mahiyeti* açıklanmıştır.⁴⁵ Ardından yapılan kapalı toplantıda gündem ve usul yeniden tartışılmıştır. Buna göre; kararların birlik içinde alınacağına, *rezolüsyon veya komünike neşri meselesinin konferansın kararına bırakılacağına* ve tartışılacak gündem maddelerinin belirlenmesine, sırasıyla karar verilmiştir. Farklı gündem maddeleri üzerinde çalışmak adına komiteler ekonomik, sosyal/kültürel ve siyasi olmak üzere çeşitli dallara ayrılmışlardır.⁴⁶ Gündem ve usul hakkındaki tartışmaların sona ermesi neticesinde ülkeler açılış konuşmalarını gerçekleştirmeye devam etmiştir. Konuşmaların ana temasını bağımsızlığını yeni kazanan ülkeler ile sömürgeci devletler arasındaki zıtlık oluşturmuştur.⁴⁷ Türkiye fırsattan istifade ederek iki bloklu dünya düzeninde emniyet mefhumundan bahsetmiş ve tarafsızlığın çeşitli talihsizliklere yol açabileceğini vurgulamıştır.⁴⁸

19 Nisan günü Sosyal/Kültürel Komite ilk toplantısını gerçekleştirmiş ve ertesi gün yeniden bir araya gelerek Asya Afrika ülkeleri arasındaki kültürel işbirliği üzerine tartışmıştır. Bu noktada Mısır'ın bir kültür merkezi kurulmasını teklif ettiği görülmektedir. Ayrıca konuşulanların üzerine bahsi geçen gündemleri kapsayan bir rapor hazırlamak adına Türkiye'nin de dahil olduğu on iki ülke bir sübkomite oluşturulmuştur.⁴⁹ Siyasi Komite ise ilk olarak 20 Nisan günü toplanmış; Filistin Meselesi, Fransa'nın Kuzey Afrika ülkelerindeki durumu ve Hollanda ile Endonezya arasındaki WestIrian sorunu üzerine fikirlerini beyan etmiştir.⁵⁰ Daha sonra Seylan söz alarak yeni tip Sovyet sömürgeciliğine işaret etmiş ve bunun tehlikelerini vurgulamıştır. Seylan'ın bu görüşlerini Türkiye ve Irak desteklemişlerdir. Bundan sonra komitede atom silahı ve silahsızlanma meseleleri tartışılmıştır. Bu noktada Nehru kati bir tutum içerisinde olarak atom silahının yasaklanmasını istemiş, Türkiye ise tam zıddı bu tür gelişmiş silahların savunma amaçlı gereğine dikkat çekmiştir.⁵¹ Nehru yalnız silahsızlanma ve atom konularında değil aynı zamanda tarafsızlık mevzusunda da Türkiye ile zıt görüşte olmuştur. Bu bakımdan Zorlu

⁴³ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 476.

⁴⁴ Zeki Kunalalp, Arz Ederim, s. 313.

⁴⁵ Yücel Güçlü, *a.g.e.*, s. 244.

⁴⁶ Zeki Kunalalp, Arz Ederim, 308-309.

⁴⁷ *A.e.*, s. 309.

⁴⁸ *A.e.*

⁴⁹ *A.e.*, s. 309-310.

⁵⁰ *A.e.*, s. 310.

⁵¹ Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 62.

ile sık sık karşı karşıya gelmişlerdir.⁵² Nehru tam bir tarafsızlık yanlısı iken Zorlu sürekli olarak Sovyet tipi müstemlekecilğin peyda olduğunu söylüyor ve NATO ile Güneydoğu Asya Antlaşması Teşkilatı (SEATO) gibi kurumların varlığını savunma açısından haklı görüyordu.⁵³ Zorlu konuşmasında denge siyaseti yürütmeye çalışan Çekoslovakya eski Cumhurbaşkanı Beneş'e yer vererek ülkesinin nihayetinde Sovyet istilasına uğradığını hatırlattı.⁵⁴ Zeki Kuneralp'e göre Zorlu konferans sırasınca haksız çıkarılamamıştı...⁵⁵ Kuneralp ayrıca Çin'in nazik durumuna işaret etmiştir. Türkiye henüz komünist Çin'i tanımamıştı ve Çin daha çok Hindistan ile yakın irtibat halindeydi. Bu şartlar altında Çin'in Türkiye'den uzaklaşması beklenirken aksine Çu-En-lai Zorlu'ya yakınlık göstermiş ve polemiklerden kaçınmıştır.⁵⁶ Kuneralp'in fikrinde bu davranışın sebebi ancak stratejik olabilirdi.⁵⁷

Zeki Kuneralp, NATO memleketlerinin de hem fikir olduğu üzere Türkiye'nin Bandung'da başarı kaydettiği fikrindedir. Başarının mimarı olarak ise Fatin Rüştü Zorlu'ya işaret eder.⁵⁸ Argümanını başlıca iki noktayla destekler. Birincisi Türkiye Nehru'nun arzu ettiği şekilde tarafsızlığa kaymanın önüne geçmiştir ki bu sebeple Hindistan çok az destek bulmuştur. İkincisi Türkiye, devletlerin emniyetlerini düşünerek gerekli tedbirleri almaya haklarının bulunduğunu söylemiştir. Bu da atom silahı mevzusunda Nehru'nun fikirlerini baltalamıştır.⁵⁹ Tabii bazı konularda tavizler verilmiştir ancak bu tavizler Türkiye'nin prestijini artırmış ve söz sahibi olmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca konferans sonunda yayınlanan bildiride "her türlü müstemlekecilğin" kınanması üstü kapalı bir zafer olmuştur. Zeki Kuneralp, NATO üyesi olmasına rağmen Türkiye'ye saygı duyulduğunu ve kulak verildiğini belirtir.⁶⁰ Bunun yanında Pakistan, Tayland, Irak, İran ve Lübnan gibi ülkelerle işbirliği yapılabileceğini ancak Hindistan konusunda şartların müspet olmadığını kaydede.⁶¹ Bu konjonktür altında Zorlu günün adamı olarak Paris'e döner...⁶²

3. Zeki Kuneralp'in Siyasi Muavinlik Dönemi Faaliyetleri

NATO'daki görevi sona erdikten sonra Zeki Kuneralp, ummadığı bir başarı elde ederek Genel Sekreter Siyasi Muavinliğine getirildi. Üstelik bu başarısı bir yıl sonra alacağı birinci derecede orta elçi unvanıyla taçlanacaktı.⁶³ Kune-

⁵² Semih Günver, *a.g.e.*, s. 53.

⁵³ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, 61.

⁵⁴ Yücel Güçlü, *a.g.e.*, 245.

⁵⁵ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, 62.

⁵⁶ Semih Günver, *a.g.e.*, 55.

⁵⁷ Zeki Kuneralp, *Sadece Diplomat*, 63.

⁵⁸ A.e., s. 61.

⁵⁹ Kuneralp, *Arz Ederim*, s. 313.

⁶⁰ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 61.

⁶¹ Kuneralp, *Arz Ederim*, s. 313.

⁶² Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 63.

⁶³ [Dışişleri Bakanlığı Genel Katıplık Siyasi İşler Yardımcılığına Zeki Kuneralp'in Tayini], 3 Mayıs 1957, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-11-1-0, 265, 17, 16.

ralp'in Paris'e gidişi Fatin Rüştü Zorlu'yla olduğu gibi, dönüşü de onunlaydı.⁶⁴ Memleketin içinde bulunduğu demokratik hava kendisini daha talihli saymasına yarıyordu çünkü Kunalalp'in kanaatince iç politikada istikrarlı ve huzurlu bir ortam elçilerin görevlerini yerine getirmesinde kolaylık sağlıyordu.⁶⁵ Şartların yarattığı heyecan içerisinde göreve başlayan Kunalalp, o dönemki dış politikayı üç direğe bağlar: *Sovyet yayılmasına set çekmek, Batıya dayanmak, taksim yoluyla Kıbrıs Sorununu çözmek.*⁶⁶ Batı'nın en önce ABD anlamına geldiğini söyleyen Kunalalp, bu çok yönlü ilişkiyi uyduculuk olarak değil uyuşma olarak görür.⁶⁷ Genel Sekreter Yardımcılığının ilk dönemlerinde, Sovyetlerin Ortadoğu'daki yayılımına dikkat çekerken, Suriye'de Sovyet politikalarını takip eden mevcut hükümeti, Türkiye'nin sınır komşusu olması bakımından tehlikeli addeder.⁶⁸ Mevcut konjonktürde Türkiye'nin tavrı Bağdat Paktı vesilesiyle savunmasını güçlendirmek olacaktır.

3.1. Bağdat Paktı

Bağdat Paktı'nın fikri temellerini atan ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles olmuştur.⁶⁹ J. F. Dulles'un düşüncelerinin, 1953 yılında Ortadoğu'ya yaptığı geziler esnasında pekiştiğini ve Mısır, Suriye, İran, Irak ve Türkiye'nin katılacağı bir oluşum kurmayı hedeflediğini görüyoruz.⁷⁰ Yine ABD tarafının fikrince örgütün kuruluşuna katkı sağlayabilecek kesim "Kuzey Zinciri" olarak adlandırılan, Arap olmayan bölge devletleriydi. Bu devletler mevcut tehlikenin farkındaydılar ve böyle bir düzen oluşturulması halinde çift kutuplu düzenin bir diğer ucu olan ABD gibi fayda göreceklerdi.⁷¹ Batı tarafı savunma paktının meydana gelmesinde Türkiye'nin ön ayak olabileceğini düşünmüştür ki bu siyaset Sovyet tehdidini kuzeyden ve güneyden hisseden Türkiye için anlamlı olmuştur.⁷²

Bağdat Paktı adına ilk somut adım sayılabilecek Türkiye-Pakistan İşbirliği Anlaşması Nisan 1954'te imzalanmıştır.⁷³ Bundan sonra yine Batı yanlısı politika izleyen ve başında Nuri Said Paşa'nın bulunduğu Irak ile temaslar başlamıştır.⁷⁴ İki ülkenin temasları sonucu mesafe katetilmiş, Irak ılımlı be-

⁶⁴ Yücel Güçlü, *a.g.e.*, s. 254.

⁶⁵ Isis Press, *Zeki Kunalalp 1914-1998 A Tribute by Friends and Family*, İstanbul, 1998, s.10.

⁶⁶ Zeki Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 69.

⁶⁷ A.e., s. 75.

⁶⁸ Semih Günver, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁹ Mehmed Korkud Aydın, "Türkiye ve Bağdat Paktı", *International Journal of Social Science Research*, C. 9, Sayı: 2, 2020, s.139.

⁷⁰ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 489.

⁷¹ Ali Rıza Savaş, Ahmet İşler, "Güvenlik ve Savunma Örgütü Olarak: Bağdat Paktı", *Akademik İzdüşüm Dergisi*, C. 5, Sayı: 2, 2020, s.187.

⁷² Bürkan Serbest, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, Sayı: 3, 2016, s. 402.

⁷³ Aptülahat Akşin, *Türkiye'nin 1945'den Sonraki Dış Politika Gelişmeleri ve Ortadoğu Meseleleri*, Büyük Kervan Yayınları, İstanbul, 1959, s. 54.

⁷⁴ İsmail Soysal, *1955 Bağdat Paktı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 189.

yanatlarda bulunmuştur. Türkiye ile Irak arasındaki işbirliği ve savunmayı genişletmeyi öngören deklarasyon 12 Ocak 1955'te imzalanarak mevcut gelişmelerin ürünü olmuştur.⁷⁵ Taraflar aralarındaki ittifaka gerekçe olarak BM antlaşmasına uygun bir biçimde barış ve istikrarı, aynı zamanda bölge içi güvenliği sağlamak hedeflerine işaret etmişlerdir.⁷⁶ Var olan ittifaka 5 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan, 3 Kasım'da ise İran iştirak etmişlerdir.⁷⁷ Böylelikle örgüt şeklini almıştır.

Görüldüğü üzere; Suriye, Mısır, Lübnan ve Ürdün pakta çekilememiş, Menderes'in Ortadoğu'ya yaptığı geziler sonuçsuz kalmıştır.⁷⁸ Bunda Mısır'ın Arap dünyasında liderlik rolünü üstlenmek istemesi ve arzusuna yönelik politikalar izlemesi öncül etken olarak karşımıza çıkar.⁷⁹ Nasır önderliğindeki Mısır birçok Arap ülkesini etkileyerek pakta dahil edilmelerine engel olmuştur.⁸⁰ Zaten Arap çevrelerinde paktın Batılılarla işbirliği içerisinde oluşturulması bir antipati yaratıyordu. Bunun sebebi de kastedilen ülkelerin istikametlerini tarafsızlık olarak benimsemesiydi.⁸¹ 1 Ocak 1958 tarihinde Kuneralp, İtalyan basınıyla yaptığı mülakatta Ortadoğu'daki genel durumla ilgili olarak Suriye-Mısır tutumuna iyimser yaklaşabileceğini asıl tehdidin Sovyet tarafı olduğunu söyler. Türkiye'nin Ortadoğu'da bir köprü olduğunu belirterek ABD'nin bölgede olması gerektiğinin altını çizer.⁸² Öte yandan Bağdat Paktının temelini atan ABD'nin bu oluşuma katılmadığını görüyoruz, ki bunda Mısır'ın tutumunun yanı sıra İsrail tarafının dile getirdiği endişeler de etkilidir.⁸³ Belirtmek gerekir ki İsrail'in endişeleri yersiz değildir. Ortadoğu coğrafyasında yalnız kalmış olan İsrail, bölgedeki tek bağlantısı Türkiye ile ilişkisinde darbe alacaktır.⁸⁴ Türkiye, Arapların sempatisini kazanmak adına İsrail ile ilişkilerini asgari düzeye indirmiş ve elçisini geri çağırmişti ancak Araplar bir kere iyi seyreden Türk- İsrail ilişkileri sonrasında Türkiye'yi affedemiyorlardı.⁸⁵ Kuneralp bu durum üzerine İsrail ile ilişkilerin bazı noktalardaki yararlarına işaret ederek "*bundan faydalanmamız günah mı idi*" der ve her memleketin kendi politikasını tayin etmeye hakkı olduğunu belirtir.⁸⁶ Ayrıca Arap devletleri arasında Batının politikalarına karşı zıt tutumların var olması Kuneralp'e göre ABD'nin

⁷⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945- 1970)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 59.

⁷⁶ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁷⁷ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıtları*, s. 490.

⁷⁸ Ali Rıza Savaş, Ahmet İşler, *a.g.m.*, s.189.

⁷⁹ Behçet Kemal Yeşilbursa, *Bağdat Paktı 1950-1959*, çev. Nur Nirven Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 239.

⁸⁰ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıtları*, s. 490-491.

⁸¹ Mehmet Gönlübol, Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı, s. 168-169.

⁸² Zeki Kuneralp, *Diplomatic Notebooks I 1958-1960 The View From Ankara*, ed. Sinan Kuneralp The İsis Press, İstanbul, 2018, s.14.

⁸³ Behçet Kemal Yeşilbursa, *a.g.e.*, s. 241.

⁸⁴ Mehmet Korkud Aydın, *Türkiye ve Bağdat Paktı*, s. 146.

⁸⁵ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 75.

⁸⁶ *A.e.*, s. 75.

pakta katılmaması için geçerli bir nedendi çünkü bu vesileyle itibarını koruyabiliyordu. Ek olarak Eisenhower Doktriniyle Ortadoğu memleketlerine yaptığı yardım onu bölgede zaten etkin kılıyordu. *Pakta katılıyordu ancak bu kadar etkin olabilirdi...*⁸⁷

ABD pakta tam üye olmasa da toplantılara gözlemci sıfatıyla katılmıştır. Bunun örneğini Kasım 1955 tarihli ilk bakanlar arası toplantıda, ABD'nin Bağdat büyükelçisi Gallman'ı temsilci olarak atamasında görebiliriz.⁸⁸ Toplantı neticesinde örgütün yapı ve işleyişine dair kararlar alınmış ve tatbik edilmiştir. Bundan başka önemli bir toplantı bölgesel üyeler arasında 1957 yılında gerçekleşmiş olup Menderes tarafından NATO Konseyine aktarılacak maddelerin tartışılması amacını güdüyordu. Zeki Kuneralp'in aktardığına göre İran ve Pakistan hep Sovyet tehdidi üzerinde durmuş, Irak ise farklı olarak Filistin meselesi üzerinden güvenlik sorunlarına değinmiştir. Toplantıda zabıt tutan Kuneralp, notlarını Menderes'e iletmış, Menderes de bu görüşleri NATO'da dile getirmiştir.⁸⁹ Fakat görülmüştür ki Bağdat Paktı ekseninde Irak, güvenlik meselelerine farklı açıdan bakmaktadır. Bu sebeple Kuneralp, Irak'ın pakttan ayrılışını mukadder farz eder.⁹⁰

Menderes Hükümeti, Ortadoğu dış politikasında üç temel ilke üzerine hareket ediyordu: Ortadoğu'da istikrarın ve güvenliğin korunması, Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki anlaşmazlığın tatmin edici bir çözüme ulaştırılması, komünizmin bu hassas bölgeye girmesini engellemek için etkili bir güvenlik sisteminin yaratılması.⁹¹ Kuneralp'in, Menderes'e, Karaçi'de gerçekleşen üçüncü olağan toplantıda da konuşma metni hazırladığı görülmektedir.⁹² Toplantı sonucunda üye ülkelerin altyapı hizmetlerine İngiliz ve Amerikan katkısı öngörülmüştür.⁹³ Dördüncü olağan toplantıya Ankara'nın ev sahipliği yapması kararlaştırılmış ve hazırlıkları yapacak komitenin başına Zeki Kuneralp atanmıştır. Bu toplantının önemi ABD Dışişleri Bakanı J.F. Dulles'in katılımı ile Türk- Amerikan ilişkilerinin iyi seyrine işaret etmesi olmuştur.⁹⁴

14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta bir darbe gerçekleşmesi neticesinde Kral Faysal ve Nuri Said Paşa öldürülmüş, İngiltere tarafının teklifiyle paktın merkezi Ankara'ya taşınmıştır.⁹⁵ 24 Mart 1959 tarihinde yeni hükümet pakttan ayrıldığını bildirdiğinde ise örgüt CENTO ismiyle işleyişine devam etmeye

⁸⁷ A.e., s. 72.

⁸⁸ "Başvekil Menderes Bugün Bağdat'a Hareket Ediyor", *Milliyet Gazetesi*, 20 Kasım 1955, s. 7.

⁸⁹ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 69-70.

⁹⁰ A.e., s. 70.

⁹¹ Mustafa Ekincikli, *Türk Dış Siyaseti (İnönü-Bayar Dönemleri)*, Berikan Yayınları, Ankara, 2007, s. 242.

⁹² Behçet Kemal Yeşilbursa, *a.g.e.*, s. 294-304, Zeki Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 70.

⁹³ İsmail Soysal, *1955 Bağdat Paktı*, s. 217.

⁹⁴ "Bağdat Paktı Konseyi Bugün Toplanıyor", *Milliyet Gazetesi*, 27 Ocak 1958, s. 1, Zeki Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 71.

⁹⁵ Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 96. Hüseyin Bağcı bu eseri yazarken Emekli Büyükelçi Zeki Kuneralp'in görüşlerinden yararlanmış. Zeki Kuneralp, *Diplomatic Notebooks I 1958-1960 The View From Ankara*, s. 55.

karar vermiştir.⁹⁶ CENTO sonraki yirmi yıl içerisinde varlığını sürdürse de temel mesnedini kaybetmiş oldu.⁹⁷ Nitekim 20 yılın sonunda İran, ülkesinde İslam devriminin gerçekleşmesi sebebiyle, Pakistan ise Keşmir kaynaklı güvenlik endişelerinin giderilmediği gerekçesiyle paktan ayrıldı.⁹⁸ Yine de paktın yıldızı hemen sönmemiştir. 23 Şubat 1959'da Örgütün kuruluşunun 4. yılı olması sebebiyle Kuneralp bir tebrik mesajı yayımlamakla görevlendirilmiştir.⁹⁹ Bundan sonra 1959 yılı içinde 10 tane daha toplantı gerçekleşmiş olup¹⁰⁰ toplantılarda Irak ve Afganistan'daki durum, Kıbrıs mevzusu, Sovyet tehdidi ve Amerika'nın CENTO'ya katılımı tartışılmıştır.¹⁰¹ Kuneralp'in İngiliz, Amerikan ve Pakistan büyükelçileri ile özel görüşmeler yaptığı da gözlemlenebilir. Bu ülkeler arasında Pakistan ile ikili ilişkilerin iyi seyretmesi göze çarpar.¹⁰²

3.2. Balkan Paktı

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın Balkan Paktı çatısı altındaki birlikteliği pragmatik bir yaklaşım sonucu olmakla birlikte kısa ömürlü bir birliktelikti. 1954-1955 yıllarında üç devlet anlaşma sağlamış ancak 1960'larda anlaşma etkisini yitirmişti.¹⁰³ Kuneralp yaklaşık beş yıl süren bu ittifakın mevcut konjonktürde önemli olduğunu, dış politikanın doğasına uygun olarak yaşayıp öldüğünü belirtir.¹⁰⁴ Ayrıca Zeki Kuneralp, üç devletin yakınlaşmasında Sovyet tehdidine işaret eder.¹⁰⁵ Bu nedenler daha da genişletilebilir. Öncelikle Yugoslavya'nın durumundan bahsetmek yerinde olacaktır. Bir süredir Sovyet Rusya'dan bağımsız politikalar izleyen Tito'nun ülkesi 1948 yılının ortalarında komünist bloktan çıkarılmıştı.¹⁰⁶ Ekonomik sıkıntıların yanı sıra politik olarak yalnızlık çeken Yugoslavya, ayrıca Sovyet bloğuna bağlı olan komşuları; Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Arnavutluk ile sınır çatışmaları yaşadığından dolayı bir güvenlik arayışı içindeydi.¹⁰⁷ Türkiye'nin NATO üyeliği ile eş zamanlı sürdürdüğü bölgesel barış arayışları diğer yandan Sovyetler Birliği'nin ve ona bağlı Balkan devletlerinin bölgedeki durumları; Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın içinde yer aldıkları bir paktın kuruluşunun tarihi arka planını hazırlamıştır. Aynı şekilde iç savaştan çıkan Yunanistan, kom-

⁹⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, s. 493.

⁹⁷ Aptülaha Akşin, *a.g.e.*, s. 123.

⁹⁸ Mehmet Korkud Aydın, *Türkiye ve Bağdat Paktı*, s.150.

⁹⁹ Zeki Kuneralp, *Diplomatic Notebooks I 1958-1960 The View From Ankara*, 90.

¹⁰⁰ 10.3.1959, 16.3.1959, 28.4.1959, 26.5.1959, 3.9.1959, 14.9.1959, 21.10.1959, 5.11.1959, 24.11.1959, 10.12.1959. Zeki Kuneralp, *Diplomatic Notebook*, s.94- 204.

¹⁰¹ Kuneralp, *Diplomatic Notebooks I*, s. 9-314.

¹⁰² *A.e.*, s. 79-217.

¹⁰³ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 73.

¹⁰⁴ Kuneralp, *Arz Ederim*, s. 376.

¹⁰⁵ Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 73.

¹⁰⁶ Ceyda Tuna Kocaoğlu, "Soğuk Savaş Sürecinde Komünizme Karşı Türkiye'nin Uluslararası Güvenlik ve Savunma İşbirlikleri Kurma Çabaları: Balkan Paktı ve İttifakı", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C. 17, Sayı: 37, 2021, s. 7-8.

¹⁰⁷ Oral Sander, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2018, s. 116.

şuları olan Arnavutluk ve Bulgaristan'ı çıkar çatışmaları nedeniyle tehdit olarak görmekteydi.¹⁰⁸ Türkiye'nin NATO üyeliği dış politikasında aktif bir devir açmakla birlikte Türk dış politikası, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz bölgesindeki güvenlik ve savunma sistemlerinin daha da pekiştirilmesine yönelmiştir. Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası tutumu ve Balkanlar'daki mevcut durum, Türkiye'yi bu defa bölgesel bir savunma sistemim kurmaya götürüyordu. Türk Hükümeti'nin NATO'ya katılma kararını alması üzerine Sovyetler, 13 Kasım 1951 tarihinde gönderdiği bir notada, doğrudan doğruya kendilerine yönelmiş olan bu ittifaka Türkiye'nin katılmasının aralarındaki ilişkilere ciddi zararlar verebileceğini bildirmişlerdir. Sovyetler Birliği, Türkiye üzerinde yapmakta olduğu baskı için, Bulgaristan'ı aracı olarak kullanmaktan da çekinmemiştir.¹⁰⁹

Bölgedeki şartları iyi değerlendiren ABD, bu üç ülkenin yakınlaşmasında fayda görmüş ve ülkeleri buna teşvik etmiştir. NATO münasebetiyle Türkiye ve Yunanistan üzerinden Balkanlarda söz sahibi olan ABD, Yugoslavya'yı bu oluşuma dahil ettiği takdirde Sovyet Rusya'yı büyük ölçüde sarmalamış olacaktı.¹¹⁰ Bağdat Paktında olduğu gibi Balkan Paktında da politikaların gelişmesinde Türkiye başat rol oynamıştır.¹¹¹ Zeki Kuneralp, siyasetimizin mimarı olarak yeniden Fatin Rüştü Zorlu'ya işaret eder.¹¹² Semih Günver ise Zorlu'nun bu anlaşmaları işletmesi bakımından etkili olduğunu ancak paktın fikren Menderes'in ürünü olduğunu belirtir.¹¹³

1953 yılında Ankara'da ittifaka giden yolda ilk adım atıldı ve üç devlet arasında, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalandı.¹¹⁴ Daha sonra Tito, ülkesinin menfaatlerine uygun olması sebebiyle anlaşmanın ittifaka dönüşmesine yeşil ışık yakarak 9 Ağustos 1954'te Bled'de Balkan İttifakı imzalanmasını sağladı.¹¹⁵ Anlaşmaya göre, taraflardan herhangi birine yapılan saldırı, diğer devletleri harekete geçirecekti ki bu ittifaka askeri bir istikamet vermiş oluyordu.¹¹⁶ Bundan başka taraflar Daimi Konseyin kurulmasına ve yılda iki kez toplanmaya karar vermişlerdir.¹¹⁷

Zeki Kuneralp'ın Balkan Paketi'na olan katkısı sınırlı kalmıştır. Daimi Sekreterliğin Eylül 1958 yılındaki Ankara toplantısında Türkiye'yi temsil eden Kuneralp, bu tarihte dahi paktın ölü halde bulunduğunu belirtir. Bahsi geçen toplantının iki saat sürüp yalnız idari konuların gündeme getirilmesi buna

¹⁰⁸ Uçarol, *a.g.e.*, s. 513.

¹⁰⁹ İsmet Türkmen, "1950'li Yıllarda Türk Dış Politikası", *Türk Dış Politikası 1830-1989*, ed. Serkan Kekevi, Yunus Emre Tekinsoy, İsmet Türkmen, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 551.

¹¹⁰ Serdar Şahin, Mustafa Salep, *Balkanlarda Güvenlik Arzusu: Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paketi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s. 44.

¹¹¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, s. 345.

¹¹² Kuneralp, *Sadece Diplomat*, s. 73.

¹¹³ Semih Günver, *a.g.e.*, s. 72.

¹¹⁴ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, s. 471.

¹¹⁵ Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı Sonrasında Türk Dış Politikası*, s. 92.

¹¹⁶ Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

¹¹⁷ Ceyda Tuna Kocaoğlu, *a.g.m.*, s. 37.

delildir.¹¹⁸ Yine aynı yıl içinde İtalya büyükelçisi ile gerçekleştirdiği görüşmede Kunalalp, paktın devam etmesinde yarar gördüğünü bildirir. Büyükelçi kendisini tasdik ederek Birgi'nin de aynı fikirde olduğunu aktarır.¹¹⁹

Anlaşmanın imzalandığı yıllarda dahi, üç devleti bir araya getiren konjunktürlerin değişmeye başladığı okunabilir. Bunlardan en önemlisi Stalin'in ölümüyle Sovyet politikasının yumuşaması olmuştur. Dolayısıyla Tito pakta karşı tavrını değiştirmiş, ittifak gereğince yapılması gereken toplantıları askıya almaya başlamıştır.¹²⁰ Diğer ciddi sebep ise Türkiye ve Yunanistan arasında Kıbrıs uyuşmazlığının patlak vermesi olmuştur.¹²¹ Kunalalp bu gelişmeleri doğrulamakla birlikte Zürih-Londra konferansı sonrasında paktın yeniden aktif olabilecek bir havaya kavuştuğunu ancak bu kez Yugoslavya'nın paktın askeri mesnedinden yoksun olmasını isteyerek ittifakı anlamsız kıldığını belirtmiştir.¹²² Böylelikle Balkan ittifakı kağıt üzerinde kalmış ve işlemeze hale gelmiştir.¹²³

Zeki Kunalalp Siyasi Muavinlik döneminde sona yaklaşırken, Türk Dış Politikası yeni bir istikamet kazanmıştı. Sovyet tutumunun yumuşamasına mukabil, Türk Dış politikası da aynı tonda değişime uğramaya başladı. 1959-1960 yılları arasında Batı ile ikili ilişkilerini başlatan ve geliştiren Hruşçyof, aynı ilişkileri Türkiye'yle de yakalamak adına adımlar attı. Türkiye ise -Kunalalp'in fikrinde- Zorlu'nun *ilham ve icrasıyla* bu hamlelere müspet karşılık verdi.¹²⁴ Kunalalp, Zorlu'nun stratejilerinin hepsine değilse bile önemli bir kısmına tanık olmuştur. 30 Ocak tarihinde Amerikan büyükelçisini kabul eden Zorlu en başta Sovyet tarafından karşılıklı ziyaret temennisi geldiğini nakletmiş ve bunun hükümet nezdinde tartışıldığını bildirmiştir.¹²⁵ Amerikan tarafının cevabı ise 8 Şubat tarihinde gelmiştir: ABD, Türkiye'nin açık ve samimi tutumunu takdir etmiş, bu konunun takdirini Türkiye'nin kendisine bırakmıştır.¹²⁶ Mesele, ABD nezdinde kabul gördükten sonra Sovyet tarafı ile temaslar başlamıştır. Sovyet tarafının üzerinde durduğu noktalar; Türkiye'nin NATO ile ilişkisinin iki ülkenin dostluğuna mâni olmayacağı, ekonomik meselelerde Sovyet desteğinin alınabileceği ve özellikle kültürel münasebetlerin geliştirilmesi yönünde olmuştur.¹²⁷ Daha sonraki iki görüşme de olumlu seyrettikten sonra, Menderes'in Temmuz ayında Moskova'ya ziyareti kararlaştırılmıştır ancak Mayıs ayında yaşananlar Menderes'in gezisine mani teşkil etmiştir.¹²⁸

¹¹⁸ Kunalalp, *Sadece Diplomat.*, s. 73.

¹¹⁹ Kunalalp, *Diplomatic Notebooks I 1958-1960 The View From Ankara*, s. 61.

¹²⁰ Serdar Sakin, Mustafa Salep, *a.g.e.*, s. 224.

¹²¹ Uçarol, *a.g.e.*, s. 515.

¹²² Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 73.

¹²³ Oral Sander, *a.g.e.*, s. 162.

¹²⁴ Kunalalp, *Arz Ederim*, s. 77.

¹²⁵ Kunalalp, *Diplomatic Notebooks I*, s. 234.

¹²⁶ Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 77-78.

¹²⁷ Kunalalp, *Diplomatic Notebooks I*, s. 258.

¹²⁸ Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 79.

4. Sonuç

NATO kurulur kurulmaz, Türkiye, bu kuruluşa dahil olmak isteğini sık sık dile getirmiş, güvenlik arzularını karşılması bakımından örgüte katılımını yararlı görmüştür. Ancak Türkiye'nin Batı nezdinde yaptığı çağrılar uzun süre yanıtızsız kaldığı bir gerçek olarak karşımıza çıkmıştır. Durumun değişmesi Kore Savaşı'na katılmamız yönündeki ani karar neticesinde olmuştur.¹²⁹ Kore'de pek çok alanda yararlılık gösteren Türk askeri, ülkesine NATO kapılarını açmış ve böylelikle Türkiye, 1952 yılına gelindiğinde resmen NATO üyesi sayılmıştır.¹³⁰

NATO'ya dahil olmasının ertesinde Türkiye, temsilciliğe Fatin Rüştü Zorlu önderliğindeki heyeti göndererek mukabele etmiştir. Bu çalışmada merkeze alınan Zeki Kunalalp, heyette kaçıllara şefi görevini üstleniyordu. Anılarında görevine dair anlatılarda bulunan Kunalalp, ben merkezci bir yaklaşımın aksine kendi görevlerine dair mütevazı perspektif sunmaktadır. Türk dış politikasına dair yorumları kesinlik içermeyen Kunalalp'in bu özelliği çalışmada kullanılan bilgilerin sınanabilirliğine katkı sunmuştur. Başta Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi politikasını eleştirenlere yanıt veren Kunalalp, çeşitli argümanlarla karşımıza çıkmaktadır. Kendisine göre o dönemki Türk dış politikasını eleştirenler, mevcut Sovyet tehdidini hesaba katmamaktaydı. İlkincisi Türkiye'nin içinde bulunduğu müşkül durum Amerikan yardımları neticesinde iyiye seyretmiş ve memleket kalkınmaya başlamıştır.¹³¹ Son olarak ABD ile müttefikliğimizin bir uyduluk olarak zikredilemeyeceğini iddia eden Kunalalp, NATO'dan aldığımız gibi NATO'ya askeri gücümüzü ayırmamızla karşılıklı uyum içinde olduğumuzu belirtir. Kunalalp Batı ile kastedilenin her şeyden evvel ABD olduğunu hatırlatır.¹³² Sovyet Rusya ile ikili ilişkiler noktasında bir yumuşama yakalanınca Türkiye'nin daha dengeli bir siyaset adına çabada bulunduğu söylenebilir.

Zeki Kunalalp'in emeklilik yılında kaleme aldığı görüşleri konuyla ilgili bir yaklaşım sunmaktadır. Kunalalp'e göre Batı; siyasi, ekonomik ve kültürel alanda dünyada galip gelmiştir. Gelişim yakalamak isteyen devletler Batılıların izinden gitmek zorundadır.¹³³ Türkiye'nin bugün sahip olduğu prestij bir ölçüde benimsemiş olduğu Batılı ilkeler neticesindedir.¹³⁴ Kunalalp'in bu ve benzeri görüşlerine meslek hayatı boyunca sadık kaldığı rahatlıkla iddia edilebilir. Bir kere ilk gençlik dönemlerini Batıda geçiren Kunalalp'in bu yaklaşımı benimsemesi doğal karşılanmalıdır. Üstelik bu yetişme tarzı kendisi için fayda sağladığı gibi temsil ettiği ülke için de avantajlı olmuştur çünkü Kunalalp'in görevini icra ettiği dönemler memleket, Batı ittifakına taraftardı. NATO'da ülkemizi temsil eden ilk heyet içinde yer alan Kunalalp, Zorlu'nun sağ kolu ko-

¹²⁹ Erhan, *a.g.e.*, s. 546.

¹³⁰ Sönmezoglu, *a.g.e.*, s. 47.

¹³¹ Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 55.

¹³² Kunalalp, *Sadece Diplomat*, s. 75.

¹³³ Zeki Kunalalp, *Dağarcığın Dibi: Yaşlılık Düşünceleri*, Isis Press, İstanbul, 1999, s. 165.

¹³⁴ Kunalalp, *Arz Ederim*, s. 373.

numundaydı. Kunalalp belki politikaların şekillenmesinde pay sahibi değildi fakat icrasında etkiliydi. Bu Bandung'da böyle olmuştur. Zorlu'nun yapacağı konuşmalarda fikirlerini sunmuş, ülkemizce iletilen mesajları gerekli mercilere ulaştırmıştır. Yaklaşık beş yıl süren NATO görevi boyunca kendisinde tesir bırakan pek çok hatıraya sahip olmuştur. Bağdat Paktına olan katkısı da bundan az değildir. Paktın bünyesinde yapılan birçok toplantıda ülkemizi temsil etmiş ve zabıt tutmuştur. Tuttuğu notları paylaşması Zeki Kunalalp'ın Bağdat Paktına olan katkısını okumaya yardımcı olmaktadır. Benzer Güvenlik kaygılarıyla oluşan Balkan Paktına ise oldukça sınırlı bir biçimde temas etmiştir. Zeki Kunalalp'ın Siyasi Muavinlik yaptığı dönemde örgütün komaya girmeye çok yakın olması bu etkinin sınırlı kalmasına sebebiyet veren başat aktördü.

Kaynaklar

- AKŞİN, Aptülahat: *Türkiye'nin 1945'den Sonraki Dış Politika Gelişmeleri ve Ortadoğu Meseleleri*, İstanbul, 1959.
- "Afrika-Asya Konferansına İştirak Edecek Heyetimiz", *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Nisan 1955.
- ARMAOĞLU, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914- 1995)*, 25. Bs. İstanbul, 2018.
- ATICI, Nesrin: "Zeki Kunalalp Sadece Diplomat Anılar- Belgeler", *Tarih Okulu*, ?(5), 243-248, 2009.
- Atlantik Paktı Konseyi Nezdinde Hükümetimizi Temsil Etmek Üzere Fatin Rüştü Zorlu'nun Daimi Delege ve Büyükelçi Olarak Tayini, 15 Mart 1952, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, No. 128- 19- 4, 1.
- AYDIN, Mehmet Korkud: "Bandung Konferansı ve Türk Basınına Yansımaları", *Turkish Studies* 13 (24), 33-60, 2018.
- BAĞCI, Hüseyin: *Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi, 1990.
- "Bağdat Paktı Konseyi Bugün Toplanıyor", *Milliyet Gazetesi*, 27 Ocak 1958.
- "Başvekil Menderes Bugün Bağdat'a Hareket Ediyor", *Milliyet Gazetesi*, 20 Kasım 1955.
- BÜRKAN, Serbest: "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (3), 401-424, 2016.
- CRİSS, Nur Bilge: "Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9 (34), 1-28, 2012.
- "Çalışma Yapısı", Üye Ülkeler, (çevrimiçi) https://www.nato.int/nato-welcome/index_tr.html, 17.04.2022.
- Dışişleri Bakanlığı Genel Katiplik Siyasi İşler Yardımcılığına Zeki Kunalalp'ın Tayini, 3 Mayıs 1957, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-11-1-0, 265, 17, 16.
- EKİNCİKLİ, Mustafa: *Türk Dış Siyaseti (İnönü-Bayar Dönemleri)*, Ankara: Be-rikan Yayınları, 2007.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, ÜLMAN, Haluk: *İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk*

- Dış Politikası (1945- 1965 Yılları), *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9. Bs. 191-333, 1996.
- _____ : “Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı, 1945-1965”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, Ankara 1966.
- GÜÇLÜ, Yücel: *Zeki Kunalp and Turkish Foreign Service*, Cambridge, 2015.
- GÜNVER, Semih: *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü*, Ankara 1985.
- HOBBSAWM, Eric: *Kısa 20. Yüzyıl Aşırılıklar Çağı 1914-1991*, Çev. Yavuz Alogan, 12. Bs. İstanbul, 2019.
- IsisPress: *Zeki Kunalp 1914-1998 A Tribute by Friends and Family*, İstanbul, 1998.
- KOÇAOĞLU, Ceyda Tuna: “Soğuk Savaş Sürecinde Komünizme Karşı Türkiye'nin Uluslararası Güvenlik ve Savunma İşbirlikleri Kurma Çabaları: Balkan Paktı ve İttifakı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt: 17 (37), 1-38, 2021.
- KORKMAZ, Kürşat: “Transatlantik İlişkilerin Savunma Boyutunun Değerlendirilmesi”, *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 157-186, 2018.
- KUNERALP, Zeki: *Sadece Diplomat Anılar Belgeler*, İstanbul, 1999.
- _____ : *Arz Ederim: Bir Büyükelçinin Bakanlık Makamına Yazıları 1955-1979*, İstanbul, 1999.
- _____ : *Diplomatic Notebooks I 1958-1960 The View From Ankara*, Ed. Sinan Kunalp, İstanbul 2018.
- _____ : *Dağarcığın Dibi: Yaşlılık Düşünceleri*, İstanbul, 1999.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer: *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, 1972.
- MURAT, Tugay: “Bandung Konferansı ve Türkiye”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 (2), 363-379, 2018.
- ORAN, Baskın. V.d: *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, 23. Bs. İstanbul, 2019.
- UÇAROL, Rifat: *Siyasi Tarih*, Ankara, 1979.
- SANDER, Oral: *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965*, Ankara, 2018.
- SAVAŞ, Ali Rıza, İŞLER, Ahmet: “Güvenlik ve Savunma Örgütü Olarak: Bağdat Paktı”, *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5 (2), 183-195, 2020.
- SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlantıları*, Ankara, 2000.
- _____ : *1955 Bağdat Paktı*, Ankara, 1991.
- ŞAHİN, Serdar, SALEP, Mustafa: *Balkanlarda Güvenlik Arzusu: Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paktı*, Ankara, 2012.
- YEŞİLBURSA, Behçet Kemal: *Bağdat Paktı 1950-1959*, Çev. Nur Nirven, İstanbul, 2019.
- TÜRKMEN, İsmet: 1950'li Yıllarda Türk Dış Politikası, *Türk Dış Politikası 1830-1989*, Ed. Serkan Kekevi, Yunus Emre Tekinsoy, İsmet Türkmen, Berikan Yayınevi, 519-584, 2017.

Extended Abstract

Zeki Kunalalp's Position In Türkiye's Policies Depending On The Western Alliance Between 1952-1960.

Sensing the Soviet threat closely during and after the Second World War, Türkiye wanted to distance itself from the danger by forming an alliance with the West. Türkiye, which was condemned to political isolation on the grounds that it was "out of the war" at that time, was worried that it might come face to face with Soviet Russia at any moment. Established in accordance with the conditions of the period, NATO emerges as an organization that can meet Türkiye's search for security in this regard. Turkish politicians have stated that they want to be included in the union since the establishment of NATO and have made a great effort to join, but member states have approached Türkiye's involvement with hesitation. Current conditions changed as a result of the Korean War and turned in favor of Turkey. Thus, in February 1952, Türkiye was included in NATO.

The delegation to represent Türkiye in NATO was carefully selected and competent figures such as Osman Olcay, İlder Türkmen and Coşkun Kırca were appointed under the leadership of Fatin Rüştü Zorlu. Zeki Kunalalp, who our study deals with, was appointed as the head of the Chancery upon their quest of Fatin Rüştü Zorlu. Kunalalp dealt with political issues during his duty as a representative, and as he gained experience, he took care of appointment and promotion. It can be said that he was Zorlu's right-handman between 1955 and 1957, when he was in NATO. He also led the way in resolving a number of conflicts in NATO due to his calmness and composure. It can be seen that Zeki Kunalalp's greatest experience as head of chancellery was during the Bandung Conference. There, he contributed to the transmission of messages between the countries and the preparation of the speeches to be made within the Bandung Conference, as well as being included in the political, economic and cultural committees and kept the minutes. At the conference where many different ideas were discussed, Türkiye emphasized the need for cooperation with the West. Kunalalp shared the idea that Türkiye made progress as a result of the conference and pointed out Fatin Rüştü Zorlu's share in this success.

Since 1957, Kunalalp achieved a success beyond his expectations and was appointed as Political Assistant. He states that during his Political Assistant ship, Türkiye focused on three basic foreign policy principles: "Soviet, to prevent its expansion, to be in alliance with the West and to solve the Cyprus issue through partition". In this sense, the Balkan Pact and the Baghdad Pact, in which Türkiye took an active role in their establishment, were among the important formations witnessed by Kunalalp. It is seen that Kunalalp, who did not take many roles in the issues related to the Balkan Pact, was quite active in the Baghdad Pact, on the contrary. Kunalalp's contribution to the Baghdad Pact continued during the period when the organization took

the name CENTO. In Kunalp's opinion, the alliances mentioned were the product of existing conditions, they live dandied in accordance with their nature.

As Kunalp approached the end of his political assistant ship, he witnessed that Soviet Russia entered a period of softening in bilateral relations with the West. This effort was welcomed by the Turkish authorities and was planned in such a way that it would not harm the exist in alliance. At this point, Kunalp again observed the policies of Fatin Rüştü Zorlu and under stood how the political balance was created, but these efforts were left unfinished with the 27 May process.

ULUSLARARASI POLİTİKADA DİJİTAL DİPLOMASİNİN YERİ: UKRAYNA-RUSYA SAVAŞI ÖRNEĞİ

Yasin BAŞPINAR* - Levent ÜNER**

Öz

Bu çalışmada, dijitalleşen bir dünya düzeni içerisinde uluslararası politikaya yeni bir enstrüman olarak dahil olan dijital diplomasinin yeri araştırılacaktır. Dijital, 21. Yüzyılda hayatın her alanına dahil olan ve söz konusu alanları, çeşitli açılardan etkileyen önemli bir parametredir. Bu durumun bir sonucu olarak diplomasi ve uluslararası politika, dijitalleşme sürecinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Dahası gelecekte söz konusu etkinin artarak devam etmesibeklenmektedir. Böylece, geçmişten günümüze uluslararası politikanın başat kavramları arasında yer alan diplomasinin dijitalleşmesi anlamına gelen dijital diplomasi, önemli bir araştırma alanını teşkil etmektedir. Öte yandan dijital diplomasi, oldukça yeni bir kavramdır. Bu nedenle, kavram üzerinde literatürde mutabık kalınan genel geçer bir tanımın bile henüz oluşturulamadığı bir dönemden geçilmektedir. Böylece dijital diplomasi alanında ortaya konan her bir akademik çalışma, kavrama ve 21. Yüzyılın uluslararası politika çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır. Bu çalışmanın en önemli motivasyon kaynağını bu durum oluşturmaktadır.

Çalışma nitel bir araştırma olacağından, öncelikle literatürde yer alan dijital ve dijital diplomasiye ilişkin yazınsal birikim belge ve içerik analizi metotları dahilinde irdelenecektir. İkinci aşamada ise söz konusu bulgular Ukrayna-Rusya savaşı döneminde, Ukrayna'nın ortaya koymuş olduğu dijital diplomasi uygulamaları çerçevesinde tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, Dijital Diplomasi, Ukrayna, Rusya, Uluslararası Politika.

Geliş Tarihi: 20 Mayıs 2022 - Kabul Tarihi: 08 Haziran 2022.

Atıf Bilgisi: Yasin Başpınar - Levent Üner "Uluslararası Politikada Dijital Diplomasinin Yeri: Ukrayna-Rusya Savaşı Örneği" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 413-434, doi: 10.55773/tda.1119239.

* Doktora Öğrencisi, Milli Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Bölgesel Çalışmalar Ana Bilim Dalı, İstanbul/Türkiye, ybaspinar17@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5636-399X.

** Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Öğretim Üyesi, İstanbul-Türkiye, leventurer@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5609-1189.

The Place Of Digital Diplomacy In International Politics: The Case Of The Ukraine-Russia War

Abstract

In this study, the place of digital diplomacy, which is included as a new instrument in international politics in a digitalized world order, will be investigated. Digital is an important parameter that is included in all areas of life in the 21st century and affects these areas in various aspects. As a result of this situation, diplomacy and international politics are also significantly affected by the digitalization process. Moreover, it is anticipated that this effect will continue to increase in the future. Thus, digital diplomacy, which means the digitalization of diplomacy, which is among the dominant concepts of international politics from past to present, constitutes an important research area. On the other hand, digital diplomacy is a fairly new concept. This is why, we are passing through a period in which even a generally accepted definition of the concept has not been established yet. Thus, each academic study in the field of digital diplomacy will make significant contributions to the understanding and international policy studies of the 21st century. This is the most important source of motivation for this study.

Since the study will be based on a qualitative research, first of all, the literature on digital and digital diplomacy in the literature will be examined within the scope of the document and content analysis methods. In the second stage, these findings will be discussed within the framework of the digital diplomacy practices of Ukraine during the Ukraine-Russia war.

Keywords: *Diplomacy, Digital Diplomacy, Ukraine, Russia, International Politics.*

GİRİŞ

Diplomasi, savaş ile birlikte; devletlerin, tarihten günümüze en çok kullandığı ilişki kurma yöntemleri arasında yer almaktadır. Söz konusu durumun bir sonucu olarak; literatürde, diplomasiyi genellikle savaşla birlikte tartışma eğilimi ağırlık kazanmıştır. Bu minvalde ele alınabilecek bir fikriyat çerçevesinde Henry Kissenger, diplomasiyi, savaş ve barış arasındaki güç dengesini sağlayan unsur olarak nitelendirmektedir.¹ Diplomasiyi savaş ile birlikte ele alan Brown ve Ainley ise diplomasinin, savaşa kıyasen daha sık başvurulan bir yöntem olduğuna dikkat çekmektedir. Onlara göre devletler, birbirleriyle sorun yaşadıklarında, bunu çözmek için şiddet ve baskının yerine kendine ait bir kültüre sahipolan diplomasiyi kullanmaktadırlar.² Bu nedenle diplomasi, geçmişten günümüze uluslararası politika içerisinde önemli bir noktada konumlanmaktadır.

Kavram olarak diplomasiyi, devletler arasında müzakere yürütme pratiği ya da düşmanlık uyandırmadan işleri idare etme becerisi şeklinde tanımlayabilmek mümkündür.³ Esasen diplomasiyi, geniş ve dar kapsamlı olarak iki

¹ Henry Kissenger, *Diplomacy*, Simon & Schuster, New York, 1995, s. 17.

² Chris Brown, Kirsten Ainley, *Uluslararası İlişkileri Anlamak*, Çev. Arzu Oyacıoğlu, Yayınodası Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 84.

³ "Diplomacy", Merriam Webster, (Çevrimiçi) <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diplomacy>, 26 Mart 2022.

farklı şekilde ele alma eğiliminin baskın olduğu görülmektedir. Konuya geniş bağlamda yaklaşanlar, diplomasiyi devletler arasındaki tüm ilişkileri kapsayan bir kavram olarak nitelendirmektedir. Diplomasiyi dar anlamda ele alanlar ise kavramın, karar alıcılar arasında gerçekleşen -bilgi, kanı ve düşünce alışverişini baz alan- bir iletişim süreci olarak nitelendirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.⁴ Bununla birlikte hangi ölçekte ele alınrsa alınsın diplomasiyin; her şeyden önce bir iletişim süreci olarak kavramsallaştırıldığını ifade edebilmek mümkündür.

Öte yandan söz konusu iletişim sürecinin, uzun soluklu bir tarihi geçmişe sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Harold Nicolson'a göre; diplomasi kelime olarak kökenini Antik Yunan şehir devletlerinden alan, günümüzdeki profesyonelliğine, 12 ve 13. yüzyıllarda -Kuzey İtalya'daki şehir devletlerinin kendi aralarında tesis ettikleri ilişkiler esnasında-ulaşan, kurumsal gelişim adımlarını ise görece yakın dönemlerde atan kadim bir kavramdır. Nicolson'a göre; 19. yüzyılda düzenlenen 1815 Viyana Kongresi ile 1818 Aix la Chapelle Kongresi söz konusu kurumsallaşma çabalarının kilometre taşlarını oluşturmuştur.⁵ 20. yüzyılda gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı ise uluslararası politika ve diplomasi açısından bir dönüm noktası niteliği taşımıştır. Zira hızla gelişen ve yıkım gücü oldukça yüksek olan yeni askeri teknolojilerin kullanımıyla birlikte; savaşın yıkıcı etkileri, yalnızca harp sahalarını etkilemekle sınırlı kalmamış; cephe gerisinde yer alan şehirleri ve insanları da kapsayan ciddi bir yıkıma sebebiyet vermiştir. Böylece, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte; teknoloji, uluslararası ilişkiler disiplininin merkezinde konumlanmayı başarmıştır.⁶ Bunun bir sonucu olarak savaşların önlenmesi, uluslararası politika gündemi üzerinde önemli bir sorunsal haline almaya başlamıştır. Böylece savaş sonrası dönemde barışın tesis edilmesi ve kalıcı kılınması çabalarında diplomasiye önemli bir vazife düşmüştür.

Birinci Dünya Savaşı dönemi, uluslararası politikanın teknolojik gelişimden etkilendiği ilk dönem değildir. Daha önceki yüzyıllarda da askeri teknolojiler ile iletişim teknolojilerinde meydana gelen ilerlemeler, uluslararası politika üzerinde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir.⁷ Bununla birlikte; Birinci Dünya Savaşı dönemini farklı kılan, savaş sonrası dönemde kamuoyunun güçlü bir aktör olarak uluslararası politika sahnesine dahil olmasıdır. Böylece; özellikle iletişim ve ulaşım teknolojilerinde kat edilen adımlar, kamuoyu gücünün daha da artırmasına neden olmuştur. Çünkü, devletler, söz konusu yeni teknolojileri uluslararası politikaları çerçevesinde kullanmıştır. Örneğin; İkinci Dünya Savaşı döneminde, iletişim aracı olarak icat edilen

⁴ Faruk Sönmezoglu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul, 2005, s. 226.

⁵ Harold Nicolson, *Diplomacy*, Oxford University Press, Londra, 1941, s.9.

⁶ Daniel R. McCarty, "Introduction", Ed. Daniel R. McCarty, *Power, Information Technology and International Relations Theory The Power of US Foreign Policy and the Internet*, Palgrave, New York, 2015, s. 1

⁷ Örneğin, matbaanın icadı, Batı dünyasının jeopolitik mücadeleleri üzerinde kritik bir yerde konumlanan Reform hareketlerine ciddi manada ivme kazandırmıştır. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, s. 309.

radio, devletler tarafından uluslararası politikada önemli bir propaganda enstrümanı olarak kullanılmıştır. Böylece savaş sırasında birbirleriyle mücadele eden devletler, çatışma alanları dışında da kamuoyunu etkileyebilmek adına propaganda savaşları yürütmek durumunda kalmıştır.⁸ Dahası, 20. yüzyıl boyunca iletişim ve ulaşım teknolojilerinde yakalanan ivme ile birlikte, bilgi işlem gücü artarken, bilgiye ulaşım maliyeti ise tersine bir şekilde azalmıştır.⁹ Bu durumun bir sonucu olarak, bilgiye ulaşım, her geçen yıl daha geniş bir kitle için mümkün hale gelmiş ve kamuoyunun, uluslararası politika üzerindeki etki gücü doğrudan ve dolaylı olarak artmıştır. Doğal olarak söz konusu süreç, diplomasiyi de etkilemiştir. Böylece klasik diplomasi, kamuoyunun artan önemi ile birlikte değişmeye başlamıştır.

Bu minvalde 20. yüzyıl önemli bir geçiş dönemi olarak nitelendirilebilir. Yüzyılın ilk yarısında, diplomatların buldukları ülkelerde insanlarla iletişim kurmamaları ilkesi benimsenirken; özellikle 1950'lerden itibaren bu durum değişmeye başlamış; kamuoyu ile iletişim çabalarını dahil eden yaklaşımların geliştirilmesine ağırlık verilmiştir. Örneğin; 1953 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD), dünya halkları ile iletişim sürecinin yönetilmesi amacı ile Birleşik Devletler Enformasyon Ajansı (USIA) kurulmuştur.¹⁰ 1960'lı yıllarda ise kamuoyu ile iletişim stratejileri çerçevesinde yeni bir kavram olarak kamu diplomasisi ortaya çıkmıştır. Kamu diplomasisi, bir iletişim süreci olarak tasarlanmış ve bir devletin, hedef devletin baskı unsurları ile vatandaşlarını etkileyerek dış politikada avantaj sağlama çabası olarak tanımlanmıştır.¹¹ Böylece, 20. yüzyılda diplomasi, kamuoyu etkisine önem atfeden alt kavramlarla desteklenmiştir.

21. yüzyılda ise uluslararası politikayı ve diplomasiyi derinden etkileyen temel parametrelerden biri, 'dijitalleşme' olmuştur. Esasen dijitalin elektronik ortamda bilgiyi üretmek, görüntülemek ve paylaşmak anlamında kullanılan bir kavram olduğunu ifade etmek mümkündür.¹² Böylece, bilgiye ulaşımı mümkün kılan elektronik araçlar olarak tanımlanabilecek olan dijital teknolojiler, her geçen gün daha büyük bir oranda daha büyük bir kitle için ulaşılabilir bir hale gelmiştir. Günümüzde yaklaşık 5 milyar insanın internet kullandığı bilinmekte iken, yalnızca son 1 yılda internet kullanıcısı sayısı geçen yıla göre 200 milyon artış göstermiştir.¹³ 2026 yılı itibarıyla ise 7,5 milyar insanın akıllı telefon kullanması beklenmektedir.¹⁴ Bu durum, doğrudan ve

⁸ Gerd Horten, *Radio in the Global Age*, Polity Press, Londra, 2002, s. 58.

⁹ Joseph Nye, 'Cyberpower', Belfer Center Harvard Kennedy School, 2010, s.1-2, (Çevrimiçi) <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/cyber-power.pdf>, 26 Mart 2022.

¹⁰ "About", USIA Web Sitesi, (Çevrimiçi) <http://dosfan.lib.uic.edu/usia>, 26 Mart 2022.

¹¹ Yasin Başpınar, "Uluslararası Güç Mücadelesinde Propagandanın Yeri ve Kamu Diplomasisine Dönüşümü", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 88.

¹² "Digital", Merriam Webster, (Çevrimiçi) <https://www.merriam-webster.com/dictionary/digital>, 26 Mart 2022.

¹³ "Digital Around the World", DATAREPORTAL, (Çevrimiçi) <https://datareportal.com/global-digital-overview>, 26 Mart 2022.

¹⁴ "Number of Smartphone Subscriptions Worldwide From 2016 to 2027", Statista, (Çevrimiçi) <https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/>, 26 Mart 2022.

dolaylı olarak uluslararası etkileşimler adına yeni bir dönemin başlangıcını simgelemektedir.

Böylece; elektronik araçlar arasında bilginin üretildiği, kaydedildiği ve saklandığı sanal alanlar yaratılmaktadır. Bu alanlarda insanlar bir araya gelerek, teknolojinin sağlamış olduğu imkanlar çerçevesinde, hızve etkileşim gibi özellikleri açısından klasik yöntemlere göre farklılık gösteren iletişim faaliyetleri gerçekleştirilebilmektedir. Böylece, bilgi anlık olarak geniş kitlelere ulaştırılabilmektedir. Söz konusu sürecin doğrudan ve dolaylı sonuçları ise her şeyden önce uluslararası etkileşimleri kendisine konu edinen uluslararası politikayı;akabinde de öncelikle bir iletişim süreci olan ve uluslararası politikanın altında kümelenen diplomasiyi etkilemektedir.

Söz konusu veriler ışığında, bu çalışmada dijitalleşen bir dünya düzeni içerisinde uluslararası politikaya yeni bir enstrüman olarak dahil olan dijital diplomasinin yeri araştırılacaktır. Dijital, 21. yüzyılda hayatın her alanına dahil olan ve söz konusu alanları, çeşitli açılardan etkileyen önemli bir parametre olmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak, diplomasi ve uluslararası politika da dijitalleşme sürecinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Dahası gelecekte söz konusu etkinin artarak devam edeceği öngörülmektedir. Bu nedenle, geçmişten günümüze uluslararası politikanın başat kavramları arasında yer alan diplomasinin, dijitalleşmesi anlamına gelen dijital diplomasi, önemli bir araştırma alanını teşkil etmektedir. Öte yandan dijital diplomasi, oldukça yeni bir kavramdır. Günümüzde, kavram üzerinde literatürde mutabık kalınan genel geçer bir tanımın henüz oluşturulamadığı bir dönemden geçilmektedir ve bu nedenle, dijital diplomasi alanında ortaya konan her bir akademik çalışma, kavrama ve 21. yüzyılın uluslararası politika çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır. Bu çalışmanın en önemli motivasyon kaynağını bu durum oluşturmaktadır.

Çalışmada Ukrayna-Rusya savaşı döneminde ağırlık olarak Ukrayna'nın dijital diplomasi kullanımı örnek vaka olarak incelenecektir. Zira değinildiği üzere, diplomasi tarihten günümüze savaş ile birlikte tartışılan bir kavram olmuştur. Dijital diplomasi ise 21.yüzyılda uluslararası politika sahnesine dahil olan yeni bir kavram olduğundan, dijital diplomasinin bir savaş dönemi dahilinde irdelenmesi, tarih boyunca süregelen bir tartışmayı güncel koşullar altında ele almayı hedefleyen bir çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayacaktır. İlaveten çalışmada ağırlıklı olarak Ukrayna'nın sergilemiş olduğu dijital diplomasi faaliyetlerine değinilecektir. Çünkü Rusya'nın sosyal medya faaliyetleri, platformlar tarafından kısıtlanmıştır. İlaveten Rusya da söz konusu platformlara karşı çeşitli yaptırım mekanizmaları uygulamaktadır.

Dijitalleşen Diplomasi

Çalışmanın giriş bölümünde irdelendiği üzere, iletişim teknolojilerinde yakalanan ivme ile birlikte, uluslararası politika içerisinde kamuoyu gücünün yükselmesi, diplomasi kavramının köklü ve radikal bir değişim sürecine girmesine sebep olmuştur. Klasik diplomasi anlayışında, fiziksel ortamlarda

bir araya gelen diplomatlar arasında gerçekleşen görüşmeler temel alınmakta; bu aktörler arasında gerçekleşen görüşmelerin sonuçları ise, toplumların kaderini belirlemekteydi. Örneğin, 1814 yılının Eylül ayı içerisinde Viyana Kongresine katılım sağlamak için şehre gelen diplomatlar, Viyana nüfusunun yüzde 33 artmasına sebep olmuştur.¹⁵ Böylece, Viyana Kongresi'nde, 23 milyon insanın kaderi, Viyana nüfusunun yüzde 33 oranında artıran sayıdaki-saygın insanlar olan- diplomatlar tarafından belirlenmiştir. Esasen diplomasinin yalnızca kısıtlı bir kitle tarafından gerçekleştirilme özelliği, 20. yüzyılın önemli bir periyodunda geçerliliğini koruyabilmiştir. 1928 yılında imzalanan Havana Sözleşmesi'nde, diplomatların, görev yaptıkları ülkelerde, vatandaşlarla iletişim kurmalarını engelleyen hükümler, bu durumu göstermektedir.¹⁶ Böylece diplomasi, uzun bir dönem için belirli bir kesime hitap eden bir kavram olarak kullanılmıştır.

Bu durum, 20. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde giderek etkisini yitirmeye başlamıştır. Zira; bilgi iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasına paralel olarak, kamuoyunun etki gücü de doğrudan ve dolaylı olarak artmıştır. Öncelikle bilgi teknolojileri, medya statüsüne sahip olduklarından;¹⁷ insanların, farklı coğrafyalarda yaşayanlarla aktif ve pasif olarak iletişim kurabilmeleri ve böylece farklı coğrafyalarda yaşayan insanların birbirleriyle etkileşim içinde kalabilmeleri mümkün olmuştur. Bu durum dijital bilgi teknolojilerinin gelişmesi ve yaygınlaşması ile birlikte daha görünür bir hal almaktadır. Böylece, insanlar, zaman ve mekândan azade bir şekilde; bilgiyi üretmek, şekillendirmek, saklamak ve paylaşmak için gelişmiş imkanlara sahip olabilmektedir. İlave-ten, söz konusu imkânlarla, ulaşabilmek için gereken maliyet de gün geçtikçe azalmaktadır. Günümüzde yalnızca internete bağlı bir akıllı telefona sahip olarak dijital iletişim evreni içerisinde etkileşim sağlayabilmek mümkündür. Bu durumun bir sonucu olarak herkesin üretici olduğu bir iletişim evreni ortaya çıkmaktadır. Böylece insanlar arasında yakalan etkileşim oranı, tarihin hiçbir döneminde görülmediği kadar yüksek bir seviyeye ulaşmaktadır.¹⁸

Söz konusu sürecin, uluslararası etkileşimleri konu edinen uluslararası politika üzerindedeki ciddi manada yansımaları olmaktadır. Bu minvalde, oluşturulan sanal mekanlar ile sanal mekanlar dahilinde bilgi akışının kontrol edilmesi çerçevesinde kullanılan dijital kapasite, devletlerin fiziksel hakimiyet alanlarına alternatif bir mücadele alanının oluşmasına neden olmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, devletler uluslararası etkileşimler üzerinde yegâne aktör olma özelliklerini günden güne kaybetmeye başlamıştır. Dahası söz konusu sanal mekanlarda üretilen bilgi ve bu bilginin akışı, devletlerin güvenliği ile egemenliği üzerinde bir tehdit algısına sebep olabilmek-

¹⁵ Ilan Manor, *Digitalization of Public Diplomacy*, Palgrave, Cham: 2019, s. 1.

¹⁶ Joseph M. Siracusa, *Diplomacy: A Very Short Introduction*, Apple Books, Oxford, 2021, s.19.

¹⁷ Roger Silverstone, Eric Hirsch, David Morley, "Information and Communication Technologies and the Moral Economy of the Household", *Consuming Technologies- Media and Information in Domestic Spaces*, Ed. Roger Silverstone, Erich Hirsch, Routledge, Londra, 2005, s.13.

¹⁸ John Hartley, *Digital Futures for Cultural Media Studies*, John Wiley & Sons, Malden:, 2012, s. 12-14.

tedir. Choucri, uluslararası politikada, devletler nezdinde tehdide sebebiyet veren alanların kritik bir değişken haline geldiğini belirtmektedir.¹⁹ Böylece sanal mekanlar üzerinden kurulan yeni iletişim evreni, devletler için önemli bir değişken halini almıştır. Böylece, devletler bir taraftan söz konusu alanı kontrol altına almak için stratejiler geliştirirken²⁰; diğer taraftan bu yeni iletişim evreni içerisinde aktif olarak var olmaya dönük stratejiler debenimsemektedir. Söz konusu stratejiler içerisinde dijital diplomasi önemli bir alana işaret etmektedir.

Günümüzde dijital diplomasinin, literatürde genel kabul gören bir tanımını bulunmamaktadır. Ancak dijital diplomasiyi, diplomasinin ya da kamu diplomasisinin dijitalleşmesi şeklinde ele almak mümkündür. Bu minvalde, dışişleri bakanlıklarının klasik manada diplomasi yürütürken dijital kanalları kullanması, dijital diplomasinin bir alanını oluştururken; toplum ile dijital kanallar vasıtasıyla kurulan iletişim faaliyetleri ise ikinci bir dijital diplomasi alanını teşkil etmektedir. Bu nedenle, dijital diplomasi alanındaki araştırmalar da iki konsept arasında bölünmek durumunda kalmaktadır. Öte yandan bu çalışmada dijital diplomasi, bu iki alanda ayrı ayrı sürdürülmektedir. Bu çalışmada dijital diplomasi, ikinci alanı incelemeye yönelik olarak kavramsallaştırılmaktadır. Çalışmanın bu alanda sürdürülmesinin bir nedeni, dışişleri bakanlıklarının klasik diplomatik faaliyetlerini dijital platformlar ile sürdürürken kullandıkları araç ve kanallara ilişkin sağlıklı verilere ulaşmanın mümkün olmamasıdır. İkinci konsept olan toplum ile kurulan iletişim çabaları ise, genel olarak internet siteleri, sosyal medya platformlar ve bloglar gibi açık kaynaklar üzerinden yürütüldüğünden, somut verilere kamuya erişebilmek görece daha kolay olmaktadır. Çalışmanın toplum ile dijital platformlar vasıtası ile kurulan ikinci alana odaklanmasının bir diğer nedeni ise, yukarıda da bahsedildiği gibi dijitalin, diplomasiyi dönüştürücü niteliğinin bu alanda bariz bir şekilde görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Kavramın güncelliği nedeni ile literatürde genel geçerliliği olan bir tanımının bulunmaması, dijital diplomasinin varlığını tartışmalı kılmamaktadır. Zira, dijital diplomasi kavramı, resmi ve somut bir şekilde çok sayıda devlet tarafından kullanılmaktadır. Örneğin; İsrail Dışişleri Bakanlığı, 2010'lu yılların başında Dijital Diplomasi Birimi'ni kurarak, kavramı resmi bir şekilde kullanmaya başlamıştır.²¹ Ayrıca, İsrail Dışişleri Bakanlığı, ilki 2016 yılında olmak üzere çok sayıda dijital diplomasi konferansına da ev sahipliği yap-

¹⁹ Silverstone ve diğerleri, *a.g.e.*, s.13.

²⁰ Freedom on the Net 2021 raporu, söz konusu tespiti doğrular bir şekilde devletlerin, internet kontrolünü ele almaya dönük hareket tarzları benimsediğini vurgulamaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. Adrian Shahbaz, Allie Funk, "Freedom on the Net: The Global Drive to Control Big Tech", *Freedom House*, 2021, s. 2.

²¹ 2014 yılı Mart ayı içerisinde İsrail Dijital Diplomasi Müdürü, Yoram Morad bir röportaj vererek görev tanımı hakkında kamuoyunu bilgilendirmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. "Exclusive Interview with the Director of Israel's Digital Diplomacy Unit", *Digidipblog*, 2014, (Çevrimiçi) <https://digidipblog.com/2014/03/30/exclusive-interview-with-the-director-of-israels-digital-diplomacy-unit/>, 26 Mart 2022.

mıştır.²² Benzer bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 5 Mart 2022 tarihinde Almanya Federal Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile müşterek olarak dijital diplomasi konferansı düzenlemiştir. Böylece kavram, iki devlet nezdinde de resmi bir şekilde kullanılmıştır.²³ Kavramın kullanımına ilişkin örnekleri çok sayıda devletin uygulamaları ile artırmak mümkündür. Bu minvalde ABD Dışişleri Bakanlığı, Siber Alan ve Dijital Politika Birimini²⁴ hayata geçirdiklerini ve dijital diplomasinin de söz konusu birimin yetki alanında yer aldığını resmi kanallar aracılığıyla deklare etmiştir.²⁵ Yine, Rusya'nın resmi haber ajansı olan TASS'ta yer alan bir haberin başlığında ve içeriğinde 'Rusya'nın dijital diplomasi stratejisi' ibaresi kullanılmıştır.²⁶ Birleşik Krallık dijital diplomasi terimini resmi bir şekilde kullanan diğer bir devlet olmuştur. Ayrıca Birleşik Krallık hükümeti, belirli devlet ve terör gruplarına karşı dijital diplomasinin somut bir şekilde kullanıldığını açık kaynak üzerinden deklare etmiştir.²⁷ İsveç Dışişleri Bakanlığı'nın dijital diplomasi kullanımları ise diğer bir önemli örneği teşkil etmektedir. İsveç Dışişleri Bakanlığı resmi Twitter hesabının biyografi bölümünde, Twitter hesabının dijital diplomasi geliştirdiğine dair bir ibare yer almaktadır.²⁸ Benzer şekilde Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği'nin Twitter hesabının biyografi bölümünde de #DigitalDiplomacy etiketi bulunmaktadır.²⁹

Uluslararası Politikada Dijital Diplomasi Kullanımı

Uluslararası politikada dijital diplomasi kullanımıyla, bilgi ortamının kontrol edilmesi, devlet anlatılarının yayılması, uluslararası toplumla iyi ilişkilerin tesis edilmesi, dış politika uygulamalarının başarısının ölçülmesi gibi dış politika hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi amaçlanmaktadır. Esasen, bilgi ortamlarının takip edilmesi tarihten günümüze, klasik diplomasinin önemli bir görevi olmuştur. Örneğin; Bizans İmparatorluğu'nda diplomatlar, elçilik yapmak üzere gittikleri ülkelerde; hedef devletin durumunu, zayıf noktalarını ve karakteristik özelliklerini kendi devletlerine raporlardı.³⁰ Böylece

²² "1st International Digital Diplomacy Conference", Israeli Ministry of Foreign Affairs, 2016, (Çevrimiçi) <https://embassies.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/1st-International-Digital-Diplomacy-Conference-in-Israel-29-Mar-2016.aspx>, 26 Mart 2022.

²³ Turkish Ministry of Foreign Affairs Twitter Account, 2020, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/MFA-Turkiye/status/1235537368368721925?lang=bg>, 26 Mart 2022.

²⁴ "Bureau of Cyberspace and Digital Policy", U.S. Department of State, (Çevrimiçi) <https://www.state.gov/bureaus-offices/deputy-secretary-of-state/bureau-of-cyberspace-and-digital-policy/>, 26 Mart 2022.

²⁵ "Cyber Issues", U.S. Department of State, (Çevrimiçi) <https://www.state.gov/policy-issues/cyber-issues/>, 26 Mart 2022.

²⁶ "Russia's Digital Diplomacy Gives Alternative Point of View MGIMO Rector", TASS Russian News Agency, 2022, (Çevrimiçi) <https://tass.com/society/1437435>, 26 Mart 2022.

²⁷ "UK Action to Combat Daesh", UK Government, (Çevrimiçi) <https://www.gov.uk/government/topical-events/daesh/about>, 26 Mart 2022.

²⁸ Swedish Ministry of Foreign Affairs Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/swemfa>, 26 Mart 2022.

²⁹ Ukraine In Türkiye Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) https://twitter.com/MFA_Ukraine, 26 Mart 2022.

³⁰ Başpınar, a.g.e., s. 78.

diplomat gönderen devlet, hedef devletin bilgi ortamını mevcut şartlar altındaki kontrol edebilmektedir. Geleneksel medya çağında ise diplomatlar, görevli oldukları ülkelerin basın ve yayın organlarında çıkan neşriyatları inceleyerek bilgi ortamını takip etmekteydi.³¹ Dijital dönemde ise söz konusu görev, oldukça karmaşık bir alana işaret etmektedir. Öncelikle dijital dönemde takip edilmesi gereken çok sayıda bilgi ortamı bulunmaktadır. Bunlar arasında; internet siteleri, sosyal medya platformları, bloglar gibi yeni nesil ortamlarla birlikte, geleneksel medya gibi konvansiyonel unsurlar da yer almaktadır. Diğer taraftan, dijital teknolojilerin sağladığı dijital kapasite, bilgi ortamının kontrol edilebilmesini kolaylaştırabilmektedir.

Günümüzde; algoritma, yapay zekâ teknolojisi, büyük veri analitiği gibi sayısı artırılabilir çok sayıda teknolojik unsur, bilgi ortamının kontrol edilmesi ile kontrol edilen verilerin tasnif edilip anlamlandırılabilmesi adına fırsatlar sunmaktadır. Bu minvalde dışişleri bakanlıkları söz konusu dijital kapasiteyi edinerek, bilgi ortamını takip edebilecekleri gibi hedef kitleler hakkında bilgi toplayarak onlarla iletişim kurabilmek adına en uygun kanalı seçebilmektedir. Böylece, dijital bir taraftan bilgi ortamlarını ciddi manada genişletirken, diğer taraftan bu ortamlarda biriken devasa miktarda verinin kontrol edilebilmesini mümkün kılan dijital kapasiteyi de sunmaktadır. Bu durum, dışişleri bakanlıklarını söz konusu dijital kapasiteyi geliştirmeye teşvik etmektedir. Örneğin; Birleşik Krallık Dış İlişkiler ve Kalkınma Ofisi (FCDO), yayınladığı *Dijital Strategy* belgesinde söz konusu kapasiteyi edinme niyetinde olduklarını açık bir şekilde deklare etmiştir.³²

Devlet anlatılarının yayılması ile dijital toplumla iyi ilişkiler tesis edilmesi hususunda ise dışişleri bakanlıklarının, dijital iletişim evrenine dahil olması önemli bir alana işaret etmektedir. Başta sosyal medya platformları olmak üzere, tüm sanal mekanlar, çoğu kendine özgü ortak ilgi alanları ve karakteristik özelliklere sahip kalabalık toplulukları barındırmaktadır. Örneğin 2022 yılı Ocak ayı itibarıyla Facebook adlı sosyal medya platformunun 2,9 milyar kullanıcısı bulunmaktadır. Facebook'u 2,5 milyar kullanıcı ile You Tube, 2 milyar kullanıcı ile WhatsApp, 1,4 milyar kullanıcı ile de Instagram takip etmektedir. Dahası kullanıcı sayısı 400 milyonu aşan 16 adet sosyal medya platformu bulunmaktadır.³³ Dünya üzerinde 400 milyonun üzerinde nüfusu olan ülkelerin yalnızca Çin ve Hindistan olduğu göz önüne alındığında³⁴, sosyal medya platformlarının sahip oldukları kullanıcı sayıları nedeni ile oldukça önemli bir alana işaret ettiği açıkça görülmektedir. Böylece, devlet anlatıla-

³¹ Örneğin, 2014 yılında Türkiye Cumhuriyeti Berlin Büyükelçiliğinde stajyer olarak görev yaparken, basın brifinglerine katılım gösterebilmişim. Söz konusu brifinglerde Alman basınında Türkiye ile ilgili olarak çıkan haberler, takip edilir, yorumlanır ve merkezi raporlanırdı.

³² "Digital Strategy", The Foreign and Commonwealth Office, 2012, s.2. (Çevrimiçi) <https://www.gov.uk/government/publications/the-fco-digital-strategy>, 26 Mart 2022.

³³ "Most Popular Social Networks World as of January 2022, Ranked by Number of Monthly Active Users", Statista, (Çevrimiçi) <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users>, 26 Mart 2022.

³⁴ "Population Total", World Bank, 2020, (Çevrimiçi) https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?most_recent_year_desc=false, 26 Mart 2022.

rının yayılması ve dijital toplum ile iyi ilişkiler tesis edilmesi için, fiziksel bir diplomatik misyon binasından yürütülen diplomasiye kıyasla, dijital diplomasi çok daha az maliyet ve çaba ile çok daha geniş kitlelere erişme imkanını beraberinde getirmektedir. Bu bir taraftan fiziksel imkanları yetersiz ülkeler için uluslararası politikaya bağlanmak adına fırsat alanı yaratırken; diğer taraftan dışişleri bakanlıklarını yeni rutinler geliştirmeye, yeni bir kültüre adapte olmaya teşvik ederek onları zorlu bir yolculuğa çıkarmaktadır. Dijital iletişim evreninin karakteristiği hız ve çift yönlü iletişime dayanmaktadır. Diplomasi ise klasik anlamda risk kabul etmeyen bir yapıda işlediğinden, dışişleri bakanlıklarının söz konusu iletişim sürecini benimsemesi zorlu bir süreç ile ilerlemektedir.³⁵

Diğer taraftan söz konusu zorluğa rağmen dışişleri bakanlıkları; dijital iletişim evreni içerisinde aktif faaliyetlerini sürdürmektedir. Bunu bazen kendi internet sitelerini, sosyal medya platformlarını kullanarak bazen de sanal mekanlar inşa ederek gerçekleştirmektedirler. Örneğin; 2022 yılı itibarıyla, uluslararası etkileşimlere kapalı olan Kuzey Kore³⁶ gibi örnekler hariç tutulduğunda, Birleşmiş Milletlere kayıtlı devletlerin tamamına yakını resmi bir internet sayfasına sahiptir. Benzer bir şekilde söz konusu devletlerin neredeyse tamamı dışişleri bakanlıklarının resmi sosyal medya hesapları işlettikleri görülmektedir. Ayrıca, Birleşik Krallık³⁷, Hindistan³⁸ gibi sayısı artırılabilir çok sayıda devlet de kendi sanal platformlarını inşa ederek devlet anlatılarının yayılması ve dijital toplum ile iyi ilişkiler kurulması bağlamında dijital diplomasi uygulamaktadır.

Son olarak, dijital diplomasi, devletlerin dış politika hamlelerinin sonuçlarının değerlendirilmesi amacıyla da kullanılabilir. Bu minvalde dijital kapasitenin kullanımı aracılığı ile, devlet anlatılarının dijital toplum nezdinde yaratmış olduğu etkinin ölçülmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda dışişleri bakanlıkları, sanal mekanlar üzerinden paylaştıkları içeriklerin görüntülenme sayılarına ulaşabildikleri gibi, söz konusu içeriklere gelen yorumları yapay zekâ, veri analitiği gibi yöntemler kullanarak analiz edebilmektedir. Böylece, dış politika çıktılarının, dijital toplum nezdinde yarattığı etkiye dair anlamlı sonuçlar elde edebilmek mümkün hale gelmiştir.

Ukrayna- Rusya Savaşı Döneminde Ukrayna'nın Dijital Diplomasi Faaliyetleri

Diplomasi ve dijital diplomasi kavramlarının uluslararası politikadaki yerinin tartışılmasının akabinde, çalışmanın bu aşamasında; Ukrayna- Rusya

³⁵ Manor, a.g.e., s.109-111.

³⁶ Bkz. Korean Friendship Association İnternet Sitesi, (Çevrimiçi) <https://korea-dpr.com>, 26 Mart 2022.

³⁷ Birleşik Krallık Dış İlişkiler ve Kalkınma Ofisi (FCDO), inşa ettiği Blogs adlı platform ile birlikte; devlet görevlileri ile dijital toplumu bir araya getirerek etkileşim sağlamayı hedeflemektedir. Detaylı bilgi için bkz. FCDO Blogs, (Çevrimiçi) <https://blogs.fcdo.gov.uk>, 26 Mart 2022.

³⁸ Hindistan hükümeti, inşa ettiği Know India adlı platform ile deniz aşırı ülkelerde yaşayan milyonlarca Hindistan vatandaşı ile bağlarını korumayı hedeflemektedir. Detaylı bilgi için bkz. Know India Web Sitesi, (Çevrimiçi) <https://knowindia.india.gov.in>, 26 Mart 2022.

savaşı döneminde, Ukrayna devletinin izlemiş olduğu dijital diplomasi faaliyetleri incelenecektir. Savaş dönemi boyunca başta Rusya devletine bağlı basın kuruluşları olmak üzere Rusya devletinin sosyal medya faaliyetleri kısıtlanmıştır. Dahası Rusya’da Twitter, Instagram gibi sosyal ağlara erişim mümkün olmadığından; Rusya’nın dijital diplomasi faaliyetlerine ilişkin olarak açık kaynak üzerinden takip edilecek veriler oldukça sınırlıdır. Bu yüzden çalışmada, ağırlıklı olarak Ukrayna devletinin izlediği dijital diplomasi stratejilerine odaklanılmıştır.

Çalışmada örnek vaka olarak güncel bir savaşın ele alınması ayrıca önemlidir. Zira diplomasi, tarihten günümüze savaşla birlikte ele alınan bir kavram olmuştur. Örneğin Siracusa’ya göre; diplomasi, savaş ve barış arasındaki geçiş periyodu olarak nitelendirilmiştir.³⁹ Bu minvalde, yüzyılları devrendiplomasi tarihine, görece yakın dönemde dahil olan dijital diplomasinin, güncel bir savaş dönemi kapsamında değerlendirilmesi önemlidir. Böylece 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan ve yakın dönemde gerçekleşen en büyük veren kapsamlı savaşlardan biri olan Ukrayna-Rusya savaşı, önemli bir görgül örnek niteliği taşımaktadır.

Uluslararası politikada dijital diplomasi kullanımıyla, bilgi ortamının kontrol edilmesi, devlet anlatılarının yayılması, uluslararası toplumla iyi ilişkilerin tesis edilmesi ve dış politika uygulamalarının başarısının ölçülmesi gibi dış politika hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi amaçlanmaktadır. Ukrayna devletinin, söz konusu amaçlar doğrultusunda dijital diplomasiye sıklıkla başvurduğu rahatlıkla gözlenmektedir. İlk olarak; Ukrayna’nın, bilgi ortamını kontrol edebilmek adına aktif hamleler gerçekleştirdiğini ifade edebilmek mümkündür. Esasen bilgi ortamını kontrol etmek, özellikle savaş dönemlerinde daha kritik bir öncelik halini alabilmektedir. Dahası, Ukrayna’nın savaş halinde olduğu Rusya, 2014 yılında gerçekleşen Ukrayna ile yaşadığı Kırım Krizi’nden günümüze sosyal medya ve dijital kanallar üzerinden yürütülen bilgi savaşlarından azami ölçüde yararlanmaktadır.⁴⁰ Bu nedenle, Ukrayna için bilgi ortamının kontrol edilmesi önemli bir alana işaret etmektedir. Bilgi ortamını kontrol etme amacı ile Ukrayna, Rusya’nın anlatılarını engellemeye dönük bir hareket tarzı benimsemiş ve bizatihi olarak Ukrayna Devlet Başkanı Volodymyr Zelenski tarafından, 2022 yılı Mart ayında; -Facebook, Instagram ve WhatsApp gibi popüler sosyal medya platformlarının sahibi olan- Meta şirketinin CEO’su Mark Zuckerberg’e hitaben bir mektup kaleme alınmıştır. Zelenski, söz konusu mektupta, Facebook ve Instagram’ın, Rusya’da yasaklanması talep etmiştir. Meta’nın Küresel İşlerden Sorumlu Yöneticisi Nick Clegg ise Zelenski’nin ricasını kabul ederek, Rusya devletine bağlı medya kuruluşlarını önemli ölçüde kısıtladıklarını kamuoyuna açıklamıştır.⁴¹ Rusya ise

³⁹ Siracusa, *a.g.e.*, s.14.

⁴⁰ “How Russia Weaponized Social Media in Crimea”, The Strategy Bridge, 2017, (Çevrimiçi) <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2017/5/10/how-russia-weaponized-social-media-in-crimea>, 26 Mart 2022.

⁴¹ “Ukraine’s Zelenskyy Personally Wrote to Zuckerberg to Block Facebook in Russia: Report”, Inshorts, 2022, (Çevrimiçi) <https://inshorts.com/en/news/ukraines-zelenskyy-personally-wro>

bu stratejiye karşı, kendi ana karasında sosyal medya platformlarını kısıtlayarak, bazı durumlarda da tamamen erişim yasağı getirerek yanıt vermiştir.⁴²

Devlet anlatılarının yayılması amacına istinaden ise Ukrayna devleti tarafından Devletin resmi hesapları tarafından aktif bir dijital diplomasi çalışması sürdürülmüştür. Bu kapsamda başta Devlet Başkanı Zelenski olmak üzere; Dışişleri Bakanı Dymtro Kuleba ve devletin resmi hesapları tarafından aktif bir dijital diplomasi trafiği yürütülmüştür. Öncelikle Zelenski'nin söz konusu süreçte oldukça aktif olduğu ve ürettiği içerikleri büyük bir kitleye ulaştırabildiği görülmektedir. Zelenski, 2022 yılı Mayıs ayı itibarıyla Twitter'da⁴³ 6,2 milyon, Facebook'ta⁴⁴ ise yaklaşık 3 milyon takipçiye sahiptir ve YouTube⁴⁵ kanalının 704 bin abonesi bulunmaktadır. Böylece Zelenski, savaş döneminde söz konusu hesaplar üzerinden çok sayıda içerik üreterek Ukrayna devletinin anlatılarını dijital toplum ile paylaşmıştır. Hatta henüz savaşın ilk gününde yaklaşık 9 dakikalık bir videoyu YouTube kanalı üzerinden yayınlayarak Rusya halkına seslenmeyi denemiştir.⁴⁶ Dahası Zelenski sık sık dünya devletlerinin parlamento oturumlarına, uluslararası kurumlar ile örgütlerin toplantılarına dijital olarak bağlanarak, hem devlet anlatılarını aktarma şansı elde etmiş hem de ülkesine yardım çekmeyi denemiştir. Benzer şekilde başta Ukrayna Dışişleri Bakanlığı'nın resmi Twitter, Facebook ve YouTube hesapları olmak üzere; dünyanın dört bir yanında faaliyet gösteren diplomatik misyonların sahip oldukları hesaplar da devlet anlatılarını, dijital toplum ile paylaşmaya çalışmıştır. Öte yandan söz konusu dijital diplomasi çabaları daha detaylı incelendiğinde; Ukrayna Dışişleri Bakanlığı'nın, dijital dönemin getirmiş olduğu önemli bir zorluklar ile de mücadele ettiği görülmektedir. Zira dijital iletişim evreninde dışişleri bakanlıkları hem dışarda hem de ülke içerisinde çok sayıda rakip aktör ile birlikte varlık göstermektedir. Bu minvalde; Ukrayna Dışişleri Bakanlığı bir taraftan Rusya'nın anlatıları ile mücadele ederken; diğer taraftan ülke içerisinde de dijital iletişim faaliyetlerini yürüten çok sayıda aktör ile birlikte çalışmak durumunda kalmıştır. Örneğin; Ukrayna Savunma Bakanlığı Twitter hesabı⁴⁷ ile Genelkurmay Başkanlığı Twitter hesabı⁴⁸ da devlet anlatılarını dijital ka-

te-to-zuckerberg-to-block-facebook-in-russia-report-1647501822914, 26 Mart 2022.

⁴² Pjotr Sauer, "Russia Bans Facebook and Instagram Under Extremism Law", *The Guardian*, 2022 (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/21/russia-bans-facebook-and-instagram-under-extremism-law>, 07 Haziran 2022.

⁴³ Volodmyr Zelenskyy Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/ZelenskyyUa>, 26 Mart 2022.

⁴⁴ Volodmyr Zelenskyy Facebook Hesabı, (Çevrimiçi) <https://www.facebook.com/zelenskiy.official>, 26 Mart 2022.

⁴⁵ Volodmyr Zelenskyy YouTube Kanalı, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/c/Зеленський> 2019, 26 Mart 2022.

⁴⁶ Volodmyr Zelenskyy YouTube Kanalı, 2022, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=4XA60pQ53Rs&t=6s>, 26 Mart 2022.

⁴⁷ Ukrainian Ministry of Defence Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/DefenceU>, 26 Mart 2022.

⁴⁸ Ukrainian General Staff Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/GeneralStaffUA>, 26 Mart 2022.

naları aracılığıyla dijital topluma aktarabilmiştir. Dahası 2022 yılı Mayıs ayı itibarıyla Ukrayna Savunma Bakanlığı'nın Twitter'daki takipçi sayısı, 1 milyona ulaşmıştır. Bu sayı, Dışişleri Bakanlığı'nın Twitter hesabının⁴⁹ iki katından fazlasına tekabül etmektedir. Rusya tarafı ise sosyal medya platformdan görece olarak kısıtlı olmasına rağmen diplomatik misyonlarının hesaplarını kullanarak kendi anlatılarını uluslararası toplum ile buluşturmaya çalışmıştır. Bazı örnekler özelinde Rusya'nın başarılı olduğu dijital diplomasi uygulamaları da bulunmaktadır. Örneğin Yılan Adası'nda konuşlu Ukrayna askerlerinin akıbeti, önemli bir dijital diplomasi mücadelesini teşkil etmiştir. Ukrayna söz konusu askerlerin, Rusya'nın teslim olma çağrısına karşı geldiğini ve Rus askerleri ile savaşarak öldüklerini açıklamıştır. Savaşın ilerleyen günlerinde ise Rusya, askerlerin teslim olduğuna dair görüntüleri uluslararası toplumun dikkatine sunmuştur.⁵⁰

Üçüncü olarak savaş dönemi boyunca Ukrayna Dışişleri Bakanlığı, dijital toplumla iyi ilişkiler tesis etmek amacıyla hizmet eden dijital diplomasi faaliyetleri de sürdürmüştür. Bu, savaş döneminde özellikle önem kazanan bir hedef olmaktadır. Savaş döneminde uluslararası kamuoyunun desteğinin doğru yönlendirilmesi kritik bir alana işaret ettiğinden, bu amaç savaş döneminde özellikle önem kazanmıştır. Ukrayna'nın dünyanın dört bir yanında faaliyet gösteren diplomatik misyonları bu amaç doğrultusunda kamuoyu desteğinin sağlanabilmesi adına dijital diplomasi faaliyetleri yürütmüştür. Örneğin Ukraine in Türkiye Twitter hesabı, Türk halkı ile iyi ilişkiler kurabilmek için çok sayıda içerik üretmiştir. Bu minvalde söz konusu hesap, Türkiye ile yakın tarihi bağları olan Kırım'ı odak noktasına alan içeriklere yoğunlaşmıştır. Örneğin 18 Mayıs 2022 tarihinde, Kırım Tatarları'nın sürgün yıl dönümü çerçevesinde etkinlikler düzenlenmiş ve bu etkinliklerin duyurusu sosyal medya üzerinden gerçekleştirilmiştir.⁵¹ Dahası Ukrayna Ankara Büyükelçisi, Vasyl Bodnar, bir video mesaj yayınlayarak, sürgünü kınamıştır. 19 Mayıs 2022 tarihinde ise Büyükelçi Vasyl Bodnar, Türk halkının 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramını, kutlamıştır. Bu kapsamda Twitter hesabından bir video yayınlayan Büyükelçi Bodnar, videoda yer alan Ukraynalı yetim çocukların, hem 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramını hem de Ukrayna'nın geleneksel kültürel bir bayramı olan Vyshyvanka Günü'nü kutladıklarını belirten bir mesajı takipçileriyle paylaşmıştır.⁵² Dahası Büyükelçilik hesabı, Müslüman halkının dini günlerinde de içerik üretmeye devam etmiştir. Örneğin; 2 Mayıs 2022 tarihinde Büyükelçilik hesabı, Ukrayna Silahlı Kuvvetleri Korosunun, İslami bir ilahiye seslendirdiği videoyu paylaşarak, Müslüman

⁴⁹ Ukrainian Ministry of Foreign Affairs Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) https://twitter.com/MFA_Ukraine, 26 Mart 2022.

⁵⁰ "Ukraine and Russia fight intense battles for Snake Island", Deutsche Welle, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/en/ukraine-and-russia-fight-intense-battles-for-snake-island/a-61800180> 07 Haziran 2022.

⁵¹ Ukraine in Turkey Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/UKRinTR>, 26 Mart 2022.

⁵² Vasyl Bodnar Twitter Hesabı, 2022, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/VasylBodnar/status/1527191800963899392?s=20&t=36BoziAr9RPqXVKoeMVK3Q>, 26 Mart 2022.

aleminin Ramazan Bayramı'nı kutlamıştır.⁵³ Büyükelçilik hesabı, Türk devlet adamları ve yetkililerle süreç içerisinde yaptıkları görüşmeleri, Türkiye'deki Ukrayna etkinliklerini, basında çıkan destek haberlerini Twitter hesabından içerikler üreterek Türk halkına duyurmaktadır. Böylece, söz konusu dijital diplomasi faaliyetleriyle hem Türk halkı ile iyi ilişkiler tesis etmek amacına hizmet etmek için çalışmaktadır.

Benzer şekilde Rusya'nın diplomatik misyon hesapları da Türk halkı ile iyi ilişkiler geliştirebilmek adına içerikler üretmiştir. Örneğin; Rusya Dışişleri Bakanlığı, 23 Nisan 2022 tarihinde Türk halkının Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nı kutlamıştır.⁵⁴ Benzer bir şekilde 19 Mayıs 2022 tarihinde bizatihi olarak Rusya Dışişleri Bakanlığı bir tweet atarak Atatürk fotoğrafı eşliğinde Türkiye'nin 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramını kutlamıştır.⁵⁵ Rusya, Kırım gibi Türkiye ile ortak tarihi bağlara sahip alanlarda da içerikler üreterek, Türk halkının sempatisini kazanmaya çalışmıştır.

Son olarak, savaş döneminde iki devletin kazanmış olduğu uluslararası desteğe de parantez açmak gerekmektedir. Bu minvalde Ukrayna Dışişleri Bakanlığı'nın, diğer devletlerden de önemli ölçüde dijital diplomasi desteği gördüğünü ifade edebilmek mümkündür. Örneğin; başta FCDO, sosyal medya hesapları olmak üzere, Birleşik Krallık resmi devlet hesapları profil resimlerini Ukrayna bayrağı rengine bürüyerek #TheUKStandsWithUkraine sloganını kapak fotoğraflarında kullanmıştır.⁵⁶ Rusya'nın ise dijital olarak destek alabildiği devlet sayısı oldukça sınırlı olmuştur. Söz konusu sınırlı destek Belarus ve Çeçenistan gibi fiziksel olarak Rusya ile birlikte hareket eden aktörlerden gelmiştir.

Sonuç

Dijital kavramı, günümüzde tıpkı hayata dair diğer tüm alanlar gibi uluslararası politika ve diplomasi üzerinde de önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bundan yaklaşık 94 yıl önce imzalanan Havana Sözleşmesi'nde diplomatların, buldukları ülkede yaşayan insanlarla iletişim kurmalarına adına hükümler yer almıştı. Günümüzde ise; dijital kanallar aracılığıyla diplomatların, dünya üzerinde yaşayan geniş insan toplulukları ile iletişim kurmaları idealleştirilmektedir. Bu durum iletişim teknolojilerinde yaşanan yaygınlık ile birlikte; bireyin ve toplumun etki gücünün yükselişinin bir sonucudur. Zira dijital kanallar sayesinde devlet başkanlarından diplomatlara, sanatçılardan öğrencilere kadar geniş bir ölçekte toplumun her kesiminden insan, uluslararası politikayı alakadar eden görüşlerini dile getirebilmekte, tartışabilmekte ve dünyanın dört bir yanından insanlarla etkileşim kurabilmektedir. Dahası

⁵³ Ukraine in Turkey Twitter, 2022 (Çevrimiçi) https://twitter.com/UKRinTR/status/1520852215824531456?s=20&t=UquEV10_kLqqpN6Q6X0frg, 26 Mart 2022.

⁵⁴ RusEmbTurkey Twitter, 2022 (Çevrimiçi) https://twitter.com/RusEmbTurkey/with_replies, 7 Haziran 2022.

⁵⁵ RusEmbTurkey Twitter, 2022 (Çevrimiçi) https://twitter.com/RusEmbTurkey/with_replies, 7 Haziran 2022.

⁵⁶ FCDO Twitter Hesabı, 2022, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/FCDOGovUK>, 26 Mart 2022.

dijital imkanlar sayesinde büyük miktarda veri, anlık olarak geniş bir kitleye ulaşabilmektedir. Böylece söz konusu veri ve fikir akışının gerçekleştiği dijital bilgi ortamları, önemli bir alana işaret etmekte ve her geçen yıl daha büyük bir oranda-uluslararası politikada- kritik bir değişkene dönüşmektedir.

Söz konusu sürecin bir sonucu olarak; devletler, bir taraftan internet üzerinde kontrolleri artırırken; diğer taraftan söz konusu iletişim evreni içerisinde daha aktif bir şekilde yer almaya dönük stratejiler benimsemeye başlamaktadır. Böylece dijital diplomasi kavramı önemli bir enstrüman olarak, uluslararası politikanın merkezinde konumlanabilmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak; bilgi ortamlarının kontrol edilmesi, devlet anlatılarının yayılması, dijital toplum ile iyi ilişkiler tesis edilmesi ve dış politika çıktılarının değerlendirilmesi gibi dış politika hedefleri doğrultusunda dijital diplomasi kullanımını yaygınlaştırmaktadır. Bu amaç doğrultusunda neredeyse tüm devletler gerek internet siteleri gerek sosyal medya platformları üzerinden gerekse de kendi inşa ettikleri dijital platformları kullanarak dijital diplomasi uygulamaktadır. Böylece, dijital iletişim evreninin gerektirdiği hızlı ve çift yönlü iletişim ihtiyacının giderilmesi mümkün olabilmektedir. Bu bir taraftan devletlere yanlış anlatılarla mücadelede hızlı aksiyon alma şansı tanırken, diğer taraftan fiziksel diplomasiye kaynak ayırmakta zorluk çeken devletlerin uluslararası politikaya bağlanmasına da yardımcı olmaktadır.

Bununla birlikte dijital diplomasi devletlere birtakım zorluklar da yüklemektedir. Öncelikle dijital iletişim evreni içerisinde rakip dışişleri bakanlıkları dışında, çok sayıda etki gücü yüksek aktör yer almaktadır. Bu aktörler bazen anonim kimlikler altında faaliyet gösterdiklerinden; dijital diplomasi, klasik diplomasiye nazaran karmaşık bir yapıda işlemektedir. Bir taraftan çok sayıda aktör ile mücadele etmek gerekirken; diğer taraftan bu aktörlerin bazıları kendi kimliklerini gizleyerek hareket edebilmektedir. İkinci olarak, dışişleri bakanlıkları kendi ülkeleri içerisinde de yabancı toplumlarla iletişim tekeli kaybetmektedir. Böylece, devletin diğer kurumları da dijital kanallardan yabancı toplumlarla etkileşim sağlayabilmektedir. Üçüncü olarak, dijital diplomasi gerektirdiği hız ve çift yönlü iletişim ihtiyacı, dışişlerinin risk faktörünü kabul etmeyen kurumsal kültürü karşısında oldukça zorlayıcı bir durum oluşturabilmektedir.

Son olarak çalışmada Ukrayna-Rusya savaşı döneminde ağırlıklı olarak Ukrayna devletinin uygulamış olduğu dijital diplomasi faaliyetlerine parantez açılmıştır. Böylece diplomasi, geleneksel manada savaş ile birlikte ele alınan bir kavram olduğundan, dijital diplomasi gibi yeni bir kavramın geleneksel bir anlayış çerçevesinde tartışılması önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Öncelikle Ukrayna'nın, savaş dönemi boyunca, dijital diplomasi ile hedeflenebilecek tüm hususları gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Dahası Ukrayna'nın tüm bu hedefler doğrultusunda başarılı bir dijital diplomasi sınavı verdiği sonucuna varılabilmektedir. Zira Ukrayna, öncelikle Rusya anlatılarının görünürlüğünü azaltacak hamlelerle bilgi ortamını kontrol edebilmiştir. Rusya ise buna karşılık olarak kendi ana karasında sosyal medya platformla-

rını sınırlayabilmiştir. İkinci olarak devlet anlatılarını, hızlı bir şekilde dijital toplumla paylaşabilmiştir. Rusya ise devlet anlatılarını kısıtlanan bir sosyal medya ortamı üzerinden yaymaya çalışmıştır. Üçüncü olarak dijital toplum ile iyi ilişkilerin geliştirilmesi adına diplomatik misyonların sosyal medya hesapları aktif ve yaratıcı içerikler üretebilmiştir. Dördüncü olarak ise diğer dışişleri bakanlıklarından önemli ölçüde dijital diplomasi desteği sağlanabilmiştir. Ukrayna'nın görece başarısız kaldığı dijital diplomasi faaliyetleri de olmuştur. Örneğin; savaşın ilk günlerinde, Ukrayna devleti, Yılan Adası'nda bulunan Ukrayna askerlerinin, Rusya askerleri ile savaşarak kahramanca öldüklerini duyurmuştur. Aradan geçen zaman içerisinde ise Rusya, söz konusu askerlerin kendi birliklerine teslim olduklarını duyurarak askerlerin video görüntülerini paylaşmıştır. Gerçek bilgi, dijital toplumun önem verdiği bir parametre olduğundan, bu gibi durumlar dijital diplomaside başarısızlık anlamına gelebilmektedir.

Tüm bu veriler ışığında dijital diplomasinin, günümüzde ve gelecekte uluslararası politikanın merkezinde yer alabilecek potansiyelde bir enstrüman olduğu sonucuna varabilmek mümkündür. Zira hayatın her alanında olduğu gibi uluslararası politikada da dijitalleşme önemli bir değişken olmaktadır. Bu minvalde gerek devletler arası gerekse de toplumlar arası etkileşimler dijitalleşme sürecinden kuvvetli bir şekilde etkilenmektedir. Böylece gerek klasik diplomatlar arasında yürütülen diplomasi faaliyetlerinde gerekse de dijital toplum nezdinde gerçekleştirilen iletişim çabalarında, dijital araçlar ve dijital kapasite kritik bir değişken olmaktadır.

Kaynakça

- “About”, USIA Web Sitesi, (Çevrimiçi) <http://dosfan.lib.uic.edu/usia>, 26 Mart 2022.
- BAŞPINAR, Yasin: “Uluslararası Güç Mücadelesinde Propagandanın Yeri ve Kamu Diplomasisine Dönüşümü”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- BROWN, Chris, Ainley, Kirsten: Uluslararası İlişkileri Anlamak, Çev. Arzu Oyacıoğlu, Yayınodası Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- “Bureau of Cyberspace and Digital Policy”, U.S. Department of State, (Çevrimiçi) <https://www.state.gov/bureaus-offices/deputy-secretary-of-state/bureau-of-cyberspace-and-digital-policy/>, 26 Mart 2022.
- “Cyber Issues”, U.S. Department of State, (Çevrimiçi) <https://www.state.gov/policy-issues/cyber-issues/>, 26 Mart 2022.
- “Digital Around the World”, DATAREPORTAL, (Çevrimiçi) <https://datareportal.com/global-digital-overview>, 26 Mart 2022.
- “Digital”, Merriam Webster, (Çevrimiçi) <https://www.merriam-webster.com/dictionary/digital>, 26 Mart 2022.
- “Digital Strategy”, The Foreign and Commonwealth Office, 2012, s.2. (Çevrimiçi) <https://www.gov.uk/government/publications/the-fco-digital-strategy>, 26 Mart 2022.

- “Diplomacy”, Merriam Webster, (Çevrimiçi) <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diplomacy>, 26 Mart 2022.
- Eisenstein, Elizabeth: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- “Exclusive Interview with the Director of Israel’s Digital Diplomacy Unit”, Digidipblog, 2014, (Çevrimiçi) <https://digidipblog.com/2014/03/30/exclusive-interview-with-the-director-of-israels-digital-diplomacy-unit/>, 26 Mart 2022.
- FCDO Blogs, (Çevrimiçi) <https://blogs.fcdo.gov.uk>, 26 Mart 2022.
- FCDO Twitter Hesabı, 2022, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/FCDOGovUK>, 26 Mart 2022.
- HARTLEY, John: *Digital Futures for Cultural Media Studies*, John Wiley & Sons, Malden:, 2012.
- HORTEN, Gerd: *Radio in the Global Age*, Polity Press, Londra, 2002.
- “How Russia Weaponized Social Media in Crimea”, The Strategy Bridge, 2017, (Çevrimiçi) <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2017/5/10/how-russia-weaponized-social-media-in-crimea>, 26 Mart 2022.
- KİSSENGER, Henry: *Diplomacy*, Simon & Schuster, New York, 1995.
- Know India Web Sitesi, (Çevrimiçi) <https://knowindia.india.gov.in>, 26 Mart 2022.
- Korean Friendship Association İnternet Sitesi, (Çevrimiçi) <https://korea-dpr.com>, 26 Mart 2022.
- MANOR, Ilan: *Digitalization of Public Diplomacy*, Palgrave, Cham: 2019.
- MCCARTY, Daniel R.: “Introduction”, Ed. Daniel R. McCarty, *Power, Information Technology and International Relations Theory The Power of US Foreign Policy and the Internet*, Palgrave, New York, 2015
- “Most Popular Social Networks World as of January 2022, Ranked by Number of Monthly Active Users”, Statista, (Çevrimiçi) <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users>, 26 Mart 2022.
- NİCOLSON, Harold: *Diplomacy*, Oxford University Press, Londra, 1941.
- “Number of Smartphone Subscriptions Worldwide From 2016 to 2027”, Statista, (Çevrimiçi) <https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/>, 26 Mart 2022.
- NYE, Joseph: ‘Cyberpower’, Belfer Center Harvard Kennedy School, 2010, s.1-2, (Çevrimiçi) <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/cyber-power.pdf>, 26 Mart 2022.
- “Population Total”, World Bank, 2020, (Çevrimiçi) https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?most_recent_year_desc=false, 26 Mart 2022.
- “Russia’s Digital Diplomacy Gives Alternative Point of View MGIMO Rector”, TASS Russian News Agency, 2022, (Çevrimiçi) <https://tass.com/society/1437435>, 26 Mart 2022.
- RusEmbTurkey Twitter, 2022 (Çevrimiçi) https://twitter.com/RusEmbTurkey/with_replies, 7 Haziran 2022.

- RusEmbTurkey Twitter, 2022 (Çevrimiçi) https://twitter.com/RusEmbTurkey/with_replies, 7 Haziran 2022.
- SAUER, Pjotr: “Russia Bans Facebook and Instagram Under Extremism Law”, The Guardian, 2022 (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/21/russia-bans-facebook-and-instagram-under-extremism-law>, 07 Haziran 2022.
- SHAHBAZ, Adrian, FUNK, Allie: “Freedom on the Net: The Global Drive to Control Big Tech”, Freedom House, 2021.
- SİRACUSA, Joseph M.: Diplomacy: A Very Short Introduction, Apple Books, Oxford, 2021.
- SİLVÉRSTONE, Roger, Hirsch, Eric, Morley, David: “Information and Communication Technologies and the Moral Economy of the Household”, Consuming Technologies- Media and Information in Domestic Spaces, Ed. Roger Silverstone, Erich Hirsch, Routledge, Londra, 2005.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk: Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, Der Yayınları, İstanbul, 2005, s.226.
- Swedish Ministry of Foreign Affairs Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/swemfa>, 26 Mart 2022.
- Turkish Ministry of Foreign Affairs Twitter Account, 2020, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/MFATurkiye/status/1235537368368721925?lang=bg>, 26 Mart 2022.
- “UK Action to Combat Daesh”, UK Government, (Çevrimiçi) <https://www.gov.uk/government/topical-events/daesh/about>, 26 Mart 2022.
- Ukraine in Türkiye Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) https://twitter.com/MFA_Ukraine, 26 Mart 2022.
- Ukraine in Turkey Twitter Hesabı, 2022 (Çevrimiçi) https://twitter.com/UKRinTR/status/1520852215824531456?s=20&t=UquEV10_kLqqp-N6Q6X0frg, 26 Mart 2022.
- Ukraine in Turkey Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/UKRinTR>, 26 Mart 2022.
- “Ukraine’s Zelenskyy Personally Wrote to Zuckerberg to Block Facebook in Russia: Report”, Inshorts, 2022, (Çevrimiçi) <https://inshorts.com/en/news/ukraines-zelenskyy-personally-wrote-to-zuckerberg-to-block-facebook-in-russia-report-1647501822914>, 26 Mart 2022.
- Ukrainian Ministry of Defence Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/DefenceU>, 26 Mart 2022.
- Ukrainian General Staff Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/GeneralStaffUA>, 26 Mart 2022.
- Ukrainian Ministry of Foreign Affairs Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) https://twitter.com/MFA_Ukraine, 26 Mart 2022.
- Vasyl Bodnar Twitter Hesabı, 2022, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/VasylBodnar/status/1527191800963899392?s=20&t=36BoziAr9RPqXVKoeMVK3Q>, 26 Mart 2022.
- Volodmyr Zelenskyy Facebook Hesabı, (Çevrimiçi) <https://www.facebook.com/zelenskiy.official>, 26 Mart 2022.

- Volodmyr Zelensky Twitter Hesabı, (Çevrimiçi) <https://twitter.com/ZelenskyUa>, 26 Mart 2022.
- Volodmyr Zelensky YouTube Kanalı, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/c/ZeПрезидент> 2019, 26 Mart 2022.
- Volodmyr Zelensky YouTube Kanalı, 2022, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=4XA60pQ53Rs&t=6s>, 26 Mart 2022.
- “1st International Digital Diplomacy Conference”, Israeli Ministry of Foreign Affairs, 2016, (Çevrimiçi) <https://embassies.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/1st-International-Digital-Diplomacy-Conference-in-Israel-29-Mar-2016.aspx>, 26 Mart 2022.

Extended Abstract

The Place Of Digital Diplomacy In International Politics: The Case Of The Ukraine-Russia War

In this study, the place of digital diplomacy, which is included as a new instrument in international politics in a digitalized world order, will be investigated. Digital is an important parameter included in all areas of life in the 21st century and affects these areas in various aspects. As a result of this situation, diplomacy and international politics are also significantly affected by the digitalization process. Moreover, it is anticipated that this effect will continue to increase in the future. Thus, digital diplomacy, which means the digitalization of diplomacy, is among the dominant concepts of international politics from past to present and constitutes an important research area. On the other hand, digital diplomacy is a fairly new concept. This is why, we are passing through a period in which even a generally accepted definition of the concept has not been established yet. Thus, each academic study in the field of digital diplomacy will make significant contributions to the understanding and international policy studies of the 21st century. This is the most important source of motivation for this study.

Diplomacy, along with war, is one of the most widely used methods of building relations between states from history to the present. As a result of this situation, the tendency to discuss diplomacy, usually together with the war, has gained weight in the literature. In a broad context, it is possible to describe diplomacy as a concept that covers all relations between states. In a narrow sense, it is possible to consider diplomacy as a communication process that takes place between decision makers -based on the exchange of information, opinions and thoughts. However, no matter what scale it is handled, diplomacy is possible to state that it is conceptualized as a communication process.

Diplomacy has a long history dating back to Ancient Greece. However, the First World War process was a turning point in international politics and diplomacy. Because of the use of rapidly developing new military technologies, which have a very high destructive power; the devastating effects of the war were not limited to only affecting the battlefields; It caused a serious destruction, including the cities and people behind the front. Thus, with the World War I; technology has succeeded in positioning itself at the center of the discipline of international relations.

Especially with the acceleration in communication technologies, the rise of public opinion in international politics has caused the concept of diplomacy to enter a radical change process. In the classical understanding of diplomacy, the meetings between diplomats who come together in physical environments are based on; The results of the negotiations between these actors that determined the fate of societies. This situation gradually began to lose its effect in the later stages of the 20th century. For; in parallel with the widespread use of information and communication technologies, the influence of the public has increased directly and indirectly.

With the development and spread of digital information technologies, this effect has become more visible. Thus, people are free from time and space; It can have advanced facilities to produce, shape, store and share information. In addition, the cost of accessing these facilities is decreasing day by day. Today, it is possible to interact within the digital communication universe only by having a smart phone connected to the internet. As a result of this situation, a communication universe emerges where everyone is a producer. Thus, the rate of interaction between people reaches a level that has never been seen before in history.

Thus, while digital becomes a critical parameter in international politics; digital diplomacy has also become an essential instrument. Today, there is no generally accepted definition of digital diplomacy in the literature. However, it is possible to consider digital diplomacy as the digitalization of diplomacy or public diplomacy. In this respect, the use of digital channels by foreign ministries while conducting diplomacy in the classical sense creates an area of digital diplomacy; communication activities established with the society through digital channels constitute the second field of digital diplomacy. In this study, digital diplomacy is conceptualized to examine the second field. One of the reasons for continuing the work in this area is that it is not possible to reach reliable data on the tools and channels used by the foreign ministries while they carry out their classical diplomatic activities with digital platforms. As the second concept, communication efforts with the society, are generally carried out through open sources such as websites, social media platforms and blogs, it is relatively easy to access concrete data to the public.

The fact that the concept does not have a generally valid definition in the literature does not make the existence of digital diplomacy controversial. A large number of states, such as Israel, the United Kingdom, the United States, Sweden, Ukraine, Türkiye, and Germany, use the term digital diplomacy officially. On the other hand, with the use of digital diplomacy in international politics, it is aimed to achieve foreign policy objectives such as controlling the information environment, disseminating state narratives, establishing good relations with the international community, and measuring the success of foreign policy implementations.

Firstly; Numerous technological elements that can be increased, such as algorithms, artificial intelligence technology, big data analytics, provide opportunities for the classification and interpretation of the controlled data by controlling the information environment. In this way, the foreign ministries can choose the most appropriate channel in order to be able to communicate with them by collecting information about the target audiences, as well as acquiring the said digital capabilities and following the information environment.

Secondly, the inclusion of foreign ministries in the digital communication universe points to an important area in terms of spreading state narratives and establishing good relations with the digital society. All virtual spaces,

especially social media platforms, contain crowded communities, most of which have their own common interests and characteristics. Fourthly, digital diplomacy can also be used to evaluate the results of foreign policy moves of states. In this respect, it is aimed to measure the impact of state narratives on the digital society through the use of digital capabilities. In this context, foreign ministries can not only see the number of views of the content they share over virtual spaces, but also analyze the comments on the content in question using methods such as artificial intelligence and data analytics. Thus, it has become possible to obtain meaningful results regarding the impact of foreign policy outputs on the digital society.

Finally, in the study, the digital diplomacy activities implemented by the Ukrainian state during the Ukraine-Russia war period were opened in parentheses. Thus, since diplomacy is a concept that is considered together with war in the traditional sense, discussing a new concept such as digital diplomacy within the framework of a traditional understanding has brought important results. First of all, it is seen that Ukraine is trying to realize all the issues that can be targeted with digital diplomacy during the war period. Moreover, it can be concluded that Ukraine has given a successful digital diplomacy exam in line with all these goals. Because Ukraine has been able to control the information environment with moves that will reduce the visibility of Russian narratives. Second, the state was able to quickly share its narratives with the digital society. Thirdly, social media accounts of diplomatic missions were able to produce active and creative content in order to develop good relations with the digital society. Fourth, significant digital diplomacy support was obtained from other foreign ministries.

SURİYELİ SİĞINMACILARIN UYUM SÜRECİ: ANKARA VE KIRIKKALE KENTLERİNDE BİR ARAŞTIRMA*

Merve AYAN** - Hasan YAYLI***

Öz

Bu çalışmada Suriyeli sığınmacıların kente uyum süreçleri Ankara ve Kırıkkale kentlerinde ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada Suriyeli sığınmacıların uyum durumları; sosyo-demografik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özellikleri üzerinden analiz edilerek yorumlanmıştır. Araştırmanın örneklemini Ankara'da ve Kırıkkale'de yaşayan Suriyeli sığınmacılar oluşturmaktadır. Araştırmamız uyum sürecini Suriyelilerin gözünden anlamaya çalışmaya ve analiz etmeye dayanmaktadır. Araştırma sonucuna göre Suriyeli sığınmacıların entegrasyon sürecinde yeterli düzeye ulaşamadığı gözlemlenmiştir. Toplumsal kabul ve uyumu engelleyen birçok faktör bulunmasına rağmen, bu sürecin kolaylaştırılmasını sağlayan birçok faktörün de olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suriyeli Sığınmacılar, Entegrasyon, Kırıkkale, Ankara.

Adaptation Process Of Syrian Refugees: A Research In Ankara And Kırıkkale

Abstract

In this study, the adaptation processes of Syrian refugees to the city were tried to be discussed in the cities of Ankara and Kırıkkale. In the study, the adaptation status of the Syrian refugees was analyzed and interpreted on the basis of their socio-demographic, socio-economic and socio-cultural

Geliş Tarihi: 18 Mayıs 2022 - Kabul Tarihi: 02 Haziran 2022.

Atıf Bilgisi: Merve Ayan - Hasan Yaylı "Suriyeli Sığınmacıların Uyum Süreci: Ankara ve Kırıkkale Kentlerinde Bir Araştırma" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 435-460, doi: 10.55773/tda.1118549.

* Bu makale Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi yüksek lisans programında "Suriyeli Sığınmacıların Kente Uyum Süreci: Ankara ve Kırıkkale Kentlerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma" adlı tezden üretilmiştir.

** Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kırıkkale-Türkiye, merveyayan35@gmail.com, ORCID:0000-0002-9665-3035.

*** Profesör Doktor, Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kırıkkale-Türkiye, hyaylı@hotmail.com, ORCID: 0002-9567-6382.

characteristics. The sample of the research consists of Syrian refugees living in Ankara or Kırıkkale. According to the results of the research, it was observed that a sufficient level could not be reached in the integration process of the Syrian refugees. Although there are many factors preventing social acceptance and harmony, it is seen that many factors that facilitate this process stand out.

Keywords: *Syrian refugees, integration, Kırıkkale, Ankara.*

1. Giriş

Göç; insanların siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel faktörler nedeniyle kalıcı veya bazı durumlarda geçici olarak yaptıkları yer değiştirme hareketidir.¹ İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren göç çeşitli nedenlere ve sonuçlara bağlı olarak yapılmış ve günümüzde hâlen devam eden bir süreç haline gelmiştir. Göçü sadece fiziksel mekân değiştirilmesi olarak ele almak göç kavramını açıklayamaz. Göç aynı zamanda sosyal yapının da tüm faktörlerini etkileyen ve değiştiren bir kavramdır.² Göç; zorunlu, gönüllü, aynı ülke içerisinde veya uluslararası olarak tabir edilen farklı ülkelere göç şeklinde, bireysel veya kitlesel olarak gerçekleştirilebilmektedir. Göç kavramı birçok disiplin tarafından ele alındığı için tek bir tanım yapmak mümkün görünmemektedir. Bunun nedeni göç araştırmacılarının göçlerin nedenlerine ve sonuçlarına odaklanıyor olmasından kaynaklanır.³ Shephen Castles ve Mark Miller ise bu durumun farklı disiplinlerin göçü kendi alanlarında ele alıyor olmalarından kaynaklı olduğunu ifade etmektedir.⁴

Göç; birden fazla nedeni ve sonucu içinde barındıran bir kavramdır. Bireylerin bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine göç etmelerini tek bir nedenle açıklamak tatminkâr bir durum değildir.⁵ Bireyler ekonomik, sosyal, siyasal ve çevresel faktörler nedeniyle göç ederler. Göç eden kişilere ise hukuki bazı statüler verilmektedir. Bunlar; göçmen, mülteci ve sığınmacı kavramlarıdır. Göçmen, ekonomik nedenlerden dolayı yapılan yer değiştirme hareketlerindeki kişiler için kullanılan bir kavramdır. Mülteci ve sığınmacı kavramları ise çeşitli nedenlerle ülkelerini bırakmak zorunda kalan kişiler için kullanılır. Mülteci kavramı, Avrupa'da meydana gelen olaylar sonucu bireylerin haklı nedenlerle ülkelerine geri dönmek istememek üzere başka ülkelere göç etmesidir. Mülteciler can güvenliklerini tehlikeye atmamak için ülkelerine geri dönemezler. Mülteciler, ülkelerine döndüklerinde zulme uğrayacaklarından endişe duyarlar ve ülkelerinin korumasından yararlanamazlar. Bu yüzden başka ülkelere sığınma talep ederler. Sığınma talep eden göçmenlerin gidecekleri ülke tarafından kabul edilmesi durumunda bu kişiler mülteci statüsü elde ederler.⁶

¹ Yüksel Koçak ve Elvan Terzi, "Türkiye'de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2012, s. 164.

² Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, 3. bs., Nobel Yayıncılık, Ankara, 2019, ss. 1-2.

³ Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 11.

⁴ Stephen Castles ve Mark J. Miller, *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, çev. İbrahim Akbulut ve Bülent Uğur Bal, İstanbul, 2008, ss. 19-20.

⁵ A.e., ss. 39-40.

⁶ "Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme" (1951).

Sığınmacı kavramı ise Avrupa dışında meydana gelen olaylar sonucu bireylerin çoğunlukla kitleler halinde başka ülkelere göç etmesidir. Sığınmacılar kendi ülkelerinde meydana gelen savaş, baskı, terör gibi olaylardan kaçarak göç ettikleri ülkeden korunma talep eden kişilerdir. Sığınmacı; mülteci başvurusunda bulunan veya henüz başvurmamış olan kişilere verilen bir statüdür. Sığınmacılar mültecilerden farklı olarak kısa süreli barınma durumlarını ifade etmektedir. Sığınmacılar kitlesel olarak savaş, terör, baskı gibi olaylardan kaçmak zorunda kaldığı gibi bireysel olarak hedef gösterilme veya ayrımcılık durumunda da olabilmektedir.⁷

Sığınmacılara en yakın örnek olarak 2011 yılı ve sonrasında Türkiye'ye sığınan Suriyelileri gösterebiliriz. Arap Baharı ve sonrasında gelişen Suriye krizi Suriyelileri içinde buldukları savaş ortamından kaçmaya itmiştir. Savaş durumunu kabul etmeyen Suriyeliler daha iyi yaşam standartları için ülkelerinden kaçarak komşu ülkelere sığınmışlardır. Bu ülkelerin başında Türkiye, Ürdün, Lübnan ve Irak gelmektedir. Türkiye'de 2022 verilerine göre geçici koruma altında bulunan 3.763.447 Suriyeli bulunmaktadır.⁸

Türkiye 2011 yılı itibarıyla Suriyeliler için açık kapı politikası benimsemiş ve sığınmacıları misafir olarak görmüştür. Bu süreçte Avrupa'nın ise sığınmacı konusunda negatif bir tutum sergilediği ve gün geçtikçe göçmenlere yönelik daha sıkı prosedürler uyguladıkları gözlemlenmektedir. Bireysel ya da kitlesel göçlerin Avrupa ülkeleri tarafından istenmeme nedenlerinin başında entegrasyonun (toplumsal kabul ve uyum) zor olması gelmektedir.

Entegrasyon kavramı Uluslararası Göç Örgütü (IOM) tarafından hazırlanan Göç Terimleri Sözlüğünde göçmenleri; bireysel ve kitlesel olarak toplumun parçası kabul eden bir süreç olarak tanımlanmaktadır.⁹ Entegrasyon kavramı çift yönlü olarak gerçekleştirilen toplumsal kabul ve uyum konularını kapsamaktadır. Entegrasyon hem göç edilen yerleşim alanında bulunan vatandaşları hem de göç eden bireyleri içinde barındırmaktadır. Bütünleşmek anlamına da gelen entegrasyon, göç eden azınlık grup ile yerel halkın birbirlerine uyum sağlaması amacını içermektedir.¹⁰

Entegrasyon sürecinde göçmenlerin, içinde buldukları toplumun yapısına ve kültürüne uyum sağlamaları beklenir. Bu uyum ise entegrasyonun gerçekleşmesi için göçmenlerin kendi kültürlerinden de kopmayacak biçimde olmalıdır. Göçmenlerin sahip olduğu kültürü ve kimliği bırakarak bir topluma zorla uyum sağlaması asimilasyon olarak tanımlanmaktadır.¹¹

⁷ Ender Canan Eroğlu ve Ruken Taşkıran, "Sığınma Hakkı ve Mültecilerin Durumu", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2002, ss. 105-106.

⁸ "Göç İdaresi Başkanlığı", (çevrimiçi) <https://www.goc.gov.tr/>, 25 Mayıs 2022.

⁹ Richard Perruchoud ve Jillyanne Redpath Cross, ed., *Göç Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., *Uluslararası Göç Örgütü*, 2013, s.17.

¹⁰ Barış Özdal, *Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri Bağlamında Türkiye*, 1. bs., *Dora Yayınları*, Bursa, 2018, s. 23.

¹¹ Semra Somersan, *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 87-88.

Entegrasyon tek bir tarafın hazır olmasıyla sağlanamayacağı için ülke vatandaşları ve göçmenler karşılıklı olarak entegrasyon sürecine hazır olmalıdır. Entegrasyon sürecinde sosyal bütünleşme ve uyum birlikte olmalıdır. Bu durumda ise göçmenler, devlet ve tüm toplum entegrasyon sürecinden sorumlu sayılmaktadır. Çift yönlü olarak gerçekleştirilecek entegrasyon süreci sayesinde göçmenlerin toplumsal kabul ve uyum konuları kolaylaşacak ve toplumsal güven de geliştirilebilecektir.¹²

Suriyeliler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında ilk yıllarda (2011 sonrası) entegrasyonun üst düzeyde gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Entegrasyon durumu şartların değişmesi ve zamanın ilerlemesiyle beraber sürdürülebilirliğini yitirmiş durumdadır. Türkiye'nin çeşitli kentlerinde sığınmacılara yönelik artan tepkiler ve Türklerin Suriyelileri misafir olarak görmekten öteye geçme durumu entegrasyonun artık yeterli düzeyde sağlanmadığını göstermektedir. Türkiye'de özellikle son yıllarda Suriyelilerin entegrasyonu konusunda ciddi tartışmalar olduğu bilinmektedir.

Bu çalışmanın amacı 2011 yılı sonrasında Türkiye'ye sığınan Suriyelilerin toplumsal kabul ve uyum sürecini incelemek ve değerlendirmektir. Çalışmanın temel inceleme alanı Ankara ve Kırıkkale kentlerinden oluşmaktadır. Ankara veya Kırıkkale kentlerinde ikamet eden geçici koruma altında bulunan Suriyeliler ile yapılan anket çalışmaları sonucu entegrasyon süreci ve yaşanan sorunlar analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle Türkiye'nin Suriyeli sığınmacılar açısından durumu ele alınacak, daha sonra ise araştırma kapsamında olan Kırıkkale ve Ankara kentlerindeki sığınmacı durumu incelenecektir. Çalışmanın son bölümünde ise Kırıkkale'de ve Ankara'da geçici koruma altında bulunan Suriyeliler ile yapılan anketlerden elde edilen bulgular analiz edilecektir.

2. Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılar ve Entegrasyon

Suriye'de yaşanan olaylar ve başlayan iç savaş, 2011 yılı itibarıyla Suriyelilerin ülkelerini terk etmelerine neden olmuştur. Savaşmak istemeyen ve savaşı kabullenmeyen Suriyeliler özellikle Suriye'ye yakın ülkelere sığınmışlardır. Başta Türkiye olmak üzere Lübnan, Ürdün, Mısır ve Irak Suriyelilerin sığındıkları ülkeler olmuştur.¹³ Türkiye 2011 yılı itibarıyla Suriyeliler için açık kapı politikası benimsemiştir. Türkiye ayrıca Suriyelilerin misafir konumunda olduklarını da baştan beri belirten bir politika izlemektedir.

Yapılan araştırmalara bakıldığında Suriyelilerin en fazla sığınma talep ettiği ülkenin Türkiye olduğu görülmektedir. Bu durumun Suriye ile Türkiye sınırının uzun bir kara hattı olmasından ve Suriyelilerin Türkiye'de bulunan akrabalık bağlarından büyük ölçüde kaynaklandığı söylenebilir.

¹² Buket Akıncı, Ahmet Nergiz, ve Ercan Gedik, Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul, *Göç Araştırmaları Dergisi*, sy: 2, 2015, s. 70.

¹³ Ulaş Sunata, *Diasporik Kimliğiniz, Lütfen! ABD'deki Çin Diasporası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 527.

BMMYK (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği) verilerine göre 2012 yılında Suriye'den Türkiye'ye sığınan Suriyeli sayısı 248.466 olarak kaydedilmiştir. 2018 yılına kadar Suriyelilerin Türkiye'ye göçünde düzenli bir artış gözlemlenmektedir. BMMYK 2018 yılı verilerine göre Suriye'den Türkiye'ye sığınan 3.622.366 Suriyeli bulunmaktadır. 2019 yılına gelindiğinde Suriyeli sığınmacı sayısının bir azalma eğilimine girdiğini söylemek mümkündür.¹⁴

2020 yılına bakıldığında 3.641.370 Suriyeli, 2021 yılında 95.999 kişi artarak 3.737.369 Suriyeli sığınmacı olarak verilere kaydedilmiştir. Göç İdaresi Başkanlığı'nın 19 Mayıs 2022 tarihli verilerine göre ise Türkiye 3.763.447 Suriyeliye ev sahipliği yapmaktadır.¹⁵

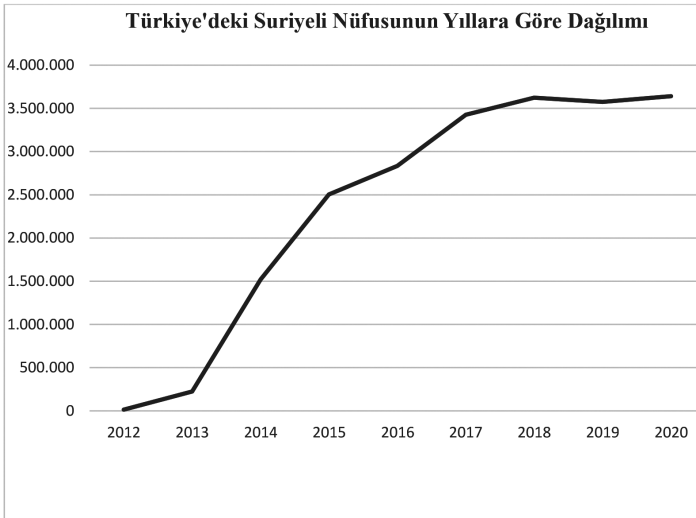
Türkiye'de 2018 yılı itibarıyla Suriyeli sığınmacılarda bir azalma eğilimi görülmektedir. Suriyeli sığınmacı sayısının son yıllarda çok fazla artış göstermeme nedenlerine şunları ekleyebiliriz:

- Suriye'de savaş ortamının grece sakinleşmesi,
- Türkiye'nin sınır ötesi operasyonları sayesinde güvenilir bölgeler oluşturulması ve Suriyelilerin bu bölgelere yerleştirilmesi,
- Türkiye üzerinden Avrupa ülkelerine yasal ya da yasadışı yollarla geçen Suriyeliler.

Suriyelilerin 2012 yılından başlayarak 2020 yılına kadar geçen zamandaki Türkiye'ye göç etme grafiği aşağıda verilmiştir.¹⁶

Şekil 1.

2012-2020 Yılları Arası Türkiye'de Bulunan Suriyelilerin Nüfus Dağılımı

¹⁴ "UNHCR", UNHCR Türkiye, (çevrimiçi) <https://www.unhcr.org/tr/>, 17 Mayıs 2022.

¹⁵ "Göç İdaresi Başkanlığı", (çevrimiçi) <https://www.goc.gov.tr/>, 17 Mayıs 2022.

¹⁶ A.g.e.

Türkiye’de geçici koruma altında bulunan Suriyelilerin, Adana, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis ve Osmaniye olmak üzere 5 ilde toplam 7 adet barınma merkezi bulunmaktadır. Geçici barınma merkezlerinde toplam 50.614 Suriyeli bulunmaktadır. Suriyelilerin geri kalan kısmı ise başta Güneydoğu kentleri olmak üzere Türkiye’nin her kentine yerleşmiş durumdadır. Göç İdaresi Başkanlığı verilerine göre bazı kentlerde yoğun bazı kentlerde ise az sayıda da olsa her kentte geçici koruma altında Suriyeli bulunmaktadır. Suriyelilerin en az bulunduğu kent Artvin, en çok bulunduğu kent ise İstanbul’dur.¹⁷

2014-2022 yılları arasında Suriyelilerin üçüncü bir ülkeye yerleştirilme istatistiklerine bakıldığında ise toplam 18.902 kişinin başka ülkelere yerleştirildiğini söylemek mümkündür. Kanada hem BMMYK aracılığıyla hem de doğrudan 9.440 Suriyeli sığınmacıya ev sahipliği yapmaktadır. Kanada’yı sırasıyla ABD, İngiltere ve Norveç izlemektedir. Son sıralarda ise 3 Suriyeli ile Hollanda ve 1 Suriyeli ile Fransa üçüncü ülkeye yerleştirilen Suriyelilere ev sahipliği yapmaktadır. Aşağıda Göç İdaresi Başkanlığı’nın hazırlamış olduğu 2014-2022 yılları arasında Suriyelilerin üçüncü ülkelere yerleştirilmesi tablosu yer almaktadır.¹⁸

Tablo 1.
2014-2022 Yılları Arasında Suriyelilerin Üçüncü Ülkelere Yeniden Yerleştirilmesi

Sayı Numarası	Ülke	Çıkış Yapan Kişi Sayısı
	Toplam	18.902
1	Kanada (BMMYK)	6.795
2	Kanada (Doğrudan)	2.645
3	ABD	4.228
4	İngiltere	2.608
5	Norveç	1.926
6	İsviçre	174
7	İsveç	168
8	Avustralya	115
9	Avusturya	58
10	Belçika	46
11	Lüksemburg	46
12	Romanya	43
13	Lihtenştayn	18
14	Yeni Zelanda	15
15	İzlanda	13
16	Hollanda	3
17	Fransa	1

¹⁷ “Göç İdaresi Başkanlığı”, (çevrimiçi) <https://www.goc.gov.tr/>, 17 Mayıs 2022.

¹⁸ A.g.e.

Bu çalışma açısından ise Ankara ve Kırıkkale kentlerinin genel yapısını ve göçmen sayısını değerlendirmek oldukça faydalıdır. Başkent Ankara; yükseköğrenim kurumları, organize sanayi bölgeleri ve istihdam olanaklarıyla oldukça önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin yönetim merkezi olan Ankara, uluslararası birçok kurum ve kuruluşun da temsilciliklerinin bulunduğu bir konumdur. Yapılan birçok çalışmada da Ankara'nın en yaşanabilir kentlerden biri olduğu sonucuna ulaşıldığı görülmektedir.¹⁹

Göç İdaresi Başkanlığı istatistiklerine göre Ankara'da 100.512 kayıt altında Suriyeli bulunmaktadır. Ankara'da Suriyelilerin yoğun olduğu ilk ilçe Altındağ, sonra ise sırasıyla Yenimahalle ve Mamak ilçeleridir. Suriyelilerin Ankara'da özellikle bu üç ilçede yoğunlaşma nedenlerinin başında sanayi bölgelerine yakınlık ve iş bulmada kolaylık gelmektedir.²⁰ Daha önce gelen Suriyelilerin tavsiyeleri, diğer ilçelere oranla daha ucuz barınma, yeme ve içme gibi durumlar da Suriyelilerin bu ilçelerde yoğunlaşmalarının nedenlerindedir.

Kırıkkale ise Ankara'ya yakınlığından ve doğu bölgelerine geçiş kapısı konumunda bulunduğundan dolayı İç Anadolu bölgesinde önemli kentlerden biri sayılabilir.²¹ Kırıkkale hem karayoluyla hem de demir yoluyla Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerine ulaşım için önemli bir noktadadır. Ayrıca sanayi için bulunan fabrikalar (savunma ve petrol) ve daha kırsal kesimlerde yaşayanların uğraşları olan tarım ve hayvancılık Kırıkkalelilerin önemli geçim kaynaklarıdır. 1992 yılında kurulan Kırıkkale Üniversitesi de kentin sosyal, demografik ve ekonomik yönden gelişimini önemli ölçüde etkilemektedir. Göç İdaresi Başkanlığı 2018 yılı verilerine göre Kırıkkale'de toplam 7.285 göçmen bulunmaktadır. Göçmenlerin büyük kısmının Suriyeli, Iraklı veya Afgan olduğu bilinmektedir. Kırıkkale'de Mayıs 2022 verilerine bakıldığında 1.969 kayıtlı Suriyeli bulunmaktadır.²²

Suriyelilerin toplumsal uyum ve kabul tartışmaları özellikle son yıllarda daha da artmış durumdadır. Yapılan çalışmalara bakıldığında Türk vatandaşları, Suriyelilerin güvenlik sorunu oluşturduğunu, bütünleşme sağlanamadığını ve işsizliği arttırdığını düşünmektedir. Suriyeli sığınmacılar da uyum sürecinde özellikle dil sorunundan dolayı çeşitli sorunlar yaşadıklarını dile getirmektedir. Suriyeli sığınmacıların Türk toplum ve kültür yapısını bilmemesi de Suriyelilerin uyumunu zorlaştırmaktadır. Suriyeli sığınmacıların Türk vatandaşlarıyla entegrasyonu büyük ölçüde kültürel ve toplumsal faktörlere bağlıdır. Benzer yaşam tarzları benimsemiş, akrabalık bağları bulunan milletlerin entegrasyon süreci çok daha kolay olurken bunun tam tersi durumlarda ise yeterli entegrasyon düzeyine ulaşamadığı görülmektedir. Suriyeli sığınmacıları sınır kentleri açısından ele alan araştırmacıların çalış-

¹⁹ "CNBC-e Bussiness", CNBC, (çevrimiçi) <https://www.cnbc.com/e-commerce/>, 17 Mayıs 2022.

²⁰ Sezen Savran ve Necibe Aydan Sat, "Ankara'da Suriyeli Göçmenlerin Yer Seçimi Tercihlerinin İncelenmesi ve Bir Etnik Kentsel Adacık Örneği Olarak Önder, Ulubey, Alemdağ Mahalleleri", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, sy 2, Ankara, 2019, s. 297.

²¹ Yusuf Ziya Özcan, "İç Göçün Tanımı ve Verileri İle İlgili Bazı Sorunlar", *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları*, 1998, s. 29.

²² "Göç İdaresi Başkanlığı", (çevrimiçi) <https://www.goc.gov.tr/>, 17 Mayıs 2022.

malarına bakıldığında toplumsal kabul ve uyum düzeyinin daha yüksek düzeylerde olduğu görülmektedir. Bu durumdaki etkenler ise dil, din gibi faktörlerin yakınlığı, akrabalık ve benzeri bağların bulunmasıdır. Türkiye'nin doğu sınırları haricinde diğer kentlere bakıldığında entegrasyonun çok daha düşük düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. Bunun nedeni ise ekonomik, kültürel ve biyolojik (akrabalık bağları) faktörlerin bulunmamasıdır. 2011 yılından itibaren Suriyelilerin Türkiye'ye uyumu her zaman merak edilen ve tartışılan bir konu olmuştur. Suriyelilerin misafirliğinin 11 yılı bulması hem Suriyeliler açısından hem de Türk vatandaşları açısından entegrasyon sorununu sürekli hale getirmektedir. Suriyeli sığınmacıların Türkiye'ye uyumunu araştırmak da bu noktada oldukça önemli görülmektedir.

3. Bulgu ve Tartışmalar

3.1. Araştırma Metodolojisi

Bu çalışma 2011 yılı sonrası Türkiye'ye sığınan Suriyelilerin Ankara ve Kırıkkale kentlerindeki entegrasyon sürecini ve yaşanan sorunları belirlemeye çalışmaktadır. Kentlere uyum sürecinde karşılaşılan sorunların ve etkilerin belirlenmesinin kamu politikaları bağlamında göç politikalarında yardımcı bir unsur olması hedeflenmektedir. Ankara ve Kırıkkale kentlerinde çıkacak sonuçlar ile entegrasyon sürecinin büyük ve küçük kentlerdeki etkilerinin benzerlikleri ve farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada toplumsal uyum ve kabul süreci Suriyelilerin gözünden yorumlanmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın evrenini Ankara ve Kırıkkale kentlerinde geçici koruma kapsamı altında bulunan Suriyeliler oluşturmaktadır. Araştırmada nicel araştırma yöntemine bağlı olarak anket görüşmeleri uygulanmıştır. Anket görüşmeleri seçilme nedeni geniş kitlelerden sistemli bilgi toplanabilmesi ve elde edilen verilerin kolayca karşılaştırılabilir olmasındandır. Gönüllü katılımcılara; "Kırıkkale ve Ankara'daki Suriyelilerin Kentteki Uyum Süreçleri ve Algılarının Ölçülmesine Yönelik Anket Çalışması" ölçeği uygulanmıştır.

Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda evreni temsil edecek örneklem sayısının 300-400 arasında olması ideal görülmektedir.²³ Çalışmanın ilk etabında iki kentten 600 civarı Suriyeliye ulaşılması hedeflenmiştir. Suriyelilerin Türkiye'de izlendikleri ve geri gönderilme endişesinde oldukları nedeniyle araştırma için 374 kişi örnekleme dahil edilebilmiştir. Ayrıca çalışma sırasında dil sorunu yaşanmaması adına anket hem Türkçe hem de Arapça olarak katılımcılara sunulmuştur.

Saha araştırması Kasım 2021-Mayıs 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Kırıkkale ve Ankara Göç İdaresi Başkanlıkları, çeşitli ilçelerdeki Halk Eğitimi Merkezleri ve öğrenim gören Suriyeli öğrenciler sayesinde örneklem grubuna ulaşılmıştır. Yüz yüze ulaşılamayan durumlarda ise çevrimiçi anket görüşmeleri ile çalışmalar sürdürülmüştür.

²³ Niyazi Karasar, "Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler", *Nobel Akademik Yayıncılık*, Ankara, 2009, s.127.

Anket konuları başlıca; sosyo-demografik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişkenlerden oluşmaktadır. Çalışma sonucunda Kırıkkale ve Ankara kentlerinde kayıtlı olan Suriyelilerin entegrasyon sürecinde yaşadığı benzer ve farklı durumlar tespit edilmiştir. Ayrıca kadın ve erkek Suriyelilerin çeşitli değişkenlere bağlı olarak sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel durumları da analiz edilmiştir. Elde edilen veriler SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) programı kullanılarak değerlendirilmiştir. Katılımcılardan toplanan sosyo-demografik, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik özelliklerinin verileri yüzde değerleri hesaplanarak yorumlanmıştır.

3.2. Araştırma Bulguları

Katılımcılardan 215 kişi Ankara'da, 159 kişi ise Kırıkkale'de ikamet ettiğini belirtmiştir. Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda cinsiyet dağılımı her zaman merkez konumda görülmektedir. Bunun nedeni cinsiyet dağılımının, içinde bulunulan toplumsal yapıyı anlamakta kolaylık sağlamasından kaynaklanır. Katılımcıların cinsiyet dağılımına bakıldığında oranların çok uzak olmadığı söylenebilir. Katılımcılardan 145 kişi kadın, 229 kişi ise erkektir. Bu oran yüzdelik dilimde kadınların 38,8 erkeklerin ise 61,2 olduğunu göstermektedir. Yapılan diğer göç araştırmalarına bakıldığında kadın katılımcıların çok daha az sayıda olduğu görülmektedir. Araştırmacılar bunun nedenini kadınların genellikle ev işleriyle ve çocuklarla uğraşmalarına, erkeklere oranla bu tür araştırmalara girmekten çekinmelerine ve korkmalarına bağlamaktadır. Kadınların araştırmalara katılmamalarının bir diğer nedeni de savaş ortamından kaçış sonrası psikolojik durumlarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Suriyeli kadınların kültürel faktörleri ve yabancılara karşı çekimser halleri de bir diğer neden olarak görülmektedir. Araştırmamız diğer araştırmalara nazaran kadınların katılımı açısından kolay olmuştur. Bunun nedeni ise Göç İdaresi Başkanlıkları ve Halk Eğitimi Merkezlerine gelen kadınlara rahatlıkla ulaşılabilmesinden kaynaklanmaktadır. Göç İdaresi Başkanlığı Suriyelilere her konuda destek olmakta, toplumsal kabul ve uyum sürecini kolaylaştırmaktadır. Halk Eğitimi Merkezleri de özellikle kadınların istihdamı ve entegrasyonu konularında oldukça destek sağlamaktadır. Saha araştırmaları sürecinde birçok Suriyeli kadının becerilerini çeşitli kurslarda diğer insanlara gösterdiğini ve öğrettiğini gözlemlene fırsatımız da olmuştur. Göç İdaresi Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü arasındaki iş birliği ile de sosyal uyum ve yaşam eğitimleri verilmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın 2022 yılı verilerine bakıldığında sosyal uyum ve yaşam eğitimlerinin en çok başvurulan ve en çok kursiyeri bulunan kurs olduğu görülmektedir.²⁴ Bu iş birliği ile Türkiye'de bulunan göçmenlerin uyumunun kolaylaştırılması hedeflenmektedir.

²⁴ "T.C. Milli Eğitim Bakanlığı", (çevrimiçi) <https://e-yaygin.meb.gov.tr/>, 29 Mayıs 2022.

Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda önemli bir diğer unsur ise örneklem grubunun içinde bulunduğu yaş grubudur. Araştırmamız içinde oldukça önemli olan yaş grubu bize hangi yaş grubunun göçe eğimli olduğunu da göstermektedir. Anket görüşmeleri 18 yaş üstü Suriyeli katılımcılarla gerçekleştirilmiştir. Anket görüşmelerinde belli bir yaş grubu yerine 18 yaş üstü tüm yaş gruplarının katılımına dikkat edilmiştir. Bu sayede farklı yaş gruplarının entegrasyon sürecini gözlemlemek mümkündür. Aşağıda yer alan tablo 2'den anlaşılacağı üzere en etkin yaş gruplarının Türkiye'ye göç ettiğini söyleyebiliriz. Türkiye açısından bu durumun hem avantajları hem de dezavantajları bulunmaktadır. Suriyelilerin iş gücü piyasasına dahil edilmesi ve belli alanlarda yetenekli Suriyelilerin beyin göçü olarak değerlendirilip Türkiye'de istihdam fırsatları sunulabilmesi avantaj sayılabilir. Bunun nedeni milli gelire bu şekilde katkı sağlayabilecek olmalarındandır. Suriyeli genç nüfusun Türkiye'de bulunmasının dezavantajları ise şunlar olabilir:

- Kayıt dışı istihdam ve ucuz işgücü artabilir,
- Güvenlik endişesi artabilir, suç oranlarında artış meydana gelebilir,
- Yerel halk ve Suriyeliler arasında çatışma ve uyumsuzluk artışı meydana gelebilir.

51 yaş ve üzeri Suriyelilerin 18-50 yaş arası Suriyelilere göre daha az olmalarının nedeni yaşları ilerleyen nüfusun ülkelerini bırakmak istememelerinden ve yaşadıkları topraklara alışık olmalarından kaynaklı olabilir. 18-50 yaş arası grup ise 51 yaş üstü gruba göre daha etkin ve verimli sayılabilir. 50 yaş altı nüfusun sayıca fazla olmasının ilk nedeni can güvenliklerini sağlamaktır. İkinci neden Suriyelilerin hem kendilerine hem de ailelerine daha iyi yaşam standartları sunabilmek istemesindedir. Üçüncü neden ise istihdam olanaklarının ülkelere göre daha fazla olmasından kaynaklıdır.

Göç alanında yapılan çalışmalarda önemli bir faktör de katılımcıların medeni durumudur. Göç etmek isteyen kişilerin medeni durumları hem gidilecek yere uyum sağlamak açısından hem de toplumsal kabul görebilmek açısından oldukça önemlidir. Katılımcılardan 106 kişi bekar olduğunu geri kalan 268 kişi ise evli olduğunu belirtmektedir. Bekar olduğunu belirten Suriyeliler genellikle 18-25 yaş arasında yer almaktadır. Katılımcıların %28,3'ünün bekar olması gelecekte Türkler ile evlilik olasılıklarını arttırmaktadır. Suriyeliler, Türk vatandaşlığına geçişin kolay olması ve daha iyi yaşam standartlarına erişebilmek amacıyla Türklerle evlenmek isteyebilirler. Bu durumun bir olasılık olarak değerlendirilmesi göç araştırmaları açısından faydalı olacaktır. Katılımcıların %71,7'sinin evli olması da sığınmacıların genellikle aileleri ile göç ettiğinin bir göstergesidir. Ayrıca Suriyelilerin evlilik oranının bu denli yüksek olması Arap toplumlarında erken yaşta evlenmelerin de geleneksel bir hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Örneklem grubuna ilişkin tanıtıcı bulgular aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Genel Özellikleri

Yaşanılan Kent	Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim
Ankara	215	%57,5
Kırıkkale	159	%42,5
Cinsiyet	Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim
Kadın	145	%38,8
Erkek	229	%61,2
Yaş Grubu	Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim
18-25 Yaş	88	%23,5
26-35 Yaş	119	%31,8
36-50 Yaş	107	%28,6
51-65 Yaş	60	%16
Toplam	374	100
Medeni Durum	Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim
Bekar	106	%28,3
Evli	268	%71,7
Toplam	374	100

Katılımcıların eğitim durumlarına bakacak olursak kadınlardan 15 kişi, erkeklerden ise 21 kişi okuma yazma bilmemektedir. Kadın sığınmacılardan 41 kişi ortaokul mezunu olduğunu belirterek eğitim düzeyi verilerinde ilk sırada yer almıştır. Kadın sığınmacılarda ikinci sırada ise lisans mezunu olan 33 kişi yer almaktadır. Erkek sığınmacılarda ilk sırada 70 kişiyle lisans mezunu, ikinci sırada ise 62 kişi ile ilkokul mezunu yer almaktadır. Yapılan araştırmalarda cinsiyet değişkeni eğitim durumu üzerinde belirleyici bir etken olarak görülmektedir. Ancak çalışmada karşılaşılan sonuç bu durumun yanıltıcı olabileceğinin de göstergesidir. Türkiye’de Suriyeli sığınmacılara eğitim alanında sunulan fırsatlar kadınların eğitim durumlarını yükseltmelerinde bir avantaj sunabilmiştir.

Katılımcıların genel olarak eğitim durumları okur yazar olmayan, ilkokul ve ortaokul mezunu kişilerin diğer eğitim durumlarına göre fazla olduğunu göstermektedir. Bu durum sığınmacıların beyin göçü olarak Türkiye’yi tercih etmediklerini, sığınmacı olarak kitlesel akımlarla göç ettiklerini diğer araştırmalarda olduğu gibi tekrar göstermektedir. Katılımcıların eğitim düzeyinin genel olarak yüksek olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca anket çalışmaları yapılırken okuma yazma bilmeyen Suriyeli sığınmacılara tercüman desteği yapılarak araştırma kolaylaştırılmıştır. Tablo 3’te katılımcıların eğitim durumu gösterilmektedir.

Tablo 3. Eğitim Durumları

Eğitim Durumu	Kişi Sayısı	Yüzelik Dilim
Okur Yazar Değil	36	9,6
İlkokul	87	23,3
Ortaokul	78	20,9
Lise	70	18,7
Lisans	103	27,5
Toplam	374	100

Katılımcıların eğitim durumu ve cinsiyet dağılımı oranlarına bakıldığında kadınların ilk sırada 41 kişi ile ortaokul mezunu, erkeklerin ise ilk sırada 70 kişi ile lisans mezunu olduğu görülmektedir. Cinsiyet dağılımına göre eğitim durumlarına bakıldığında kadınların lisans mezunu oranının erkeklerin lisans mezunu oranına göre çok daha düşük olduğunu görebilmekteyiz. Kadınlardan 15 kişinin, erkeklerden ise 21 kişinin okur yazar olmama durumu da dikkat çeken bir diğer durumdur. Araştırma örnekleminde üniversitede okuyan Suriyeli katılımcıların sayıca fazla olması da tabloya yansımaktadır. Erkek Suriyelilerin Türkiye’de üniversite okuma oranları kadın Suriyelilere göre oldukça fazladır. Ataerkil bir yapıda olan Suriye’de kadınlar genellikle ev işlerinden ve ailelerinin bakımından sorumlu tutulmaktadır. Kadın Suriyelilerin lisans düzeyinde eğitim oranlarının düşüklüğü de geldikleri kültürden ve yaşam biçiminden kopamadıklarını göstermektedir. Suriyeli katılımcıların eğitim durumu ve cinsiyet dağılımı Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Eğitim Durumları ve Cinsiyet Dağılımları

		Cinsiyet			
		Erkek		Kadın	
		Kişi Sayısı	Yüzelik Dilim	Kişi Sayısı	Yüzelik Dilim
Eğitim Durumu	Okur Yazar Değil	21	%58,3	15	%41,7
	İlkokul	62	%71,3	25	%28,7
	Ortaokul	37	%47,4	41	%52,6
	Lise	39	%55,7	31	%44,3
	Lisans	70	%68,0	33	%32,0

Suriyeli katılımcıların %52,4'ünün çalıştığı, %46'sının çalışmadığı ve %1,6'sının ise cevap vermediği görülmektedir. Suriyeli kadınların %54,7'sinin, erkeklerin ise %45,3'ünün çalışmadığı da araştırma sonucunda çıkan bir başka bulgudur. Suriyeli kadınların istihdama ve dolayısıyla çalışma hayatına çok katkıda bulunmadıkları dikkat çeken bir noktadır. Kadınların çoğunlukla ev işleriyle meşgul oldukları ve genellikle birden fazla çocuk sahibi olduğundan dolayı çocuklarla ilgilendiği de tahmin edilmektedir. Çalışma hayatına katılan kadınların ise genel olarak özel sektörde düşük ücretlerle çalıştırıldığı bilinmektedir. Kadınların çalışma hayatında çok aktif bulunmamasının bir diğer nedeni de geldikleri ataerkil toplumdan kaynaklanmaktadır. Kadınların eşleri de kadınların çalışmalarına karşı çıkmakta ve reddetmektedir. Bu nedenle de Suriyeli kadınlar çalışma hayatında aktif katılımcı rolünde değillerdir. Katılımcıların cinsiyete göre çalışma durumlarının tablosu da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Suriyeli kadın katılımcıların %26'sı çalışırken Suriyeli erkek katılımcıların ise %74'ü çalışmaktadır. Katılımcıların istihdam durumu ve cinsiyet dağılımı Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5. İstihdam Durumları

Çalışma Durumu		Kişi Sayısı		Yüzdeler Dilim	
Çalışan		196		%52,4	
Çalışmayan		172		%46,0	
Cevap yok		6		%1,6	
Toplam		374		100,0	
Çalışma Durumu ve Cinsiyet Dağılımı		Cinsiyet			
		Erkek		Kadın	
		Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim	Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim
Çalışıyor musunuz?	Evet	145	%74,0	51	%26,0
	Hayır	78	%45,3	94	%54,7

Katılımcıların aylık gelir durumlarına bakıldığında 3001 TL ve üzeri olduğunu belirten Suriyeliler bu kapsamda ilk sırada yer almaktadır. Aylık 500 TL kazandığını söyleyen Suriyelilerin ise günlük işlerde çalıştığı tahmin edilmektedir. Yeterli vasıfta görülmeyen Suriyeli sığınmacılar günlük işlerde düşük ücretlerde çalışmak zorunda kaldıkları diğer araştırmalarda da ortaya çıkmıştır.

Suriyeli katılımcıların çoğunun özel sektörde çalıştığını gözlemlemek de mümkündür. Ankara ve Kırıkkale'de özellikle sanayi bölgelerinde düşük üc-

retlerde, zor şartlar altında çalıştıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca Suriyelilerin birçok çalışma hakkından mahrum bırakıldığını ve sigortasız bir şekilde çalıştırıldıkları da aşikardır. Suriyeli erkeklerin Türkiye'ye sığındıkları tarihten beri çok rahat çalışma standartlarında olmasa bile iş sıkıntısı yaşamadıklarını söyleyebiliriz. Suriyeli erkekler bu şekilde emek piyasasına ve milli gelire de bir katkı sağlamaktadır.

Yapılan göç araştırmaları bu durumun yerel halk açısından olumlu olmadığını göstermektedir. Türk vatandaşları Suriyeliler geldikten sonra işsizlik oranlarının arttığını düşünmektedir. Yani Suriyelilerin istihdama olan katkısının hem olumlu hem de olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Bu sonuçların dengelenmesi ise uygulanacak göç politikalarına bağlıdır. Katılımcıların aylık gelir durumu Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Katılımcıların Aylık Gelir Durumu

Aylık Gelir Durumu	Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim
0-500 TL	53	%14,2
501-1600 TL	88	%23,5
1601-3000 TL	28	%7,5
3001 TL ve üzeri	140	%37,4
Cevap yok	65	%17,4
Toplam	374	100,0

Göç araştırmalarında bir diğer önemli faktör de göçmenlerin geldikleri yıldır. "Bu kente hangi yıl geldiniz?" sorusuna katılımcıların %70,2'si 2015-2018 yılları arasında geldiklerini belirtmiştir. 2015-2018 yılları arasında göçün bu denli yüksek olmasının sebebi Suriye'nin iç karışıklığının çok şiddetli bir hal almasındandır. Göç İdaresi Başkanlığı verilerine göre 2014 yılı itibarıyla Suriye'den Türkiye'ye göçün en yüksek seviyelere çıktığını söylemek mümkündür. 2018 yılı itibarıyla ise göç oranında çok fazla artış yaşanmadığını görebiliriz.

Katılımcıların 2011-2014 yılları arasında ise %18,3'ünün Ankara ve Kırıkkale kentlerine göç ettiği bilinmektedir. 2019-2021 yılları arasında ise bu kentlere göç eden Suriyeli sayısı 29 kişi ile yüzdeler dilimde 11,5'lik oranı ifade etmektedir. 2022 yılı itibarıyla Ankara kenti de içinde olmak üzere 16 kent Suriyelilerin kayıt yaptırmasına kapatılmıştır. Seyreltme Projesi olarak bilinen uygulamaya göre Türkiye nüfusunun demografik yapısının korunması hedeflenmektedir. Katılımcıların Kırıkkale'ye veya Ankara'ya göç etme yılları Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. Katılımcıların Kentlere Gelme Yılları

Göç Edilen Yıl	Kişi Sayısı	Yüzdeler Dilim
2011-2014	46	%18,3
2015-2018	177	%70,2
2019-2021	29	%11,5
Toplam	252	100,0

Göçmenlerin çocuk sahibi olma durumu da göç araştırmaları açısından önemli bir faktördür. Katılımcıların çocuk durumlarına bakacak olursak; ilk sırada %49,2'lik dilimle 3 ve üzeri çocuk sahibi Suriyeliler gelmektedir. İkinci sırada ise %19,5 ile 2 çocuk sahibi Suriyeliler bulunmaktadır.

Çocuk sahibi olan 277 kişiden 213'ü eğitim çağında çocuğu olduğunu belirtmektedir. Eğitim çağında çocuğu bulunan Suriyelilerden 171 kişi ise çocuklarının okula gittiklerini belirtmektedir. Suriyeli çocukların eğitimden mahrum kalmaması için yapılan uygulamalar ve dil sorununun çözülmesi için yapılan çalışmalar gibi eğitim politikaları sayesinde eğitimde eşitlik sağlanmıştır diyebilmek mümkündür. Suriyeli ebeveynler çocuklarını bu uygulamalar sayesinde okula yazdırabilmekte ve çocuklar eğitimlerine devam edebilmektedir. Buna rağmen eğitim çağındaki çocuklarını okula yazdırmayan Suriyeliler de azımsanmayacak kadardır.

Savaştan kaçarak can güvenliklerini sağlamak isteyen Suriyeliler Türkiye'ye sığındıklarında temel ihtiyaçlarının karşılanacağı güvencesine dayanmışlardır. Suriyelilerin çalışma şartları yerel halka göre daha ağır halde de olsa Suriyeliler hayatlarını sürdürebilmek için çalışmak zorundalardır. Sigortasız çalışan Suriyeliler, iş verenlere karşı kendi şartlarını belirtmemekte ve bu durumu kabullenmek zorunda kalmaktadır. Ayrıca eğitim durumlarının da görece düşük olduğu gözlemlenmektedir.

Geldikleri kültür, konuştukları dil ve yaşam tarzlarında farklılıklar bulunan Suriyeli sığınmacıların sosyo-ekonomik düzeylerinin genel olarak düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Bu durum ise evrensel sığınmacı profili ile Türkiye'deki Suriyeli profilinin benzer olduğunu göstermektedir.²⁵ Anket görüşmeleri yapılan katılımcılar da hem evrensel sığınmacı profiliyle hem de Türkiye'de bulunan Suriyeli profili ile benzerlik göstermektedir.

Likert tipi ölçeğe bağlı olan soruların cevaplarında öncelikle Suriyeli sığınmacıların sosyo-ekonomik durumlarını ele almak faydalı olacaktır. Suriyeli katılımcıların sosyo-ekonomik durumuna ilişkin bilgiler aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir.

²⁵ Ayşe Şebnem Tunç, "Mülteci Davranışı ve Toplumsal Etkileri: Türkiye'deki Suriyelilere İlişkin Bir Değerlendirme", *TESAM Akademi Dergisi*, sy 2, 2015, ss. 37-39.

Tablo 8. Suriyelilerin Sosyo-Ekonomik Durumları

Sosyo-Ekonomik Değişkenler	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
İş bulma konusunda devlet yeterli desteği vermektedir.	%31,8	%16,3	%18,2	%13,1	%20,6
İş bulma konusunda işverenler (özel sektör) yeterli desteği vermektedir.	%27,0	%17,9	%19,0	%17,4	%18,7
İşyerlerinde az ücretle çalışıyorum ve/veya çalışma saatlerim çok uzun ve/veya sigortam yok.	%20,9	%23,0	%14,4	%19,0	%22,7
Kırıkkaleliler veya Ankaralılar Suriyeliler geldikten sonra yerel halk arasında işsizliğin arttığını düşünüyorlar.	%20,9	%13,6	%18,2	%16,0	%31,3
Kırıkkale veya Ankara halkına nazaran daha olumsuz iş koşullarında çalışıyorum.	%25,1	%19,8	%21,1	%14,2	%19,8
Kırıkkalelilere veya Ankaralılara göre daha çok kira veriyorum	%24,1	%19,3	%22,7	%16,3	%17,6
Suriyelilere yapılan sosyal ve ekonomik yardımları yeterli buluyorum.	%24,3	%21,9	%19,0	%12,8	%21,9
Yerel hizmetlerden memnunum.	%13,4	%18,4	%21,1	%24,3	%22,7

Katılımcıların yüzdelerine göre dağılımlarına bakacak ve analiz edecek olursak:

- İş bulma konusunda devlet tarafından yeterli desteği görmediğini söyleyen Suriyeliler diğer katılımcılara oranla çok daha fazladır.

- İş bulma konusunda özel sektör tarafından yeterli desteği görmediğini söyleyen Suriyeliler diğer katılımcılara oranla fazla görülmektedir.
- Suriyelilerin iş yerlerinde daha az ücretle ve daha fazla çalıştırılması ya da sigortasız çalıştırılması durumunda enteresan bir sonuçla karşılaşmıştır. Katılımcıların %43,9'u bu duruma katılmadıklarını, %41,7'si ise katıldıklarını dile getirmişlerdir. Bu sonuç Suriyelilerin neredeyse yarı yarıya iş olanaklarından memnun olduğunu göstermektedir. Bu durum Suriyelilerin çalışmak zorunda kalmalarıyla ve işverenlere herhangi bir şart sunamama durumlarıyla da açıklanabilir.
- Suriyelilere yerel halkın istihdam olanaklarıyla ilgili durumları sorulmuştur. Katılımcıların %47,3'ü Suriyeliler geldikten sonra yerel halk arasında işsizlik oranını arttırdığını düşünmektedir. Katılımcıların %34,5'i ise bu duruma katılmadıklarını ifade etmektedirler. Suriyelilerin Türkiye'ye göç ettiğinden beri işsizlik sıkıntısı çekmemesi bu durumu açıklamaktadır. Suriyelilerden maddi olanağı olmayanlar zor şartlar altında ve düşük ücretlerle de olsa iş bulmuşlar ya da maddi olanağı olanlar kendi işletmelerini açabilmişlerdir. Bu durum ise Suriyelilerin Türkiye'ye geldiklerinde işsizlik oranının arttığı fikrine çok fazla katılmamalarının bir göstergesidir.
- Katılımcılara yerel halka göre daha olumsuz şartlarda çalışma durumu sorulduğunda oranların birbirine görece yakın olduğu gözlemlenmektedir. Suriyelilerin %44,9'u bu duruma katılmadığını belirtirken, %34'ü katıldığını belirtmektedir.
- Kirada kalan Suriyelilere yerel halka göre daha fazla kira verilip verilmediği sorulmuştur. Suriyelilerin %24,1'i kesinlikle daha fazla kira vermediklerini, %19,3'ü ise daha fazla kira vermediklerini söylemektedir. Katılımcıların %22,7'si ise bu durumda kararsız olduklarını ifade etmişlerdir. Bu durumda ev sahiplerinin Suriyelilere karşı çifte standart uygulamadıkları sonucuna varılabilir.
- Katılımcıların %46,2'si Suriyelilere yapılan sosyal ve ekonomik yardımları yeterli bulmadığını belirtmişlerdir. Sosyal ve ekonomik yardım durumlarında ikinci sırada ise %34,5 ile yeterli bulan Suriyeliler gelmektedir. Türk aile yapısına benzerliği fazla bulunmayan Suriyeliler, çok çocuklu ve genel olarak kalabalık aileler oldukları için hayat standartları ortalamanın altında kalmaktadır. Ulusal ve uluslararası yardımlar Suriyeliler tarafından yeterli görülmemektedir.
- Suriyelilere yerel hizmetlerden memnun olup olmadıkları sorulmuştur. Katılımcıların %22,7'si kesinlikle memnun olduklarını, %24,3'ü ise memnun olduklarını söylemektedir. Bu bulguya göre Suriyelilerin yerel hizmetlerden çoğunlukla memnun olduğunu söylemek mümkündür.

Suriye'den Ankara'ya veya Kırıkkale'ye göç eden Suriyelilerin sosyo-kültürel durumları likert tipi ölçek ile ölçülmüş ve aşağıdaki tabloda gösterilen sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 9. Suriyelilerin Sosyo-Kültürel Durumları

Sosyo-Kültürel Değişkenler	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
Türkçe bilmemek günlük hayatta ve iş hayatında iletişim sıkıntısı yaratmaktadır.	%21,7	%11,8	%9,1	%27,8	%29,7
Dil bilmediğim için kamu kurumlarından sosyal hizmet alımında zorluk yaşıyorum.	%24,9	%11,0	%12,6	%30,7	%20,9
Kültürel farklılıklardan ötürü bulunduğum ülkeye/kente uyum sağlamakta zorluk çekiyorum.	%19,8	%18,2	%22,5	%25,9	%13,6
Dinsel farklılıklardan ötürü yerel halkla uyum sorunu yaşıyorum.	%38,2	%19,5	%22,5	%9,9	%9,9
Suriyeli olduğum için yaşadığım veya gittiğim yerlerde sosyal anlamda dışlanmaya maruz kalıyorum.	%31,3	%17,4	%24,6	%15,0	%11,8
Bu kentteki komşularım ile ilişkilerim iyidir.	%15,2	%12,6	%26,7	%22,5	%23,0
T.C. vatandaşlığına geçmek isterim.	%26,5	%13,1	%18,7	%11,0	%30,7
İmkanım olsa daha iyi yaşam koşulları olan bir ülkeye gitmek isterim.	%23,0	%9,9	%13,6	%16,8	%36,6
Suriye'de savaş biterse dönebilirim.	%32,1	%4,5	%22,2	%11,0	%30,2

Katılımcıların yüzdelik paylara göre en yüksek dağılımlarına bakacak ve inceleyecek olursak:

- Suriyelilere Türkçe bilmemenin günlük yaşamı zorlaştırıp zorlaştırmadığı sorulmuştur. Katılımcıların %29,7'si Türkçe bilmemenin kesinlikle iletişim sıkıntısı yarattığını belirtmiştir. Suriyelilerin %27,8'i ise Türkçe bilmemenin iletişim sıkıntısı yarattığı konusuna katıldıklarını belirt-

mektedir. Bu durum günlük hayatta gerçekleştirilen iletişim ve iş yaşamındaki iletişim ile bağlantılıdır. Suriyeliler kendi aralarında Arapça konuşarak iletişim kurabilirken bir Türk vatandaşı ile iletişime geçmek istediklerinde zorlanmaktadır. Suriyeliler kamu kurumlarından sosyal yardım almak istediklerinde de dil sorunu yaşadıkları için zorlandıklarını ifade etmektedir.

- Suriyeli katılımcılar kültürel farklılıklardan dolayı yaşadıkları kente ve Türkiye'ye uyum sağlamakta zorlandıklarını belirtmiştir. Suriyelilerin %25,9'u bu duruma katıldıklarını, %13,6'sı ise kesinlikle katıldıklarını ifade etmektedir. Yapılan diğer göç araştırmalarına bakıldığında kültürel farkların bulunmasının Türk vatandaşları tarafından da sıklıkla dile getirildiğini söylemek mümkündür. Entegrasyon sürecinde Suriyelilerin Türkiye'de bulunan kültürel duruma uyum sağlamaları aynı zamanda da Türk vatandaşlarının Suriyelilerin kültürel farklılıklarını anlayışla karşılayabilmeleri gerekmektedir. Son yıllarda yaşanan entegrasyon sorunu tartışmalarının en önemli faktörlerinden biri de kültürel farklılıklar olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Katılımcılara dinsel farklılıklardan dolayı bir ayrıma maruz kalıp kalmama durumu sorulmuştur. Katılımcıların %32,8'i dinsel farklılıklardan dolayı kesinlikle bir ayırım yaşamadıklarını dile getirmektedir. Suriye'nin dini yapısına bakıldığında nüfusun %74'ü Sünni Müslüman, %12'si Nusayri, %11'i Hristiyan ve %3'ü de Dürzi'dir²⁶ Türkiye'nin nüfusunun ise %89,5'inin Müslüman olduğu bilinmektedir. Bu durum da Suriyelilerin dini durumlarında bir ayrıma maruz kalmadıklarını göstermektedir. Suriyelilerin ve Türklerin kültürel anlamda farklılıkları olsa da dinsel anlamda birbirlerine yakınlıkları olduğu söylenebilir. Dini yapının iki millet açısından benzerliği entegrasyon sürecini olumlu yönde etkileyebilecek bir faktördür.²⁷
- Suriyelilerin etnik kökenlerinden dolayı dışlanmaya maruz kalma durumuna bakacak olursak katılımcıların büyük bir çoğunluğunun kendisini dışlanmış hissetmediği sonucuna ulaşabiliriz.
- Suriyeli katılımcılara kentteki komşuları ile ilişkilerinin iyi olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcıların %45,5'i komşularıyla iyi bir ilişkilerinin olduklarını söylemektedir. Katılımcıların %27,8'i ise komşularıyla ilişkilerinin iyi olmadıklarını düşünmektedir. Katılımcıların çoğunun komşuları ile ilişkilerinde olumlu bir düşüncede oldukları gözlemlenmektedir.
- Vatandaşlık alma konusuna bakacak olursak katılımcıların %30,7'si kesinlikle vatandaşlık almak istediklerini belirtmektedir. Suriyelilerin Türk vatandaşlığına geçerek vatandaşlık haklarından yararlanmak istediği gö-

²⁶ Ahmet Bağlıoğlu, "Suriye'de Mezhep Hareketlerinin Güncel Siyaset Üzerine Etkileri", *e-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2013, s. 506.

²⁷ M. Murat Erdoğan, *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum*, 2. bs., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s.180.

rılmaktadır. Bu durum ise Suriyelilerin misafir olma durumundan çıkıp kalıcı olmaya doğru yöneldiklerini göstermektedir. Fakat katılımcıların %26,5'inin Türk vatandaşlığına kesinlikle geçmek istememesi de dikkat çeken bir noktadır.

- Suriyelilerin 53,4'ünün imkanları olsa daha iyi yaşam koşulları olan ülkelere gitmek istedikleri görülmektedir. Gitmek istemelerinin nedeni Türkiye'de buldukları yaşam standartlarının yükseleceğine olan inançlarından kaynaklanmaktadır. Fakat Suriyelilerin başka ülkelere göç etme durumu ve gidilmek istenen ülkelerin sundukları şartlar bu durumu tamamen engellemektedir.
- Savaş ortamından kaçarak daha iyi yaşam standartlarında olmak için Türkiye'ye sığınan Suriyelilerin %32,1'i savaş bitse dahi ülkelerine kesinlikle geri dönmeyeceklerini belirtmektedir. Katılımcıların %30,2'si ise savaş biterse ülkelerine kesinlikle geri dönebileceklerini belirtmektedir. Suriyelilerin geçici ve kalıcı olma durumları araştırmalara ve tartışmalara sürekli olarak konu olmaktadır.

4. Sonuç

Türkiye, tarihi boyunca hem göç alan hem de göç veren bir ülke olarak her zaman önemli bir konumda olmuştur. 2011 yılı itibarıyla Suriye'den Türkiye'ye yapılan kitlesel göçler tarih boyunca en çok sığınmacının göç ettiği olay haline gelmiştir. İlk zamanlarda sınır kentlerde ve geçici barınma merkezlerinde yer alan Suriyeliler, zaman geçtikçe diğer kentlerde de yaşamaya başlamıştır. Türkiye'nin tüm kentlerinde Suriyeli sığınmacıların olduğunu söylemek mümkündür. Araştırmamıza dahil ettiğimiz Ankara ve Kırıkkale kentleri de Suriyeli sığınmacıların ikamet ettiği kentlerdendir. Ankara'nın mevcut konumu, imkanları ve sürekli göç alan bir kent olması, Kırıkkale'nin ise Ankara'ya yakınlığı dolayısıyla araştırma alanını oluşturan bu iki kentte Suriyelilerin entegrasyon durumları tespit edilmeye çalışılmıştır. Büyük kentlerde ve küçük kentlerde entegrasyon sürecindeki farklılıklar ve benzerlikler de analiz edilmiştir. Büyük ve küçük kentlerde Suriyelilerin entegrasyon sürecinin genel olarak aynı şekilde ilerlediği sonucuna ulaşıldığını söyleyebiliriz. Araştırma örneklemini ise geçici koruma altında bulunan Suriyeliler oluşturmaktadır. Suriyeli sığınmacılar hem büyük kentlerde hem de küçük kentlerde aynı sorunları yaşadıklarını ve olumlu olarak da aynı faktörlerin etkili olduğunu söylemektedir. Yapılan alan araştırmasına göre aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Ankara ve Kırıkkale'de bulunan Suriyeli sığınmacıların yaş aralığı genel olarak 18-50 yaş aralığındadır. Bu durum Suriyelilerin en etkin ve verimli yaş gruplarının Türkiye'de bulunduğunu göstermektedir.
- Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun evli olduğu görülmektedir. Suriye'nin geleneksel yapısında bulunan erken yaşta evlilikler, Türkiye'deki Suriyelilerin de bu durumda olduklarını göstermektedir.

- Suriyelilerin çalışma durumlarına bakıldığında kadınların genellikle çalışmadığı görülmektedir. Kadınların çalışmama nedenleri geldikleri toplumsal yapıdan kaynaklanmaktadır. Kadınların ev işleriyle meşgul olmalarını, dışarıda çalışmalarını kabul etmeyen toplumsal yapı ve erkeklerin eşlerinin çalışma durumlarını tamamıyla reddetmesi durumu Türkiye’de bulunan Suriyeli kadınlar için de aynı şekilde ilerlemektedir. Türkiye’de bulunan Suriyeli erkeklerin ise genel olarak özel sektörde daha az ücret ile çalıştığı gözlemlenmektedir.
- Katılımcılar hem günlük hayatta hem de çalışma hayatında Türkçe bilmemenin de zorluklarını yaşadıklarını söylemektedir. Dil sıkıntısı yaşayan Suriyeliler genellikle toplumdan izole bir şekilde kendi aileleri ve akrabaları ile hayatlarını sürdürmeye çalışmaktadır.
- Katılımcıların büyük çoğunluğu dini inançlarını rahatlıkla yaşayabildiklerini söylemektedir. Türkler ile Suriyelilerin dinsel olarak bir çatışma, ayırım, dışlanma gibi durumlar yaşamadığı da gözlemlenmektedir.
- Katılımcılar Ankara ve Kırıkkale kentlerindeki komşularıyla ilişkilerinde zorluk yaşamadıklarını ve herhangi bir dışlanmaya maruz kalmadıklarını söylemektedir. Bu durum Türk halkının misafirperver oluşuyla açıklanabilir. Suriyeli katılımcılar bu durumdan oldukça memnun görünmektedir.
- Suriyeli katılımcılar iş bulma konusunda hem devletin hem de özel sektörün yeterli desteği vermediğini düşünmektedir. Böyle düşüncelerinin nedeni öncelikle dil sorunundan dolayı anlaşmazlıklar yaşanmasından kaynaklanabilir. Sığınmacıların Türkçe bilmeleri hem sosyal hayatlarında hem de temel ihtiyaçlarını karşılama noktasında önemli görülmektedir. Türkçe bilen sığınmacılar iş bulmada daha rahat olurken, sağlık, eğitim ve barınma gibi ihtiyaçlarını da daha kolay bir şekilde sağlayabilmektedir.
- Katılımcıların çoğu imkanları olsa daha iyi yaşam standartları olan bir ülkeye gitmek istediklerini belirtmektedir. Ancak bu durum yasal yollarla şu anda ve gelecekte pek mümkün görünmemektedir. Uluslararası düzenlemeler Suriyelilerin genel olarak Türkiye’de ikamet ettirilmesinden yanadır. Özellikle Avrupa ülkeleri entegrasyon sürecinin zor olacağı için Suriyelileri kendi ülkelerinde istememektedir.
- Suriyeli katılımcıların çoğu Türk vatandaşlığına geçmek istediklerini söylemektedir. Bunun nedeni ise Türk vatandaşlarının sahip olduğu haklara erişebilmektir. Katılımcıların yaklaşık üçte biri ise Türk vatandaşlığı almak istemediklerini söylemektedir. Bu katılımcıların kendi ülkelerine dönmek istedikleri veya Avrupa ülkelerine geçmek istedikleri düşüncesine varmak mümkündür.

Sonuç olarak Suriyelilerin Türkiye’ye entegrasyon sürecinin olumlu olarak ilerlemediğini söyleyebiliriz. Suriyelilerin genel anlamda etkilerinin analiz edilip incelenmesi entegrasyon için çok önemlidir. Entegrasyon sürecinin

olumlu olarak ilerleyebilmesi iki milletin uyumunu sağlayacak politikalara bağlıdır. Suriyeliler Türkiye’de genel olarak yaşam standartları düşük olarak yaşamaktadır. Birçoğu daha iyi yaşam standartlarına ulaşmak için Avrupa ülkelerine geçmek istemektedir. Katılımcıların yaklaşık %40’lık kısmı ise savaş biterse ülkelerine döneceğini söylemektedir. Suriyelilerin etkilerini tüm Türkiye’de görmek mümkündür. Suriyeliler işgücü piyasasına katılarak milli gelire yarar sağlasalar bile toplumsal uyum süreci başarılı olarak ilerleyememektedir. Toplumsal yapının ve kültürlerin farklı olması entegrasyon sürecini engelleyen bir faktördür. Dil sorunu da entegrasyon sürecini engelleyen bir başka faktördür. Yerel halk kitlesel halde gelen sığınmacıları ilk zamanlarda misafir olarak görmüştür. Misafirlik süresi uzadıkça Türk vatandaşları Suriyeliler ile uyum sağlamakta güçlük çeker hale gelmiş ve tepkiler artmıştır. Aynı şekilde Suriyeliler de uyum sürecinin başarılı olarak gerçekleşmediğini söylemektedir. Suriyeliler bazı durumlarda ayrımcılığa maruz kalmakta, bazı durumlarda dil sorunu yaşadıkları için hayata adapte olamamaktadır. Suriyelilerin Türk halkıyla tamamen entegre olması imkansız gibi görünmektedir. Entegrasyon için dil eğitimleri verilmesi ve Türk toplum yapısının öğretilmesi şarttır. Aynı zamanda da gönüllü geri dönüşler için Suriyelilere fırsatlar oluşturulması gereklidir. Savaşın görece azalması ve birçok bölgenin Türkiye’nin desteği ile yaşanabilir hale getirilmesi geri dönüşlerin kapısını açmaktadır. Bu durumlar gözetildiğinde Suriyelilerin entegrasyon tartışmalarının da bir nebze azalacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- ADIGÜZEL, Yusuf: “Göç Sosyolojisi”, *Nobel Yayıncılık*, 2019.
- AKINCI, Buket, NERGİZ Ahmet ve GEDİK Ercan: “Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, ss.58-83, 2015.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet: “Suriye’de Mezhep Hareketlerinin Güncel Siyaset Üzerine Etkileri”, *E-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, ss. 495-523, 2013.
- CASTLES, Stephen, ve MİLLER Mark J.: “Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- CNBC, “CNBC-e Bussiness”, Erişim 17 Mayıs 2022, “<https://www.cnbc.com/e-commerce/>” (çevrimiçi).
- ERDOĞAN, M. Murat: “Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- EROĞLU, Ender Canan, ve RUKEN Taşkiran: “Sığınma Hakkı ve Mültecilerin Durumu”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, ss. 105-28,2002.
- “Göç İdaresi Başkanlığı”, Erişim 17 Mayıs 2022, “<https://www.goc.gov.tr>” (çevrimiçi).
- KARASAR, Niyazi: “Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler”, *Nobel Akademik Yayıncılık*, 2009.
- KOÇAK, Yüksel ve TERZİ Elvan: “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, 2012.

- Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme (1951).
- ÖZCAN, Yusuf Ziya: “İç Göçün Tanımı ve Verileri İle İlgili Bazı Sorunlar”, *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları*, 1998.
- ÖZDAL, Barış: “Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri Bağlamında Türkiye”, *Dora Yayınları*, Basım 1, 2018.
- PERRUCHOUD, Richard ve CROSS Jillyanne Redpath: “Göç Terimleri Sözlüğü”, *Uluslararası Göç Örgütü*, Baskı 2, 2013.
- SAVRAN, Sezen, ve SAT Necibe Aydan: “Ankara’da Suriyeli Göçmenlerin Yer Seçimi Tercihlerinin İncelenmesi ve Bir Etnik Kentsel Adacık Örneği Olarak Önder, Ulubey, Alemdağ Mahalleleri”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, ss. 283-302, 2019
- SOMERSAN, Semra: “Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk”, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, 2004.
- SUNATA, Ulaş: “Diasporik Kimliğiniz, Lütfen!: ABD’deki Çin Diasporası”, *İletişim Yayınları*, 459-82, 2012.
- “T.C. Milli Eğitim Bakanlığı”, Erişim 29 Mayıs 2022, “<https://e-yaygin.meb.gov.tr/>”.
- TUNÇ, Ayşe Şebnem: “Mülteci Davranışı ve Toplumsal Etkileri: Türkiye’deki Suriyelilere İlişkin Bir Değerlendirme”. *TESAM Akademi Dergisi*, Sayı 2, ss.29-65, 2015.
- BMMYK Türkiye, BMMYK, Erişim 17 Mayıs 2022 “<https://www.unhcr.org/tr/>”.
- YALÇIN, Cemal: “Göç Sosyolojisi”, *Anı Yayıncılık*, 2004.

Extended Abstract

Adaptation Process Of Syrian Refugees: A Research In Ankara And Kırıkkale

In 2011, 3,070,000 Syrians took refuge in Türkiye during the wars and conflicts in Syria. After 2011, Syrians who wanted to take refuge in Türkiye were given temporary protection status. This is an exceptional procedure in the international law. Mass migration flows from Syria to Türkiye after 2011 continued uninterruptedly until 2018. After 2018, a decrease is observed in terms of migration from Syria to Türkiye. This is due to the relative decrease in the war environment. Looking at the data of 2022, we can say that there are 3,763,211 Syrian refugees in Türkiye. In the first years, Syrians were perceived as guests by the local people. However, the concern that this situation will become permanent over the years paves the way for various discussions. Especially the integration of Syrians into Türkiye has been the subject of research and debate in recent years.

In 2011 and the following years, Turkey has become the country where the most refugees migrate. The fact that there is a long land border between Turkey and Syria is one of the main reasons leading to this situation. In the first years, Syrians stayed in border cities or temporary shelters. In the following years, they spread to all cities of Turkey. The presence of Syrians in every city is not seen in a positive way by the local people. It is stated in most studies that the social acceptance and integration of Syrians is not sufficient, which is also expressed by Turkish people frequently. Integration is a two-way process. A mutual participation is required for Syrians to have a high level of integration. This should be done by the society, the refugees and the state. Syrians have to adapt to Turkey without forgetting the cultural structure of their own country. In other words, Syrians should prepare themselves for adapting to the conditions of Turkey. At the same time, the Turkish people should be ready for the integration process. Only then can social acceptance and harmony be achieved.

In our study, the integration processes of the Syrians in the cities of Ankara and Kırıkkale, and the problems experienced were discussed. Questionnaire interviews, one of the quantitative research methods, were preferred in the study. Socio-demographic, socio-cultural and socio-economic questions were addressed to the participants. The integration process has been tried to be understood and interpreted from the eyes of the Syrians. The following results were obtained in the research conducted with 252 people under temporary protection in Ankara and Kırıkkale:

The research sample consists of Syrian refugees in Ankara and Kırıkkale. Ankara's location and facilities made us choose it as a sample area. We can say that Kırıkkale is included in the sample due to its proximity to Ankara. Differences and similarities in the integration process in big and small cities are analyzed. The positive and negative situations experienced by the Syrians during the integration process were interpreted.

According to the field research, the following results were obtained:

- The age range of the Syrian refugees in the cities is generally between 18 and 50. This shows that the productive age group of Syrians is in Türkiye.
- The marital status of the majority of the participants is married. This results from early marriages in the traditional structure of Syria. It is possible to say that the Syrians in Turkey are also in this situation.
- If we look at the employment status of Syrians, it is seen that most of the women are not working. The reasons for women's not working or not being able to work stem from the structure of the society they come from. It can be said that most of the Syrian men are working. They generally work in the private sector. We can also say that Syrians work for low wages and without insurance.
- Syrians say that they experience difficulties as they cannot speak Turkish language. The fact that Syrians cannot speak Turkish causes difficulties in their social lives. At the same time, it becomes difficult to meet the basic needs of Syrians who do not speak the language. Language-speaking Syrians can blend into society more easily.
- Most of the Syrians say that they can live accordingly with their religious beliefs comfortably. Most Syrians are Muslims. If we look at the religious structure of Türkiye, we can say that most of them are Muslims. Since their religious structures are similar, there is no conflict between the two nations on this issue.
- Syrians say that they have good communication with their neighbors in Ankara and Kırıkkale. Syrians stated that they were not exposed to any exclusion or discrimination. This can be explained by the hospitable nature of the Turkish people. Syrian participants are satisfied with this situation.
- Syrians say that the government and the private sector do not provide sufficient support for them to find a job. It is possible to observe that Syrians, who say that they do not receive sufficient support, generally work under difficult conditions. Due to their temporary protection status, most asylum seekers are employed without insurance. They also work for much lower wages than locals.
- Syrians state that they would like to go to a country with better living standards if they could. However, this seems unlikely. International regulations generally favor hosting Syrians in Turkey. Especially European countries do not want Syrians in their own countries as the integration process will be difficult.

- Most of the Syrian participants say that they want to acquire Turkish citizenship. The reason for this is to access the rights that Turkish citizens have. About one third of the participants say that they do not want to obtain Turkish citizenship.

In conclusion, we can say that the integration process of Syrians has not progressed positively. Analyzing and examining the effects of Syrians in general is very important to ensure integration. The positive progress of the integration process depends on the policies ensuring the harmony of the two nations. Syrians generally have low living standards. Many want to move to other countries to reach better living standards. The minority part says that if the war ends, they will return to their country. It is possible to see the effects of Syrians all over Turkey. Even though Syrians contribute to the national income by participating in the labor market, the process of social harmony cannot proceed successfully. The difference in social structure and cultures is a factor that hinders the integration process. The language problem is another factor that hinders the integration process. Local people regarded the refugees, who came in mass, as guests at first. However, this situation, which is increasing day by day and is difficult to adapt, has led to negative reactions of the local people. Likewise, Syrians say that the integration process has not been successful. In some cases, Syrians are exposed to discrimination, and in some cases they cannot adapt to life because they have language problems. It seems impossible for Syrians to fully integrate with the Turkish people. For integration, it is essential to provide language training and to teach the structure of the Turkish society. At the same time, it is necessary to create opportunities for Syrians for voluntary returns. The relative decrease in the war conditions and that many regions have been made livable with the support of Turkey open the door to returns. Considering these situations, it is thought that the integration discussions of the Syrians will decrease somewhat.

MEDYA İÇERİKLERİNDE İDEOLOJİNİN ETKİSİ: TÜRK BASININDA AZERBAYCAN SÖYLEMİ

Neziha KARTAL*

Öz

Medyanın yalnızca verdiği haberlerle değil haberi veriş şeklinde de ideolojik bir üretim söz konusudur. Medyanın söylemini sahiplik yapısı ve iktidar gibi dış etkenlerin yanında muhabirin ideolojisi, kültürü, cinsiyeti gibi birçok faktör etkilemektedir. Bu sebeple hangi konuların haber olduğu kadar nasıl sunulduğu da oldukça önemlidir. Türk Dünyası'nın parçası olan Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri hem devlet politikası hem de halk nezdinde kardeşlik düzeyinde devam etmektedir. 2020 yılında gerçekleşen II. Karabağ Savaşı, Türk basınında büyük yankı uyandırmıştır. Hem ana akım hem de muhalif basın savaş boyunca olayı takip etmiştir. Bu çalışmanın amacı Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin medya söylemine nasıl yansıtıldığını araştırmaktır. Bu kapsamda medyanın ve iktidarın söylemi, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. 27 Eylül 2020-10 Aralık 2020 aralığında farklı yayın politikaları bulunan Türkgün, Sözcü ve Sabah gazetelerinin sitelerindeki haberler ve iktidar söylemini yansıtmaması amacıyla Cumhurbaşkanı'nun, Dışişleri Bakanı'nun ve Milli Savunma Bakanı'nu temsilen Milli Savunma Bakanlığı'nun twitter içerikleri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda iktidarın ortak bir söyleme sahip olduğu ancak medyanın iktidarın söylemine tam bir uyum göstermediği sonucu çıkmıştır. Ayrıca medya kuruluşlarının yayın politikasının da haberde kullandıkları ifadeleri etkilediği ve farklılıklara yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelime: Azerbaycan, Medya, Söylem, İdeoloji.

The Effect Of Ideology In Media Content: Azerbaijani Discourse In The Turkish Press

Abstract

There is an ideological production not only in the news given by the media, but also in the way of reporting. For this reason, how the news is presented is as important as the content of the news. The aim of this study is to investigate

Geliş Tarihi: 20 Nisan 2022 - Kabul Tarihi: 15 Ağustos 2022.

Atf Bilgisi: Neziha Kartal "Medya İçeriklerinde İdeolojinin Etkisi: Türk Basınında Azerbaycan Söylemi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 461-478, doi: 10.55773/tda.1104021.

* YÖK 100 /2000 Doktora Bursiyeri, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik ve Medya Çalışmaları Anabilim Dalı. nzhkartal@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2687-1042.

how Türkiye - Azerbaijan relations are reflected in the media discourse. In this context, the news of the 2nd Karabakh War and the tweets of the government were analyzed by content analysis method. In 2020 between September 27th - December 10th, the news on the web sites of Türkgün, Sözcü and Sabah newspapers and the twitter contents of the President, Minister of Foreign Affairs and the Ministry of National Defense were examined. As a result of the study, it was concluded that the government has a common discourse, but the media does not fully overlap with the government's discourse. In addition, it has been concluded that the broadcasting policy of media organizations affects the expressions they use in the news and causes differences.

Keywords: Azerbaijan, Media, Discourse, Ideology.

Giriş

Medya, insanlara birçok yolla ulaşarak enformasyon aktarmaktadır. Bu aktarımlar her ne kadar başlangıçta tarafsız olarak ifade edilse de iletişim biliminde yapılan birçok araştırma ve kuram, medya mesajlarının tarafsız olmadığı ve çoğunlukla seçilmiş bir ideolojinin ürünü olduklarını ortaya koymaktadır. Bu sebeple medyanın mesajları uzun zamandır iletişim çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Medya, insanların günlük hayatlarına ve dünyaya dair bilgi alma araçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak haberlerin seçilmelerinden haberde kullanılan kelimelere kadar birçok farklı nokta haberin sadece olayın değil ideolojinin de taşıyıcısı olmasına sebep olmaktadır. Aynı haberin farklı bir dille yazılmasında muhabirin ve editörün olaya yaklaşımı ve medya kuruluşunun duruşu önemli birer etkidir. Özellikle medya kurumuyla iktidarın ilişkisi, haberin dilinde önemli bir etken olmaktadır. Haber söyleminde de uylaşım çoğunlukla iktidar tarafından kabul gören bir yapıdadır. Bunun aksi ifadeler muhalif olarak ifade edilmektedir.

1. Medyanın Oluşturduğu Uylaşım

Medya, dünyayı sınıflandırarak alıcıya sunar. Bunu yaparken kendi egemen ideolojisinin süzgecinden geçirerek gerçeklikleri yeniden üretir. Gramsci'nin ortak duyu olarak ifade ettiği, toplumsal genel görüş ve kabulü Hall, 'uylaşım' terimiyle açıklamaktadır. Ona göre "İktidar ve rıza arasındaki zorunlu aynı hizaya getirmenin (ya da eşitlemenin) başarılı olduğu ortam ya da düzenleyici, uylaşım"dır".¹ İktidarın uygulamaları ve halkın düşüncelerinin ortak sınırları içerisinde yer aldığı bölge, uylaşım olarak adlandırılabilir. Medya, mesajlarını bu uylaşım doğrultusunda belirlemektedir. Burada bir topluluğun genel kanısı mevcuttur. İktidar, yalnızca güç kullanarak egemenliğini devam ettiremez. İktidarı elinde bulunduran egemen grupların toplumun ortak rızasını elinde bulundurmaya devam ettirmesi gerekir. Bunun için Althusser'in ideolojik aygıtlar olarak bahsettiği kurumlara ihtiyaç duyulmaktadır. Medya, söylemleri geniş bir alana yayılabilen iktidarın doğrudan halka seslenebileceği araçlardır. Diğer taraftan iktidar grupları toplumdaki rızayı medya yoluyla kendi

¹ Stuart Hall, "İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü", *Medya İktidar, Ideoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s.99.

ideolojileri ve çıkarları doğrultusunda şekillendirerek hegemonik bir iktidar meydana getirirler. Gramsci, her toplumsal tabakanın, kendi ortak duygusu ve sağduygusu olduğundan bahseder. Ortak duyu, katı ve hareketsiz bir şey değildir, sürekli dönüşmektedir. Ayrıca ortak duyu, geleceğin folklorunu yaratır.² Ortak duyu olarak medyada yer alan konuların gelecek nesillere aktararak devam etmesi sağlanır. Van Dijk ise iktidarı, toplumsal gruplar veya sınıflar arasındaki ya da toplumun bir parçası olan bireyler arasındaki ilişkinin bir özelliği olarak açıklar. Ona göre toplumsal iktidar, etkileşimden meydana gelmektedir. Toplumsal iktidar dolaylıdır. İnsanların kanaatlerini kontrol altında tutarak onların, egemen grubun çıkarlarına göre hareket etmeyi istemeleri amaçlanır. İktidar sahiplerinin egemenliği sadece siyaset, ekonomi, eğitim gibi toplumsal alanlarla sınırlı kalmayıp özgül toplumsal alanlarda da etkili olabilir. Toplumsal olarak bir grubun ve üyelerinin ideolojik çerçevesi iletişim ve söylem yoluyla elde edilir, kabul edilir ya da değiştirilir.³

Medyanın büyük ölçüde var olan bir uyulaşım temelinde yayınlar yaptığı, toplumun değerlerini ve normlarını pekiştirdiği iddiası başlarda hakimdi. Buna göre medyanın görevi toplumda zaten var olan uyulaşımı yaymak ve yeniden inşa etmektir. Bu görüş iki noktada eleştirilmiştir. Birincisi, var olan anlayışta uyulaşım belirli grupları dışarıda bırakır. Bu gruplar sapkınlar olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu sapkınlar aslında toplumda var olan alt kültürleri oluşturmaktadır. Bu gruplar toplumsal bir söylemde yer almayan ve kendi seslerini duyurabilmeleri için daha az fırsat tanınan grupları oluşturmaktadır. Sonrasında uyulaşım içinde yer alan oluşumlarla sapkın oluşumlar arasındaki bu farklılıkların doğal olmayıp, toplumsal olarak tanımlandıkları anlaşıldı. Bunun sonucunda medyanın zaten var olan uyulaşımı yansıtmaktan ziyade şeyleri meşrulaştırma ve yeniden üretme eğiliminde olduğu kabul edildi. Çoğulcu medya anlayışından ikinci kopuş ise durum tanımlarından doğmuştur. Medya, başlangıçtaki iddiadaki gibi gerçekliği yalnızca sunmuyor, tanımlıyordu.⁴ Medyanın yansıttığı uyulaşımın, seçkinlerce belirlenmiş yeniden üretim olduğu ortaya çıktı. Bu da medyanın sunduğu kamuoyu söylemlerinin belirlenmiş bir ideoloji taşıdığına göstergesidir. Medyanın toplumda var olan ortak bir uyulaşımı yansıtmaktan ziyade topluma belirli bir uyulaşımı yansıttığı görüşü kabul edilmiştir.

Medya, toplumda var olan gerçekliği alıp kendi ideolojik ve sahiplik bağları doğrultusunda yeniden üretmektedir. Yeniden üretim kavramı genel anlamda ideolojilerin devam etmesi anlamına gelir.⁵ Glasgow Üniversitesi Medya Grubu, haberlerin tutarlı bir ideolojiyi yeniden ürettiğini yaptığı çalışmalarda savunmuştur. Bu bağlamda haberlerin tarafsız, nesnel, yansız haberciliğin ürünleri olmadığını, belirli sınıfsal ön varsayımlara dayanan bir ürün

² A.e., s. 80.

³ Teun A. Van Dijk, "Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları", *Medya İktidar, İdeoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s. 272-274.

⁴ Stuart Hall, "İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü", *Medya İktidar, İdeoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s.64-67.

⁵ Teun A. Van Dijk, *İdeoloji-Multidisipliner Bir Yaklaşım*, Çev. A. Demir, Hece Yayınları, Ankara, 2019, s.341.

olduğunu söylemek mümkündür.⁶ Dijk, kitle iletişimin insanların üzerindeki etkisini “insanlara ne düşünecekleri üzerinde değil ne hakkında düşüneceklerini belirleme konusunda etkiye sahiptir”⁷ diyerek aktarır. Medyanın ideolojiye diğer önemli bir katkısı ise meşrulaştırmadır. Meşrulaştırma, başlangıçta yukarıdan aşağı yönde gerçekleşmektedir. Daha sonra kitlelerin var olan düzeni kabullenmesiyle aşağıdan yukarıya doğru bir meşrulaştırma gerçekleşir.⁸ Burada Hall’ün bahsettiği, geleceğin inşası söz konusudur. Yukarıdan aşağıya doğru oluşturulan meşrulaştırıcı söylemler medya aracılığıyla topluma ulaşmaktadır. Medya, var olan toplum içinde kamuoyu oluştururken diğer taraftan ise geleceğin toplumuna da şekil vermektedir.

2. İdeolojinin Medya Söylemi ile Aktarılması

“Söylem, ideolojilerin yeniden üretiminde ve günlük ifadelerde vazgeçilmez bir rol oynar”.⁹ Söylem, sosyal, psikolojik ve kültürel bir terimdir. Disiplinler arası bir özelliğe sahip olan ve yapısalcı gelenek içerisinde ortaya çıkmıştır.¹⁰ Söylemin taşıdığı anlam ve onun anlamlandırılmasının ideolojik bir işlevi vardır. Hall, anlamlandırma araçlarına erişimin de bir mücadele olduğunu belirtir. Bir tarafta bu araçlara ulaşabilen ve toplumsal söylemin temsilciliğini yapanlar ve diğer tarafta da bu araçlara ulaşmak için mücadele etmek zorunda olanlar mevcuttur. Burada egemen söylemin karşısında kalan grup için işler daha da zordur. Bir karşı argüman, karşıt bir durumu dile getirir, bununla beraber tartışmanın egemen söylemini de yeniden üretir. Karşıt argüman geliştirmek kolaydır. Ancak karşıt görüş ortaya koymak aynı zamanda karşıt durulan söylemin yeniden inşasına sebep olmaktadır.¹¹ Medya, neyin açıklanacağı ve nasıl anlam yükleneceğine karar vermektedir. Konuyla ilgili ortaya atılan ve medyada hâkim olan söylemler, hâkim söylemlerdir. Karşıt bir söylem üretmek ve bunu medyada yaygınlaştırmak ekonomik ve politik bir gücü gerektirmektedir. Azınlıkta kalan söylemler medyada daha az yer almaktadır. Muhafif medya, kurumları eleştirirken, hâkim söylemi yeniden dile getirmekte ve bazen olaylara dair eleştirel söylemler, hâkim söylem terimleriyle yapılmaktadır. Gerçeklik, dil aracılığıyla ve dil üzerinden üretilir. Söylemde iktidarı oluşturan ve/veya pekiştiren şey yan anlamlardır. Düz anlam, göstergenin temel anlamıyla özdeştir, yan anlam durumdan duruma değişir. Böylelikle değişebilir, çağrışımsal anlamlara gönderme yapan bir işleyişe sahiptir.¹² Bir

⁶ İbrahim Toruk ve Rengim Sine, “Haber Söylem Üretimindeki İdeolojik Etki: Wikileaks Haberleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, 2012, Sayı: 31, s. 352-378.

⁷ Van Dijk, *a.g.e.*, s. 362.

⁸ A.e., s. 382.

⁹ Teun A. Van Dijk, “Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım”, *Söylem ve İdeoloji*, Ed. Barış Çoban ve Zeynep Özarslan, Su Yayınları, İstanbul, 2003, s. 13.

¹⁰ Nazife Güngör, *İletişim Kuramları ve Yaklaşımları*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2013, s. 242.

¹¹ Stuart Hall, “İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulmanın Geri Dönüşü”, *Medya İktidar, İdeoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s. 91.

¹² Stuart Hall, “Kodlama ve Kodaçımı”, *Söylem ve İdeoloji*, Ed. Barış Çoban ve Zeynep Özarslan, Su Yayınları, İstanbul, 2003, s. 315-317.

şey, söylemde düz anlamıyla kullanılabilceği gibi yan anlamlarıyla da yer alabilirler. Özellikle medya söylemlerinde yan anlamlarına bakılmaksızın bir değerlendirme yapmak mümkün olmamaktadır.

Medyanın söylemi, iktidarın etkisinde ve çoğu zaman güdümünde olmuştur. İktidar kendini maddi yapılardan ziyade söylemlerin, mesajların alt metinlerinde oluşturmayı amaçlamaktadır. “Anlam, temsil sistemi tarafından inşa edilir”.¹³ Anlamlandırma, toplumsal bir pratiktir. Medya kuruluşlarının örgütlenme tarzı, anlamın inşasını etkilemektedir.¹⁴ Bir söylemin üretimi ve denetimi, söz konusu toplumun denetimi için önemli bir zorunluluktur. İktidar, farklı söylem türlerine ulaşabilir, onların içeriklerini ve söylem yapılarını etkileyerek dışa vurur.¹⁵ Seçmecî yatırımlar, bütçe denetimi, eleman seçimi ve yazı işlerinin tesir ya da emirleri yoluyla içerikler ya da en azından kamusal söylem denetlenebilir. Bu denetlemeyi gerçekleştiren sembolik seçkinler, uzman oldukları alanlarda söylemleri oluştururken kısmi bir özgürlüğe sahiptirler. Bu da onlara kendi alanlarında göreceli bir iktidar sağlamaktadır. Bu seçkinler, söylemin başlıklarını, stilini ya da sunumunu belirler. Kamusal gündemi oluşturabilir, hangi konunun öne çıkacağına karar verebilir, enformasyon miktarına ve tipine özellikle de kimin kamusal olarak nasıl sunulacağını belirleyebilirler. Sembolik seçkinler; toplumsal bilginin, inançların, tutumların, kalıpların, değerlerin, ahlakın ve ideolojilerin imalatçılarıdır. Siyasal, askeri ve ekonomik seçkinlerin yanı sıra sembolik seçkinler de iktidarın uygulanması ve sürdürülmesinde ideolojik destek çerçevesinde önemli bir rol oynamaktadırlar. Seçkinlerin sesi anonimdir ancak çoğunlukla iktidarın kabul gördüğü ideolojinin sesidir. Seçkinlerin çıkarları ve ideolojileri onların ücretlerini ödeyenlerden ya da finansal destek olanlardan farklı değildir. Sadece bazı gruplar karşı iktidar tarafındadırlar. Bu gruplar da yaptıkları yayınlarda kısıtlamalarla karşılaşır.¹⁶ Medya ve medya seçkinlerinin iktidarla bu ilişkisi medya mesajlarının çoğunlukla iktidarın ideolojisiyle paralel gitmesine sebep olmaktadır. Medya, iktidarın sesi olmaktadır.

İktidar, sadece resmi söylem ve kurumlarda açıktan kendini göstermez. Bununla beraber birçok yoldan hayatın içindedir. Eylemin dolaysız denetimi, reklamlar ve propaganda, uzman iktidarı ve son olarak romanlar ve sinemalar aracılığıyla iktidar, toplumun her alanına söylem aracılığıyla müdahale etmektedir.¹⁷ Dolayısıyla söylem ister kamusal alanda geçsin ister özel alanda geçsin bir hiyerarşi söz konusudur. Bu hiyerarşi, toplumun başat ideolojilerinden kaynaklanmaktadır. Kamusal ve özel alanda günlük rutinin bir parçası olan konuşma, söylem türlerinin bir grubunu oluşturmaktadır. Ko-

¹³ Teun A. Van Dijk, *İdeoloji-Multidisipliner Bir Yaklaşım*, Çev. A. Demir, Hece Yayınları, Ankara, 2019, s.31.

¹⁴ Stuart Hall, “İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü”, *Medya İktidar, İdeoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s. 73.

¹⁵ Teun A. Van Dijk, “Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları”, *Medya İktidar, İdeoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s.275.

¹⁶ A.e., s. 276-277.

¹⁷ A.e., s. 283-284.

nuşmalar, içeriklerinden bağımsız bir şekilde hiyerarşik bir söylemi barındırmaktadır. Söylem türleri içerisinde siyasal söylemin önemli bir yeri vardır. Çünkü diğer söylemlerden ayrılarak, siyasal söylem vatandaşların tamamı için bir anlam ifade eder. Siyasal söylemin gücü hem buradan hem de çeşitli meşruluk derecelerinden kaynaklanır.¹⁸ Siyasal söylem, temel kabul gören bir bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Ülke liderlerinin açıklamalarını, muhalif medya eleştirmek için bile olsa kitlelerine ulaştırmaktadır. Ayrıca medya ve iktidar ilişkileri göz önünde bulduğunda medyanın söyleminde iktidarın kullandığı siyasi söylemin de etkilerini doğrudan veya dolaylı yoldan görmek mümkündür. Ana akım, iktidar yanlısı veya muhalif basın kendi ideolojik bakışlarından da olsa iktidarın söylemine yer vermektedir. Özellikle gazetecilik söz konusu olduğunda iktidarın söylemleri çoğunlukla en önemli haber olarak gündemdeki yerini almaktadır.

Medya iktidarı, toplumsal iktidarın üretiminde ve yeniden üretiminde kendi içinde bağımsız bir yere sahiptir. Kaynak seçimi, tekdüze haber temposu ve haber başlığının seçimi gibi yöntemlerle medya, kitleye kimin, nasıl sunulacağına ve ne söyleneceğine karar verir. Haber değeri temelde yapısal yanlılığı içermektedir. Bu yolla uyuşmaya uygun olan seçkinler, örgütler ve gruplar medyada daha fazla yer alır.¹⁹ Medya, siyasal veya kamusal konularda tek bir partinin görüşünü benimserse partizanlıkla suçlanır. Medyanın yansızlığı, devletin çıkarlarının toplumun geneline, halkın rızası olarak sunulmasıdır.²⁰ Althusser'in ideolojik aygıt olarak, Gramsci'nin rıza üretim araçları olarak tanımladığı medyaya karşı Hall daha yumuşak bir ifadeye bulunmaktadır. Medyanın devlet ideolojisinin taşıyıcısı olması, salt bir bağımlılıktan kaynaklanmamaktadır. Ona göre buradaki sebeplerden biri de devlet söyleminin var olan haber pratikleri açısından birincil kaynak olmasıdır. Devletin işleyişi ya da uluslararası sorunlar söz konusu olduğunda resmi söylem birincil kaynak olarak aktarılır. Bu da resmi söylemin yayılmasını sağlar.

Medyada diğerleri yani dış gruplar; ana akım medyada daha az yer bulması, itibarlı haber kaynakları olarak görülmemesi, çoğunlukla ya olumsuz ya da klişeleştirilerek yer alması, uyuşmanın kabul ettiği "biz" in kaynaklarına bir yük ve bir sorun olarak tanımlanması, medyanın normaliyetle karşılaştırıldığında birçok konuda yetersiz ya da geri olduklarının varsayılması ve bu sebeple yardıma ihtiyaç duyduklarının varsayılması şeklinde sunulmaktadır. Basın söyleminin önemi, onun yaydığı bilgilerin geniş bir bölgede yayılıyor olmasıdır. Hükümetler, alternatif söylemlerin yayılmasını denetleyebilir. Hatta radikal olarak tanımladığı medyayı yasaklayarak, baskı uygulayarak veya marjinal hale getirerek yurttaşların haber alma özgürlüğünü sınırlandırır. Bundan dolayı üçüncü dünya haberlerinin hepsi olumsuz tipik ön yargı içermektedir. Aynı durum göçmenler ve azınlıklar için de geçerlidir. Bir grup

¹⁸ A.e., s. 301.

¹⁹ A.e., s. 303.

²⁰ Stuart Hall, "İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulmanın Geri Dönüşü", *Medya İktidar, İdeoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s. 100.

akademisyenin İngiliz medyasında haberleri incelediği çalışmada, İngiliz yöneticilerin olumsuz bir olayda aktör haline getirilmediği, haberin edilgen bir dille verildiği ancak azınlık bir grup veya gruba mensup kişinin yaptığı olumsuzluklarda, azınlıkların haberde birinci özne olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Medya söylemindeki bu yanlılığın sebeplerinden biri de çoğunlukla erkek ve beyaz olan profesyonel gazetecilerin bu yazıları kaleme alıyor olmasıdır. Gazetecilerin toplumdaki konumu, onların olayları algılayış biçimini ve yorumlayış biçimini de etkilemektedir.²¹

Bugün geleneksel medyanın yanında birçok alternatif medya türünün ortaya çıktığını, dijitalleşmenin medya alanına girişi kolaylaştırdığını ve daha küçük grupların kendi medyasını oluşturabildiği dolayısıyla farklı söylemelerin daha görünür olduğunu söylemek mümkündür. Ancak hâlâ en çok ziyaret edilen haber sitelerinin, geleneksel medyanın web siteleri olması, haber tüketiminde halen geleneksel medyanın varlığını devam ettirginin bir göstergesidir. Farklı seslerin varlığı, demokratik bir söylem ortamının varlığı açısından son derece önemlidir. Geleneksel medyanın söylem gücünü etkileyen bir diğer etken ise sosyal medya araçları olmuştur. Eskiden bilgi almanın tek yolu medyadan geçerken bugün kitle ve iktidar temsilcileri arasında dolaysız bir yol ortaya çıkmıştır. Türkiye’de özellikle twitter bu anlamda siyasi söylemin doğrudan ulaşılabilir olduğu bir mecradır.

3. Türk Basınında Azerbaycan Söylemleri Üzerine Bir İnceleme

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Türkiye ile her dönem iyilişkiler içinde olmuştur. Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olan Türkiye, Birinci Karabağ savaşında Ermenistan’ı işgalci kabul ederek sınırlarını kapatan tek ülkedir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişki “*Bir millet iki devlet*” sözüyle sloganlaştırılmış ve iki devletin iktidarları tarafından da benimsenmiştir. Bu sebeple Azerbaycan’ın savaşı Türkiye’de de gündem olmuştur. Geçmişten gelen iyi ilişkiler, iki ülke arasında siyasi, askeri ve ticari birçok anlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Coğrafi konumu itibarıyla Azerbaycan, Türkiye’nin Türk Dünyası’na açılan kapısı olmuştur. Öte yandan Türkiye ise Azerbaycan için batıya açılan bir kapı görevi görmektedir.

Günümüzde yaşanan Azerbaycan-Ermenistan gerilimi tarihi bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ mücadelesi bağımsızlıktan önce ortaya çıkmıştır. Karabağ, Kür ve Aras Irmakları ile Göyçe Gölü arasındaki bölgedir. Bölge özellikle konumu itibarıyla Ermenistan ve Azerbaycan’ın yanı sıra İran içinde önemli bir noktadadır. Rusya, 18. yüzyıldan başlayarak Kafkasya politikasında Ermeni milliyetçiliğini kullanmaya başlamıştır. Rus Çarı I. Petro’nun imzaladığı fermanla başlayan, Rusya’nın Ermeni halkını himaye etme siyaseti I. Yekaterina ve II. Yekaterina’nın devrinde de devam ettirilmiştir. Rusya’nın Kafkasya’yı işgaliyle birlikte Ermeni toplumu,

²¹ Teun A. Van Dijk, “Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları”, *Medya İktidar, İdeoloji*, Ed. Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s. 305-310.

Azerbaycan topraklarına göç ettirilerek bölgede Ermeni yerleşimleri başlamıştır. Rusya'nın iskân politikası iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Birincisi 1805-1828 yılları arası, ikincisi ise 1828'den sonra yapılmıştır. 1826'da İran-Rusya savaşının ardından imzalanan Türkmençay Mukavelesi'yle Azerbaycan ikiye ayrılarak, kuzey kısmı Rusya'ya, güney kısmı ise İran'a bırakılmıştır.²²

1918 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) topraklarının ilk sınırları, istiklal bildirisinde ilan edilmiştir. Buna karşılık Ermenilerde bölgede hak iddiasında bulunmuştur. 23 ay yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 28 Nisan 1920'de Rusya tarafından işgal edilerek yerini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Azerbaycan'la birlikte Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri de kurulmuştur.²³

Rusya'nın Kafkaslardaki geleneksel politikası Sovyet yönetiminde devam etmiş ve Karabağ meselesinde Ermenilere destek vermiştir. 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dâhilinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi resmen kurulmuştur. Karabağ'ın Ermenilerce işgal edilmesi 1988 yılında başlamıştır. 12 Temmuz 1988'de Karabağ Ermenileri, "Özerk Bölge" olarak resmen Ermenistan'a bağlandıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlıktan sonra da Ermeni ilerleyişi devam etmiş ve 1991-93 yılları arasında Ermeniler, Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayonu işgal etmiştir. Mayıs 1992'de Laçin'i ele geçirmiş ve bu sayede Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki kara bağlantısını sağlamışlardır. 1988-1994 Birinci Karabağ Savaşı'nda 32 binden fazla sivil ve 16 bin civarında ise Azerbaycan askeri Ermeniler tarafından öldürülmüştür.²⁴

SSCB dağılma eşiğine geldiğinde Ermenistan durumdan istifade ederek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin %20'sini işgal etmiştir. Çatışmayı durdurmaya yönelik barış süreci 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İş birliği Konferansı (AGİK-1994'te Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı AGİT) çerçevesinde başlamış, 1994 yılında ateşkes imzalanmıştır. Günümüze kadar devam eden çatışmalarda çeşitli anlaşma ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ateşkesin ardından AGİT Minsk Grubu, üç barış planı önerisi sunmuş ancak ilk ikisi Ermenistan, üçüncüsü ise Azerbaycan tarafından reddedilmiştir.²⁵ Uzun süre çatışma bölgesi olarak kalan Karabağ, 2020 yılında II. Karabağ Savaşıyla gündeme gelmiştir. 27 Eylül'de Ermenistan'ın Azerbaycan'a düzenlediği saldırıyla başlayan savaş, 10 Kasım'da yapılan ateşkes ile Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlandı. Azerbaycan ordusu 44 günde 5 şehir, 4 kasaba ve 286 köyü işgalden kurtarmış, imzalanan bildiri gereği Ermenistan ordusu Ağdam, Kelbe-

²² Bilal Dedeyev, "Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış", Ed. Osman Nuri Aras, *Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz*, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s. 21-22.

²³ A.e., s. 28.

²⁴ Esmâ Özdaşlı, "Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul, 2021, s. 350.

²⁵ Kamil Süleymanov, "Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Politikası", *Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2013, s. 123.

cer ve Laçın'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu zafer, yalnızca Azerbaycan Türkleri için değil Türkiye Türkleri içinde gurur verici bir olay olarak medyada büyük yankı uyandırdı.

3.1. Araştırmanın Amacı, Yöntemi ve Örneklemi

II. Karabağ Savaşı Türk medyasında da yankı uyandırmış ve savaş boyunca Türkiye'de önemli bir gündem haline gelmiştir. Azerbaycan'la olan yakın ilişkilerden dolayı medyada birçok kez Azerbaycan'a dair söylemler yer alsa da bu söylemlerle savaş döneminde daha sık karşılaşmıştır. Bu çalışmanın amacı, medyanın Azerbaycan'a dair nasıl bir söylem ürettiğini ortaya koymaktır. Özellikle resmi söylem ile iktidara farklı mesafelerde duran ve farklı ideolojik yapılara sahip medyanın nasıl bir söylem ilişkisi içinde olduğunu betimlenmesi önem arz etmektedir.

Çalışmada incelenen haberlere yönelik olarak nitel ve nicel içerik analizi gerçekleştirilmiştir. İçerik analizinde, metinlerdeki içeriğin nesnel, nicel ve sistematik olarak betimlenmesi amaçlanmaktadır.²⁰ yüzyılın başlarında Columbia Gazetecilik okulu tarafından gazetelerin nicel analizlerinin yapılmasıyla ortaya çıktığı kabul edilen²⁶ içerik analizi günümüzde geleneksel medyanın yanında yeni medya metinlerinin analizi için de kullanılmaktadır.²⁷

Medya metinleri incelenerek iki kategori oluşturulmuştur. İki kategori için belirli kelimeler seçilerek bunlar frekans analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. İlk kategori "tanımlama" olarak belirlenmiş ve "Azerbaycan halkı", "Azerbaycan Türkü", "Azeri", "Azerbaycanlı" ifadeleri incelenmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 12 Kasım 1995'tekabul edilen ve 24 Ağustos 2002referandumuyla son şeklini alan anayasasında Azerbaycan'da yaşayan bireyler için Azerbaycan halkı²⁸ ifadesi kullanılmıştır. Resmi olarak Azerbaycan halkı kullanılırken, Azeri, Azerbaycanlı ve Azerbaycan Türkü ifadeleri de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre "Azeri: Azerbaycan Türkü. Azerbaycanlı: Azerbaycan halkından veya bu halkın soyundan olan kimse. Azerbaycan Türkü: Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ve Güney Azerbaycan'da (İran'da) yaşayan Türk soylu halk veya bu halktan olan kimse, Azeri" olarak tanımlanmaktadır.²⁹ Temel anlamların yanında bu tanımlamaların ideolojik yan anlamları da mevcuttur. Azerbaycan Türkü ifadesi milliyetçi literatürde çok fazla yer verilen, soy birliğini vurgulayan bir ifadedir. Azeri ifadesi, siyasi ifade olarak ayrı bir millet olmasını ima etmektedir. Azerbaycanlı ifadesi ise coğrafi bir ifade olarak kullanılmaktadır. Medyada kullanılan bu ifadeler, o haberin ideolojik tarafılığını göstermesi açısından önemlidir.

Çalışmada bakılacak ikinci kategori "yakınlık" ise birincinin devamı niteliğindedir. Ülkeler arası ilişkiler için kullanılan *kardeş, soydaş, dost ve komşu*

²⁶ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, s. 3-4.

²⁷ L. A. Baxter ve E. R. Babbie, (2004). *The Basics of Communication Research*, Thompson and Wadsworth, 2004, s. 314.

²⁸ <https://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm> 21 Aralık 2021.

²⁹ <https://sozluk.gov.tr/> 21 Aralık 2021.

ifadeleri de haberin ideolojisini ortaya çıkarıcı ifadeler olarak belirlenmiştir. TDK'ye göre “*Kardeş: Aynı anne babadan doğmuş veya anne babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı. Dost: Sevilen, güvenilen, yakın arkadaşı, gönüldaş, iyi anlaşılabilir kimse, düşman karşıtı. Komşu: Sınır ortaklığı bulunan, mücavir. Soydaş: Soyları bir olan bireylerden her biri*” şeklinde tanımlanmaktadır.³⁰

Bu ifadeler iki ülke arasındaki yakınlık ilişkisini ortaya koymaktadır. Kardeş, daha yakın ilişkilerin kurulduğu ve temelde bir birliğin olduğu ülkeler için kullanılmaktadır. Dost, farklılıkların olduğu ancak sıcak ilişkilerin var olduğu ülkeler için kullanılmaktadır. Komşu, daha mesafeli olunan ülkeler için kullanılan bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Soydaş ifadesi ise kardeşle benzer bir anlamı bulunmakla birlikte genellikle milliyetçi bir ifade olarak çağrışımsal bir anlam içermektedir.

Araştırmanın evrenini Türkiye’de haber medyası ve haberlerdeki söylem seçkinleri olarak iktidar temsilcileri oluşturmaktadır. Çalışmada amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak örneklem belirlenmiştir. Olasılık temelli olmayan bu yöntem, araştırmacının amaçlarına bağlı olarak tercih edilmektedir. İncelenen konunun değişkenleri arasında bağ kurma, olay ve olguları anlamlandırma amacıyla yapılan çalışmalarda sıklıkla kullanılmaktadır.³¹ Çalışmanın örneklemine haber kuruluşlarından üç farklı ideolojiye sahip gazetelerin internet siteleri seçilmiştir. İktidara yakın olan Sabah, muhalif bir çizgiyle birlikte sol ideolojiye yakın olan Sözcü ve milliyetçi ideolojiye yakın yayın politikası olan Türkgün gazetelerinin internet siteleri incelenmiştir. İktidarın söylemini temsilen Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu’nun resmi twitter hesapları ile Savunma Bakanı Hulusi Akar’ı temsilen Milli Savunma Bakanlığı’nın resmi twitter hesabı incelenmiştir. Akar’ın şahsi hesabının olmaması ve bakanlık sayfasından Akar’ın bütün açıklamalarına erişilmesinden dolayı bu hesap, örnekleme dahil edilmiştir. Araştırma verileri 27 Eylül 2020’de Ermenistan’ın Azerbaycan’a saldırısı ile başlayıp 10 Aralık 2020 tarihinde Azerbaycan’ın zafer töreni aralığında yayınlanan haber ve tweet’leri kapsamaktadır. Araştırma amacı doğrultusunda çalışmanın temel araştırma soruları şu şekilde oluşturulmuştur:

Medya ve resmi söylemde hangi tanımlayıcı ifadeler kullanılmaktadır?

Medya ve resmi söylemde hangi yakınlık ifadeleri kullanılmaktadır?

Azerbaycan’a yönelik resmi söylem ve medya söylemi arasında nasıl bir ilişki mevcuttur?

3.2. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bu bölümünde 27 Eylül 2020-10 Aralık 2020 tarihleri arasında yayınlanan içeriklerin nicel ve nitel analizi yapılmaktadır.

³⁰ <https://sozluk.gov.tr/> 21 Aralık 2021.

³¹ Şener Büyükoztürk, Özcan Aygün; Ebru Kılıç Çakmak, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi, Ankara, 2018, s. 92-93; Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 2008, Seçkin Yayıncılık, Ankara, s. 107.

Tablo 1: İktidarın Paylaştığı Tweet Dağılımı

Kişi	Tweet Sayısı	%
Recep Tayyip Erdoğan	12	9,5
Mevlüt Çavuşoğlu	28	22,2
Hulusi Akar	86	68,3
Toplam	126	

Üç twitter hesabının tweet'lerinin dağılımına bakıldığında toplamda 126 tweet atılmıştır. Tweet'lerin %68,3'ü Hulusi Akar (86) tarafından yayınlanmıştır. Mevlüt Çavuşoğlu (28) tweet'lerin %22,2'sini, Recep Tayyip Erdoğan (12) ise %9,5'ini yayınlamıştır.

Tablo 2: Tweet'lerdeki Tanımlama İfadelerinin Niceliksel Dağılımı

Kişi	Azerbaycan Halkı	%	Azerbaycan Türkü	%	Azeri	Azerbaycanlı	%	İfadesiz	%
R. T. Erdoğan	0		0		0	3	20,0	9	9,5
M. Çavuşoğlu	0		0		0	5	33,3	23	24,2
H. Akar	1	100	15	100	0	7	46,7	63	66,3
Toplam	1		15		0	15		95	

Atılan tweet'lerde en fazla kullanılan tanımlama ifadeleri "Azerbaycan Türkü" (15) ve "Azerbaycanlı" (15) ifadeleri olmuştur. Bir kez "Azerbaycan Halkı", ifadesi kullanılmış ve "Azeri" ifadesi hiç kullanılmamıştır. "Azerbaycan Türkü" ifadesinin tamamı Akar'ın tweet'lerinde geçmektedir "Azerbaycan" ifadesini ise üç isimde kullandığı görülmektedir. Atılan 95 tweette ise hiçbir ifadenin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 3: Tweet'lerdeki Yakınlık İfadelerinin Niceliksel Dağılımı

Kişi	Kardeş	%	Soydaş	Dost	Komşu	İfadesiz	%
R. T. Erdoğan	4	8,9	0	0	0	8	9,9
M. Çavuşoğlu	13	28,9	0	0	0	15	18,5
H. Akar	28	62,2	0	0	0	58	71,6
Toplam	45		0	0	0	81	

Üç hesaptan atılan tweet'lerde soydaş, dost ve komşu ifadelerinin hiç kullanılmadığı görülmüştür. Tek kullanılan yakınlık ifadesi "kardeş" 45 kez kullanılmıştır. Bunun %62,2'sini Akar (28), %28,9'unu Çavuşoğlu (13) ve %8,9'unu Erdoğan'ın (4) ifadeleri oluşturmuştur. 81 tweet'te hiçbir ifadenin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 4: Haber Dağılımı

Haber Sitesi	Haber Sayısı	%
Türkgün	457	33,7
Sözcü	260	19,2
Sabah	638	47,1
Toplam	1355	

Örnekleme yer alan üç haber sitesinin toplamda Karabağ Savaşı ile ilgili 1355 haber yayınlandığı belirlenmiştir. En fazla haber, Sabah (638) Gazetesi'nin sitesinde yayınlanarak neredeyse haberin yarısı Sabah Gazetesi tarafından üretilmiştir. Onu, 457 haber ile Türkgün Gazetesi takip etmiştir. En az içeriği ise Sözcü (260) Gazetesi'nin ürettiği görülmektedir.

Tablo 5: Haberlerdeki Tanımlama İfadelerinin Niceliksel Dağılımı

Haber Sitesi	Azerbaycan Halkı	%	Azerbaycan Türkü	%	Azeri	%	Azerbaycanlı	%	İfadesiz	%
Türkgün	44	29,9	17	22,7	3	4,3	69	30,5	314	34,0
Sözcü	25	17,0	9	12,0	25	36,2	34	15,0	183	19,8
Sabah	78	53,1	49	65,3	41	59,4	123	54,3	427	46,2
Toplam	147		75		69		226		924	

Ele alınan üç haber sitesinde II. Karabağ Savaşı'na ilişkin yayınlanan haberlerde en fazla "Azerbaycanlı" (226) ifadesi kullanılmıştır. Bunun %54,3'ünü Sabah (123), %30,5'ini Türkgün (69) ve %15'ini Sözcü (34) oluşturmaktadır. En sık ikinci ifade ise 147 kez kullanılan "Azerbaycan Halkı" olmuştur. Bu ifadenin de yine yarısından fazlası Sabah'ta yer almış. Daha sonra "Azerbaycan Türkü" (75) ve "Azeri" (69) ifadeleri gelmektedir. Bunlardaki dağılımda bir öncekilerin aynısı şeklinde devam etmiştir. 924 haberde ise ifade yer almamaktadır.

Tablo 6: Haberlerdeki Yakınlık İfadelerinin Niceliksel Dağılımı

Haber Sitesi	Kardeş	%	Soydaş	%	Dost	%	Komşu	%	İfadesiz	%
Türkgün	75	29,6	5	45,5	14	32,6	0		349	35,0
Sözcü	42	16,6	1	9,1	3	7,0	1	100	196	18,6
Sabah	136	53,8	5	45,5	26	60,5	0		488	46,3
Toplam	253		11		43		1		1053	

Yayınlanan haberlerdeki yakınlık ifadelerine bakıldığında en sık kullanılan "Kardeş" (253) ifadesi olmuştur. Bununda yarısı Sabah'ın (136) haberlerinde geçmiştir. İkinci sırada "Dost" (43) ifadesi gelmektedir. Onun da %60 Sabah'ın

(26) haberinde yer almaktadır. 11 kez kullanılan “*Soydaş*” ifadesi ise 5 kez Sabah ve 5 kez Türkgün’de geçmiş bir kez de (Devlet Bahçeli’nin açıklamasında) Sözcü’nün haberinde yer almıştır. Yalnızca bir kere kullanılan “*Komşu*” ifadesi ise Sözcü’de yer almıştır. 1053 haberde ise hiçbir ifade yer almadığı tespit edilmiştir.

Sonuç

Medya ve iktidar ilişkisi sosyal bilimlerin pek çok alanında ilgi konusu olmuştur. Bu çalışmada iktidarın temsil ettiği resmi söylem ile medya söylemi arasındaki ilişki, Azerbaycan üzerinden ele alınmıştır. Resmi söylem, iktidarın uyuşum olarak kabul ettiği bir yapıdır. Medyanın da buna belirli ölçülerde uyması beklenir. Uymayanlar ötekileştirilerek ana akımdan uzaklaştırılmaktadır. Muhalif basın olarak adlandırılan yayın kuruluşlarının bile bir noktaya kadar bu uyuşumdan etkilenmesi beklenir. Bu çalışmada temel olarak literatürde varsayılan bu yaklaşımların alanda nasıl karşılık bulduğu incelenmiştir.

İçerik analiz sonucunda elde edilenler ışığında resmi söylemin tanımlama ifadesi olarak baskın bir biçimde “Azerbaycanlı” ifadesini kullandığını söylemek mümkündür. Her ne kadar “*Azerbaycan Türkü*”de aynı sayıda kullanılmış olsa da bunun sadece Savunma Bakanı Hulusi Akar tarafından kullanılması bu ifadeyi ikinci plana itmektedir. Öte yandan Azerbaycanlı ifadesi üç ismin tweet’lerinde de yer almaktadır. Medyada da benzer şekilde “*Azerbaycanlı*” ifadesinin en sık kullanılan tanımlama ifadesi olduğu görülmektedir. Burada ise onu “*Azerbaycan Halkı*” takip etmekte ve “*Azerbaycan Türkü*” ifadesi üçüncü sırada yer almaktadır. “*Azerbaycanlı*” ifadesi üç gazetenin de haberlerinde en sık kullandığı ifade olmuştur. Özellikle milliyetçi bir duruş sergileyen Türkgün’de milliyetçi söylemi temsil eden Azerbaycan Türkü ifadesinin üçüncü sırada yer alması sitedeki haberlerin milliyetçi bir ideolojiden ziyade resmi söyleme daha yakın oluşunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Sabah Gazetesi’nin dağılımı toplam dağılımla benzerlik göstermektedir. Ancak Sözcü ve Türkgün gazetelerinin siteleri arasında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıştır. Türkgün Gazetesi’nde en az kullanılan ifade “*Azeri*” (3) olurken Sözcü Gazetesi’nin en az kullandığı ifade “*Azerbaycan Türkü*” (9) olmuştur. İdeolojik zıtlık yaşayan bu iki site arasındaki bu farklı tanımlama ifadesinin seçiminde ideolojilerinin etkili olduğunun bir göstergesi olmaktadır. Ayrıca Sabah Gazetesi’nde bir kez “*Azeri Türkü*” ifadesi kullanılmıştır.

Resmi söylemde geçen yakınlık ifadelerine bakıldığında soydaş, dost ve komşu ifadelerinin hiç kullanılmadığı yalnızca “*Kardeş*” ifadesinin kullanıldığı görülmüştür. Azerbaycan’a yönelik, iktidarın ortak bir söylem oluşturduğu ve “*Azerbaycanlı Kardeş*” ifadesinin resmî söylemde yer aldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Medya söylemine bakıldığında ise en sık kullanılan ifade “*Kardeş*” (253) olmuştur. Yakınlık ifadelerinde Türkgün ve Sabah’ın ortak bir söylem kullandıkları görülmektedir. “*Soydaş*” ifadesi ikisinde 5kez geçmekte ve

“Komşu” ifadesi ikisinde de kullanılmamaktadır. Öte yandan Sözcü, “Soydaş” ifadesine bir kez yer vermekte o da MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli’nin cümlesinde geçmektedir. Resmi söylemde yer almayan bu ifadenin milliyetçi bir söylem olması dolayısıyla Sözcü’de sık kullanılmaması beklenen bir durumken milliyetçi bir yayın politikası güden Türkgün’ün, Sabah’la aynı sayıda kullanması dikkat çekicidir. Resmi söylemde yer almayan “Dost” ifadesinin Türkgün’de de “Soydaş”tan daha fazla kullanılması yine önemli bir detaydır. “Komşu” ifadesinin ise yalnızca Sözcü’de kullanılması Sözcü’nün söyleminde farklılığı artırmaktadır.

Literatürde incelendiği üzere resmî ideoloji, medyayı birçok noktada etkilemekte ve yönlendirmektedir. Özellikle medyanın yapısal yanlılığı bağlamında resmi söylemin haber değeri taşıması muhalefet için bile olsa bu söylemlerin medyada yer alışı sıklığını artırmaktadır. Bu çalışmadaki önemli sorularından bir tanesi resmi söylem ve medya söylemi arasında nasıl bir ilişki olduğu üzerinedir. Sabah ve Türkgün gazeteleri iktidara daha yakın bir politika izlemekte dolayısıyla söylemlerinde de benzerlikler bulunmaktadır. Ancak Sözcü Gazetesi hem iktidara muhalif olması hem de ideolojik duruşu sebebiyle bazı konularda resmi söylemden ayrılmaktadır. Resmi söylemde kullanılmayan tanımlama ve yakınlık ifadelerinin medyada yer bulması oldukça dikkat çekicidir. Resmi söylemle en az benzerlik Sözcü Gazetesi’nde görülmüştür. Sabah ve Türkgün gazetelerinin söylemleri ise iktidar söylemine benzer mesafede bulunmaktadır. Sabah’ın iktidara yakın bir politika izlemesi bu benzerliği anlamlı kılmaktadır. Öte yandan Türkgün’ün milliyetçi bir söylemden çok resmi söyleme yakın bir yayın politikasının olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- ALTHUSSER, Louis: *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aytıları* (Çev. Y. Alp ve M. Özışık), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- BAXTER, L. A. & BABBIE, E. R.: *The Basics of Communication Research*, Thompson and Wadsworth 2004.
- BİLGİN, Nuri: *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014.
- DEDEYEV, Bilal: “Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış”, Ed. Osman Nuri Aras, *Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz*, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008.
- Güngör, Nazife: *İletişim Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2013.
- Hall, Stuart: “Kodlama ve Kodaçım”, Ed. Barış Çoban ve Zeynep Özarslan, *Söylem ve İdeoloji*. Su Yayınları, İstanbul, 2003.
- Hall, Stuart: “İdeolojinin Yeniden Keşfi; Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulmanın Geri Dönüşü”, Ed. Mehmet Küçük, *Medya İktidar, İdeoloji*, Ark Yayınevi, Ankara, 1994.

- ÖZDAŞLI, Esmâ: “Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, Aralık, 2021.
- SÜLEYMANOV, Kamil: “*Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Dağlık Karabağ Politikası*”, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.
- TORUK, İ.; SİNE, R.: “Haber Söylem Üretimindeki İdeolojik Etki: Wikileaks Haberleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 362, Aralık, 2012.
- VAN DIJK, Teun A.: “Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları”, Ed. Mehmet Küçük, *Medya İktidar, İdeoloji*, Ark Yayınevi, Ankara, 1994.
- VAN DIJK, Teun A.: “Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım”, Ed. Barış Çoban ve Zeynep Özarslan, *Söylem ve İdeoloji*, Su Yayınları, İstanbul, 2003.
- VAN DIJK, Teun A.: *İdeoloji-Multidisipliner Bir Yaklaşım*. (Çev. A. Demir) Hece Yayınlar, Ankara, 2019.
- YILDIRIM, A; ŞİMŞEK, H.: *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008.

Extended Abstract

The Effect Of Ideology In Media Content: Azerbaijani Discourse In The Turkish Press

The relationship between Türkiye and Azerbaijan has been turned into a slogan with the phrase “One nation, two states” and has been adopted by the governments of the two states. Historical ties and geographical proximity have caused the developments in Azerbaijan to come to the fore in Türkiye as well. The tension between Azerbaijan and Armenia, which has a long history, came to the fore with the 2nd Karabakh War in 2020. The Karabakh War was also followed with great interest in Türkiye and took place in the Turkish press.

The aim of this study is to reveal what kind of discourse the media produces about Azerbaijan. Qualitative and quantitative content analysis was carried out for the news analyzed in the study. Two categories were created by examining the media texts. Certain words were selected for the two categories and evaluated by frequency analysis method. The first category was determined as “definition” and the expressions “Azerbaijan People”, “Azerbaijani Turk”, “Azerbaijani” and “Azeri” were examined. The second category of the study was determined as “closeness”. The expressions of sibling, cognate, friend and neighbor used for relations between countries were examined.

The universe of the research consists of the power representatives as the news media and discourse elites in Türkiye. In the study, the sample was determined by using the purposeful sampling method. In the sample of the study, Sabah, which is close to the government, Sözcü, which has an opposition left ideology, and Türkgün, which has a nationalist publishing policy, took place. The official twitter accounts of President Recep Tayyip Erdoğan and Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu, representing the discourse of the government, and the official twitter account of the Ministry of National Defense, representing the Minister of Defense Hulusi Akar, were examined. Since Akar does not have a personal account and all statements of Akar are shared on the ministry page, this account is included in the sample. The research data includes the news and tweets that started with the attack of Armenia on Azerbaijan on September 27th, 2020 and published between the victory ceremony of Azerbaijan on December 10th, 2020.

In line with the research purpose, the main research questions of the study were formed as follows: “Which descriptive expressions are used in the media and official discourse?”, “Which affinity expressions are used in the media and official discourse?”, “What kind of relationship is there between the official discourse and media discourse?”

126 tweets were sent in the selected date range. The most used identification expressions were “Azerbaijani Turk” (15) and “Azerbaijani” (15). The expression “People of Azerbaijan” was used once and the expression “Azeri” was never used. The expressions cognate, friend and neighbor were not used in the tweets from three accounts. The only expression of affinity used was sibling (45).

A total of 1355 news about the Karabakh War II were published by the three news sites in the sample. The phrase “Azerbaijani” (226) was used the most in the news “People of Azerbaijan” was used 147 times, “Azerbaijani Turk” 75 times and “Azeri” 69 times. The most frequently used expression of closeness was “sibling” (253). The phrase “friend” (43) comes in second place. The cognate, which is used 11 times, was mentioned in Sabah 5 times and Türkgün 5 times and was once in Sözcü’s news. The word “neighbor” has appeared once in Sözcü only.

In this study, the relationship between the official discourse represented by the government and the media discourse is discussed through Azerbaijan. In official discourse, the expression “Azerbaijani” is used as a dominant descriptive expression. The expression “Azerbaijan Turk” is used the same number of times, but this expression is used only by Hulusi Akar. On the other hand, the phrase “Azeri” was not included in the tweets of the three names. The most frequently used describing expression in the media is the Azerbaijani expression. It is followed by the people of Azerbaijan, and the expression “Azerbaijan Turk” is in the third place. The term “Azerbaijani” was mostly used in the news of all three newspapers. The fact that the expression “Azerbaijani Turk”, which represents the nationalist discourse, is in the third place in Türkgün, who has a nationalist stance, shows that the news on the site is closer to an official discourse than a nationalist ideology. There is a serious difference between Sözcü and Türkgün websites. While the least used expression in Türkgün was “Azeri” (3), Sözcü’s least used expression was “Azerbaijani Turk” (9).

In the official discourse, only the expression of brother was used. It was concluded that the government formed a common discourse towards Azerbaijan. Similarly, the most frequently used expression in the media is brother. It is seen that Türkgün and Sabah use a common discourse in their expressions of intimacy. In both sites, the word “cognate” was used 5 times and the word “neighbor” was not used in any of them. On the other hand, Sözcü used the expression “cognate” once, which represents a nationalist discourse. It is noteworthy that Türkgün, who has a nationalist editorial policy, used the same issue as Sabah. The use of the word neighbor only in Sözcü increases the difference in Sözcü’s discourse.

One of the important questions in this study is about the relationship between official discourse and media discourse. Sabah and Türkgün newspapers follow a policy closer to the government, so there are similarities in their discourses. However, Sözcü differs from the official discourse. Sabah and Türkgün newspapers, on the other hand, are at a similar distance from the discourse of power. The fact that Sabah follows a policy close to the government makes this similarity meaningful. On the other hand, it is possible to say that Türkgün has a publishing policy that is closer to the official discourse than to a nationalist discourse.